

ЛЕВ
ШАНКОВСЬКИЙ

УКРАЇНСЬКА АРМІЯ
В БОРОТЬБІ
ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ

Lew Shankowsky

THE UKRAINIAN ARMY
IN FIGHT FOR NATIONAL SOVEREIGNTY

(Essays on the Ukrainian Liberation War, 1917-1920)

DIE UKRAINISCHE ARMEE
IM KAMPFE UM DIE NATIONALE SOUVERÄNITÄT

(Ausgewählte Kapitel aus dem ukrainischen Befreiungskrieg, 1917-20)

Verlag «DNIPROWA CHWYLA»
München, Bundesrepublik Deutschland

Лев Шанковський

УКРАЇНСЬКА АРМІЯ
В БОРОТЬБІ
ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ

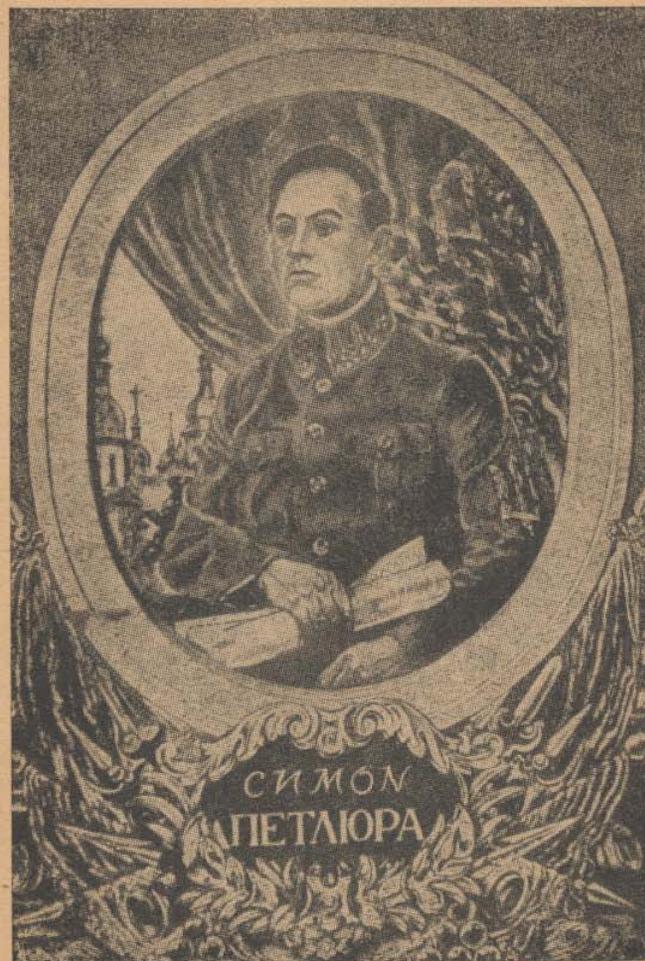
ВИДАВНИЦТВО «ДНІПРОВА ХВИЛЯ»

Мюнхен

1958

Німеччина

Авторські права застережені

Обкладинка Мирона Левицького

Druck: Buchdruckerei und Verlag «BIBLOS» G. m. b. H.
München 13, Heß-Str. 50-52, Tel.: 55 03 47

УКРАЇНЬСЬКА АРМІЯ
ПІД ЧАС ПЕРШИХ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ
1917-1921

Вступ

Мета цього нарису — дати огляд організації української армії під час Перших Визвольних Змагань (1917-21 рр.). Нарис наш призначений для українського молодого воїнства, яке вже не пам'ятає української армії тих часів і має досить тьмяне уявлення про всі справи, що стосуються її організаційної побудови. До таких справ належать відомості про керівництво армії, вищі армійські з'єднання, організацію родів зброї й тилових служб, тактику, комплектування й постачання армії, її озброєння й виряд та однострої й відзнаки старшин та воїків. До речі, наш нарис — це конспект лекцій, які ми приготували були для вихованців 1-ої Старшинської Школи УПА і які мали ознайомити її майбутніх старшин з усіма цими справами. З огляду на рямці статті, вилучаємо з нашого нарису справи та тактики української армії, обмежуючись тільки до коротких зауважень. Також цілком свідомо вилучаємо з нашого огляду відомості про організацію української флоти, бо її організацію докладно з'ясував уже, в цілій низці нарисів, кап.-лейт. Святослав Шрамченко. Натомість включаємо в наш огляд відомості про організацію української авіації.

І 10 років тому, коли ми готували наші лекції, і сьогодні нам бракує книги, яка б об'єктивно й можливо вичерпно навітлювала всю цю проблематику. На маргінесі цього ствердження мусимо теж з жалем зазначити, що ми не маємо історичної монографії з повним оглядом воєнних дій доби наших Перших Визвольних Змагань.¹⁾ Ми маємо прекрасні джерела до цієї історії, але

¹⁾ Недавно появилася праця ген. Удовиченка, що, мабуть, заповнює цю лунку. Праця ця, написана перед роками для видання в французькій мові, появилася тепер в українській мові накладом кол. УСС — п. Микитюка у Вінніпегу.

не маємо історії. Брак такої праці, зокрема в одній з чужих мов (напр., в англійській), що була б відповідником до праці п. І. Решетара, яка трактує про політичну історію цих змагань дуже відчувається тепер. Захід не знає історії наших Перших Визвольних Змагань, зокрема не знає їх мілітарної сторінки. У воєнно-історичній літературі Заходу є докладні описи кампаній білогвардійських армій в Україні, але немає огляду українських кампаній, які, як напр., наступ на Київ, або Перший Зимовий Похід, могли б зацікавити кожного військовика.

Річ ясна, що наш короткий нарис не ставить собі завдання виповнити ці люки. З комплексу питань нашої воєнної історії вибираємо питання організації нашої армії під час Перших Визвольних Змагань і це питання бажаємо з'ясувати. Організаційна проблематика — це, на нашу думку, дуже важлива проблематика і вивчення її потрібне. Коли в рішальній хвилині, не бракуватиме здібних організаторів військової справи, що зуміють вбрати революційний ентузіазм українських мас у рамки організованої системи й зуміють повести ці маси на рішальні бої (тобто зуміють керувати системою в стані спочинку і в стані руху), то доля українського народу буде забезпечена, бо на підставі досвіду Перших Визвольних Змагань ми віримо в успішність прийдешнього революційного зриву українських народніх мас. Цей революційний зрив був уже в 1917-21 рр., дарма, що національна свідомість українського народу була тоді значно нижча, ніж тепер. На жаль (кажемо це не для того, щоб кинути камінчика в чий-небудь горід) тоді не було здібних військових організаторів, які зуміли б були створити українську армію, здатну відстояти Українську Державу. Кажемо це з жалем, бо не знати, чи будемо колись мати кращі умовини для створення української військової сили, ніж ті, що були в 1917-1918 роках.

Революційний зрив українського народу 1917 р. р. поставив мільйонову українську армію, але цією армією не було кому керувати й вести її в бій. Мільйони

українських бійців і матросів на всеукраїнських військових з'їздах, їхні патріотичні почування й національне наставлення, щобільше — їхній інстинкт кликали до організації великої і справної збройної сили, але потрібних організаторів не було. Наші тодішні організатори були: або визначні військові фахівці без українських військових традицій, або українські національні й політичні діячі без фахових військових знань. В обох випадках наслідки їхнього «керівництва» швидко виявились, і то тим яскравіше, що одних і других події заскочили невідготованих до такої важливої справи, як організація оборони відновленої держави. Що можна сказати, напр., про військового міністра (М. Порша), який своїм декретом (17. І. 1918) демобілізує українську армію в самому розпалі першої українсько-московської війни? Що можна сказати про політичних керівників, які боялись української організованої військової сили (1-ший Український корпус) тільки тому, що на чолі її стояв кол. царський генерал і поміщик (ген. Скоропадський)? Це діялось тоді, коли більшовики не вагались брати царських генералів і старшин генерального штабу до своєї армії. Ген. Свечін був першим начальником більшовицького генштабу, а інший старшина царського генштабу — Шапошников керував цим генштабом в рр. 1919-1920, 1927-1934, 1937-1940 і, врешті 1941-1942. Аджеж Червона армія мала на командних постах в 1919 році 28 410, а в 1920 році 48 409 колишніх царських старшин, а ще й у 1928 році, на всіх 48 000 старшин Червоної армії, 4 418 були кол. царські офіцери, а 465 старшин навіть випускники царських воєнних академій.

Тим часом про значення добрих військових керівників для військової справи можуть свідчити нечисленні приклади з наших Перших Визвольних Змагань. Ось, напр., ген. Всеволод Петрів навіть на віддаленому фронті зумів оформити революційний зрив українців 7-ої туркестанської стрілецької дивізії в славний Гордієнківський кінний полк, з яким пробився на Україну і брав участь у змаганнях. Зформований ним

полк пройшов славний бойовий шлях під час цих Змагань і не переставав існувати ні на один момент. Ген. Петрів (тоді полковник царського генштабу) зумів поєднати свої фахові знання з вимогами доби. Проте йому, як і іншим тодішнім військовим керівникам (ген. Скоропадський, ген. Мандрика, ген. Зелінський та інші) важко приходилось здобувати довір'я наших керівних політичних чинників.

Полк. Євген Коновалець, Командир
Корпусу Січових Стрільців

Інший приклад: полковник Євген Коновалець організував військову формуцію, яка згодом розгорнулася в корпус дво дивізійного складу. Цей корпус (Січових Стрільців) відіграв важливу роль під час Визвольних Змагань. Він був справною і добре функціонуючою

військовою формуцією, дарма що її командир не закінчив військових академії.

Серед визначних організаторів військової справи в 1917 році не можна не згадати теж «батька» українського націоналізму — Миколи Міхновського. І ця людина не мала військової освіти, але вона прекрасно розуміла значення війська для побудови й оборони української державності. Микола Міхновський, який в російській армії був поручником військової юстиції, зумів собі підібрати енергійних і відданих співпрацівників (полк. Павло Волошин, сотн. Ол. Сахно-Устимович, сотн. Юрко Ган, хорунжі Гоц, Лукіянів і Павелко, одеський військовий лікар д-р Іван Луценко) і з ним провів величезну ініціативну роботу для створення українських рад, комітетів і клубів у російській армії та оформлення українці в окремі українські національні частини. Міхновський дав почин для створення Українського Військового Організаційного Комітету й Українського Військового Клубу ім. гетьм. Павла Полуботка (див. далі), що їх можна вважати ініціаторами українського військового руху в 1917 році. Власне з ініціативи Клубу ім. гетьм. Полуботка постали ціла низка перших українських частин: Богданівський полк, Полуботківський полк, Дорошенківський полк у Чернігові, Гайдамацькі загони в Одесі та Катеринославі й багато інших. Це дало також почин для створення перших українських частин на фронті.

Проте, коли ми вже говоримо про організаторів української військової справи, то головне місце, між ними, без сумніву займає Головний Отаман Армії та Фльоти — **Симон Васильович ПЕТЛЮРА**. І ця не мала військової освіти, але цей брак Головний Отаман заступав великою творчою енергією, запалом, патріотизмом, відданістю справі. Симонові Петлюрі дійсно належить честь організації українських збройних сил у I Визвольних Змаганнях 1917-1920 року, створення української армії, відновлення традиції збройної боротьби за батьківщину. Сором мусить палити лице наших істориків, коли вони ще не зуміли дати українському наро-

дові великої історичної біографії вождя наших Визвольних змагань, мученика за визволення українського народу, великого українського патріота, знаменитого журналіста й публіциста, якого життя, як нічیه інше пройшло на службі українського визволення. *) Ворог справедливо оцінив велику силу цієї людини і зрозумів свою небезпеку від неї, коли наказав її знищити фізично (Париж, 23. V. 1926), але не передбачав тільки одного, що «петлюрівці» залишаться й далі вестимуть боротьбу за визволення України.

В цьому місці було б неможливо перерахувати все те, що зробив Головний Отаман Петлюра для організації українського війська. Хочемо тут вказати на його роллю, як безпосереднього організатора й командира українських частин. Отже, вже в 1917 році, Головний Отаман особисто зорганізував і керував в бою загонами (кошами) Червоних і Чорних (Слобідських) Гайдамаків. Ці знамениті військові формації поруч Січових Стрільців і Студентського куреня несли на собі головний тягар боїв за Київ при кінці 1917 р. і на початку 1918 року. Тодішній большевицький командарм — В. Антонов Овсенко високо оцінив їх, називаючи «отборними частями», фронтowymi і дисциплінованими, при тому «злотно» настрояними проти большевиків (його ж: *Записки о громадянській війні*, том I, стор. 150). Ці полки — це були справді «дітища Петлюри», як їх називали большевики і ми не сумніваємося, що вони будуть відновлені в майбутній українській армії як гвардійські (сердюцькі) полки. Почесне шефство над ними, во віки вічні, матиме Головний Отаман Армії та фльоти Симон Петлюра.

І наша трагедія в тому, що в роковий для нас час ми не мали багато військових організаторів, які б проявили таку революційну ініціативу для створення української армії, як Головний Отаман Симон Петлюра, полк.

*) Ці рядки були писані тому 15 років. Вже на еміграції появилася книга В. Іваниса — *Симон Петлюра — Президент України*, (Торонто 195), що до певної міри заступає цю лунку, а Українська Вільна Академія Наук видала збірник: *Статті, листи й документи Симона Петлюри*, Нью-Йорк.

Євген Коновалець. пор. Микола Міхновський чи ген. Всеволод Петрів.

Проте, немає сумніву, що організаторів типу ген. Петрова та полк. Коновальця українська армія не мала багато.

Недостача військових організаторів спричинила те, що український народ не виявив усіх своїх сил для оборони своєї держави. Мільйонна українська армія 1917 року демобілізувалася, і на початку 1918 року на фронті боротьби з червоною Москвою був тільки один загін, що лише згодом розвинувся в дивізію. Брак військових організаторів дав себе відчутти вдруге за Директорії, коли з 300 000 маси повстанців залишились тільки групи фанатиків, що склали 12 слабких дивізій. Куди краще виглядала справа в Західній Україні, яка зуміла зорганізувати більшу армію, ніж східна «Велика Україна». Все ж таки в серпні 1919 року, коли був апогей успіхів об'єднаних українських армій, вони нараховували тільки 100 000 вояків. Це в порівнянні до всього населення України тих часів (40 мільйонів) разуче мало, бо тільки 1/4% населення. Державні народи, навіть під час миру, покликають під зброю не менше, як 1 — 1 1/2% населення, а під час війни — 8 — 10% населення.

І все ж таки об'єднана стотисячна українська армія своїм складом (35 000 багнетів, 15 000 шабель, 1 100 кулеметів, 335 гармат, 9 панцерних поїздів, 6 панцерних самоходів, 26 літаків) являли собою значну збройну силу в тодішній Східній Європі. Треба сказати, що большевики мали тоді у своїй армії не більше 500 000 бійців, а ген. Денікін не більше 250 000, з чого значну частину (150 000) становили козаки. Ця стотисячна українська армія могла б у боротьбі з большевизмом відограти значно більшу роллю, ніж відограла. До неуспіху спричинилися не тільки важкі політичні та мілітарні помилки тодішнього українського проводу, але й цілковитий брак допомоги ззовні. Таємні світові сили, що керують урядами й арміями з непроглядної темряви, були проти Самостійної України. Комбінація цих сил та власних помилок знищила українську армію й відкрила шлях для перемоги большевизму в Східній Європі.

А. Керівництво української армії.

Першим керівним органом української армії був **Український Військовий Організаційний Комітет** з полк. Глинським на чолі, що постав був ще в березні 1917 року. За почином Організаційного Комітету, що тісно співпрацював із Українським Військовим Клубом ім. гетьм. П. Полуботка, постав у Києві Перший Український Козачий ім. гетьм. Богдана Хмельницького піший полк. Полк цей складався із 16 сотень у силі 3 574 людей. Його командиром був пполк. Юрко Капкан.

Дня 18 травня 1917 р. вибрано на I-му Всеукраїнському Військовому З'їзді (700 делегатів від 900 900 укр. вояків) **Український Генеральний Військовий Комітет**, що перебрав від Організаційного Комітету провід над українським військом. Комітет поділявся на 10 відділів.

На 2-му Всеукраїнському Військовому З'їзді 18-23. VI. 1917 (1 976 делегатів від 1 732 442 укр. вояків) вибрано Тимчасову Військову Раду в складі 130 членів, яка ввійшла до Української Центральної Ради. Після 2-го З'їзду на чолі УГВКу став Головний Отаман Симон Петлюра.

Після 2-го Всеукраїнського Військового З'їзду (2-12. XI. 1917 — 3 000 делегатів) УЦРади проголосила III-ій Універсал, яким проклямовано Українську Народню Республіку. УГВК перетворено в Генеральний Секретаріят Військових Справ (ГСВС). Після IV-го Універсалу ГСВС перетворено в Міністерство Військових Справ. Генеральними секретарями й міністрами військових справ були по черзі: С. Петлюра, М. Порш, полк. О. Жуківський.

У листопаді 1917 р. створено теж Український Генеральний Штаб. Начальником Генштабу був ген. Б. Бобровський, а після нього полк. О. Сливинський (недавно помер у Канаді). У березні 1918 р. полк. Сливинський перевів реорганізацію Генштабу, поділивши його на два генерал-квартирмейстерства: операцій та організації.

Після гетьманського перевороту Міністерство Військових Справ очолив ген. О. Рагоза, кол. командуючий

Полк. Андрій Мельник шеф штабу Корпусу Січових Стрільців, шеф штабу Дієвої Армії УНР

Ген. хор. Микола Капустяньський, шеф штабу I Українського Корпусу 1917, генерал-квартирмейстер Армії УНР

4-ою армією Румунського фронту. Шефом генерального штабу і надалі залишився полк. О. Сливинський.

За Директорії діяльність Генерального Штабу припинилася, і старшини Генерального Штабу перейшли до Штабу Дієвої Армії. Військовим міністром був ген. Ол. Греків. Головним Отаманом Армії і Фльоти був Симон Петлюра, Наказним Отаманом — ген. О. Осецький.

Штаб Дієвої Армії керував операціями Наддніпрянської армії до часу утворення Штабу Головного Отамана в серпні 1919 р. Начальником штабу дієвої армії призначено полк. А. Мельника, його помічником — от. Василя Тютюнника. Генерал-квартирмейстром був ген. В. Сінклер, а пізніше полк. М. Капустянський.

Операціями Галицької Армії керувала Начальна Команда Галицької Армії (НКГА). Начальними комендантами Галицької Армії були по черзі: полк. Д. Вітовський, полк. Г. Коссак, полк. Г. Стефанів, ген. М. Омелянович-Павленко, ген. О. Греків, ген. М. Тарнавський, ген. О. Микитка. Начальниками штабу були: от. С. Горук, от. А. Ерле, полк. Є. Мишківський, полк. А. Шамак і ген. А. Ціріц.

Від серпня 1919 операціями об'єднаних українських армій керував Штаб Головного Отамана (ШГО). Начальником його був призначений ген.-полк. Микола Юнаків, відомий воєнний історик і професор Рос. Імп. Академії Генерального Штабу. Помер на еміграції в Тарнові 1931 року. Генерал-квартирмейстром штабу призначено ген. В. Курмановича. У цьому часі, Штаб Дієвої Армії під проводом полк. Василя Тютюнника керував тільки з'єднаннями Наддніпрянської Армії.

*Команда III Галицького Корпусу, Стрий, лютий 1919 р.
Від ліва до права: 1. пор. Роман Придаткевич, 2. чет. Медвідь,
3. сотн. Антін Галюк, 4. сотн. Іваницький, 5. пор. Варчинський,
6. чет. Василь Коссак, 7. отам. Ярослав Селезінка, 8. пор. Михайло Брик, 9. полк. Гриць Коссак, 10. пор. Гретчак, 11. пполк. Пан де Яноші, 12. сот. Михайло Колтунюк, 13. пор. Макух, 14. пор. Ломтський, 15. хор. Дам'ян Пеленський, 16. хор. Коцюрко, 17. чет. Кандяк, 18. пор. інж. Комаринський.*

Після розформування Пластунської сотні в Стрию, багато вояків-пластунів служило в булавній і зв'язковій сотні III корпусу в Стрию й рівночасно відвідувало гімназію.

У 1-му Зимовому Поході армією командував ген. М. Омелянович-Павленко. Його шефом штабу був полк. О. Долуд. Ген. Омелянович-Павленко задержав пост командувача української армії до кінця Визвольних Змагань. Начальником штабу був ген. Сінклер. Військовими міністрами УНР після ген. Грекова були ще ген. В. Петрів та ген. В. Сальський.

Ген. хор. Всеволод Петрів, військовий міністер УНР

Організація штабів української армії наслідувала зразки російської згл. австрійської армії, якщо не рахувати оригінальної реорганізації ген. штабу, переведеної полк. О. Сливинським. Як ми вже згадували, генеральний штаб, за реформою полк. Сливинського, поділявся на два кватирмайстерства: операцій та орга-

нізації. Перше генерал-квартирмайстерство мало відділи: операцій, розвідки, зв'язку, топографічний та закордонний; друге генерал-квартирмайстерство — відділи мобілізаційний, організаційний та вишкільний з Головною управою військових шкіл. Залізничний відділ, інспектура артилерії, військово-інженерна інспек-

Ген. хор. Володимир Сальський, військовий міністер УНР

тура та інспектура авіації підлягали, безпосередньо, начальникові штабу. Генеральний штаб української армії диспонував першорядними фаховими силами, як, напр., ген.-полк. О. Галкин, ген.-полк. С. Дельвіг, світової слави артилерійський знавець, ген.-хор. Остафіїв, відомий військовий педагог, ген.-хор. М. Капустянський,

ген. В. Сінклер, генерали Сальський, Куц, Осецький, Єрошевич і багато інших.

Галицькі штаби були організовані на австрійський лад. Вони мали такі відділи: оперативний, розвідочний, матеріальний, персональний, а крім цього ще окремих референтів, для різних справ, в міру потреби.

Б. Організація вищих з'єднань української армії.

Українська армія знала такі вищі з'єднання: **армійські корпуси, дивізії і бригади**. Під час війни з Московщиною, армійські корпуси й дивізії об'єднувались також в **армійські групи**. За часів Директорії, під час 2-ої війни з Московщиною, зорганізовано такі армійські групи: 1) Лівобережну (ком. от. Болбочан), 2) Північну (ком. от. Оскілко), 3) Південну (ком. от. Греків). Були теж організовані: 4) Дністровська група, до якої номінально належала Галицька армія та 5) Холмська група (от. Осецький), яка тримала фронт проти поляків. **Окремо:** Осадний корпус у Києві (от. Коновалець).

У травні 1919 Надніпрянську Армію переорганізовано і створено такі **армійські групи**: 1) Січових Стрільців (от. Коновалець), 2) Волинську (полк. Петрів), 3) Запорізьку (от. Сальський) та 4) Південно-східню (полк. Удовиченко).

Під час походу на Київ окремі корпуси й дивізії були організовані в **три армійські групи**:

1-ша Арм. група ген. Вольфа (корпус СС і II-ий Галицький корпус). Її завданням було прикривати наступ центральної групи на Київ операціями в напрямі Житомир-Коростень;

2-га Арм. група ген. Кравса (I-ий і III-ий Галицькі корпуси та Запорізький корпус) із завданням безпосереднього наступу на Київ;

3-тя Арм. група Надніпрянської Армії (1, 2, 3, 4, 5, й 12 надніпрянські дивізії та 11-та галицька бригада) з оперативним напрямом на Одесу. Операціями цієї групи керував Штаб Дієвої Армії.

Армійські корпуси постали були ще в 1917 році шляхом українізації колишніх корпусів російської

армії. Ця «українізація» відбувалася двома шляхами: а) революційним, коли старшини й вояки виділювалися з російських частин та творили нову українську частину і б) шляхом призначення частин до українізації наказами вищих команд. Було багато випадків, коли українізація частини на фронті наступала в наслідок рішення самого вояцтва і

Ген. полк. Сергій Дельвіг, Генеральний інспектор артилерії Армії УНР

проти волі російських команд. Таким чином відокремлення, напр., над Стоходом один батальйон 102-ої дивізії Окремої армії, який назвав себе 102-им Українським куреном смерти. Подібно відокремили себе кіннотники 14-ої кінної дивізії на Північному фронті, які ще приєднали до себе українців з 8-ої та 17-ої кінних дивізій і організовано вирушили в Україну. На жаль, цей полк розгромили большевики на Білорусі під Рогачевом.

Першим армійським корпусом української армії став колишній

XXXIV-ий армійський корпус російської армії. Корпус цей складався з двох дивізій (104 і 153), які стали першими дивізіями української армії. Корпусом командував ген. П. Скоропадський, начальником штабу був ген. Сафонів. Дивізіями командували: 1-шою — ген. Гандзюк (нач. штабу полк. Капустянський), 2-гою — полк. Клименко (нач. штабу полк. Крамаренко). Під час першої війни з Московщиною, 1-ий корпус відіграв важливу роль. Він зайняв своїми частинами Білу Церкву, Хвастів, Бердичів, Козятин, Вінницю та Жмеринку і не допустив большевицьких частин з півдня на Київ. Українські вояки роззброювали больше-

вицькі ешелони і відправляли роззброєних вояків окружними шляхами на Московщину.

Другим армійським корпусом української армії став колишній VI-ий армійський корпус, що назвав себе II-им Січовим Запорізьким Корпусом. Корпус цей добре знають наші УСС-и, бо під час червневої офензиви Керенського цей корпус наступав на становища УССів під Конюхами. Це були ті вояки з синьо-жовтими пов'язками на рукавах, які здобули Конюхи і про яких згадують наші УССи у своїх спогадах. Корпус визначився в цій офензиві, про що свідчить телеграма командування фронту до УГВК-у: «Шестой корпус честно исполнил свой долг перед родиной», але окремі дивізії корпусу мали втрати, що сягали 75% складу. Після повної українзації корпусу його командиром призначено ген. Мандрику, начальником штабу — пполк. Сулківського, командирами дивізії — ген. Осецького й ген. Поджію. Пізніше приєднано до корпусу ще одну дивізію, отже цей корпус мав три дивізії. Корпус стояв на фронті до часу заключення Берестейського договору і в порядку передав австрійцям окуповані ним райони Галичини. У найближчому сусідстві перебував на фронті також Богданівський полк та гвардійський полк під командою ген. Омеляновича-Павленка (гвардійськими полками в царській армії командували генерали).

Крім цих двох армійських корпусів були ще українізовані повністю такі корпуси російської армії:

XXI-ий — в складі Північного фронту, на фронті під Ригою (33-тя і 44-та дивізії). Цей корпус українізовано повністю, до нього перевели теж українців з 136-ої пішої дивізії та інших частин. 4 000 українців зі складу 3-ої окремої дивізії перейшли до корпусу без дозволу. Частини цього корпусу тримали фронт під Ригою навіть тоді, коли вже всі російські частини пішли додому й почали прибувати на Україну вже тоді, коли німці були в Україні. Звичайно, тоді вони демобілізувались.

X-ий — в складі Румунського фронту в районі Сучава-Серет. Цей українізований корпус маршує з фронту організовано в Україну. 9-та дивізія з боєм здобуває

від большевиків Кременчук, а 31-ша, з наказу міністра Порша демобілізується в Балті. Це був харківський корпус, одна дивізія якого (9-та) перед війною стояла в Полтаві, друга — (31-ша) в Харкові.

XI-ий — у складі Південно-західного фронту (12-та, 32-га та 159-та дивізії) під командою ген.-лейт. П. Єрошевича був цілком зукраїнізований і демобілізувався щойно з наказу міністра Порша. Під час першої війни з большевиками корпус мав у своїх руках Проскурів, через який не перепускав збольшевичених частин. Про ставлення нашого проводу до заслужених генералів хай свідчить факт, що ген. Єрошевич, корпусний командир царської армії, командував в нашій армії тільки дивізією, коли отамани типу Волоха чи Оскілка командували корпусами й арміями.

Крім згаданих корпусів були ще українізовані повністю або частинно такі корпуси: IX-ий (Західний фронт), XXVI-ий (Румунський фронт) та XI-ий в районі Окни на Буковині. 4-та Залізна стрілецька дивізія XI-го корпусу, під проводом полк. Удовиченка, організовано прибула з фронту до рідної Одеси то поповнила Одеську Гайдамацьку дивізію, що організувалась у тому місті.

Крім цих корпусів українізовано ще цілу низку дивізії. Про силу цих українізованих частин хай свідчить факт, що ще в грудні 1917 року, під час виборів до Всеросійських установчих зборів, за списки самостійницьких українських партій віддали старшини й вояки стільки голосів:

Північний фронт	88 956	голосів
Західний фронт	85 062	„
Півд. зах. фронт	168 354	„
Румунський фронт	180 576	„
Чорноморська фльота	12 895	„
	<hr/>	
	535 843	голоси

Таким чином у грудні 1917 року, за місяць перед Крутами, Україна мала поверх півмільйона вояків на фронті. Чого ж тоді під Крутами мусів гинути цвіт

української молоді — студенти вищих та учні середніх шкіл Києва?

Коли в березні 1918 року шеф генерального штабу полк. О. Сливинський приступив до випрацювання плану організації української армії, він запроєктував організації корпусних округ, на які мала поділятися Українська Держава. Згідно з цим проектом Україна мала поділятися на 8 корпусних округ: I-шу — Волинську, II-гу — Подільську, III-тю — Херсонську, IV-ту — Київську, V-ту Чернігівську, VI-ту — Полтавську, VII-му — Харківську, VIII-му — Катеринославську. Цей проект став теж підставою для організації української армії за гетьманських часів. Тоді теж уточнено склад армійського корпусу таким чином: Штаб, 1 кінний полк, 2 піші дивізії, одна бригада важкої артилерії, 1 курінь зв'язку, 1 інженерний курінь, 2 залізнодорожні сотні, 1 авто-броневий дивізіон, 1 санітарний курінь. Пізніше намічено організації двох дальших корпусів: IX-го — Поліського, та X-го — Донецького. Тоді кожний з цих 10-ти корпусів мав складатися з 3-ох дивізій по 3 полки в кожній.

Організація армії за часів гетьманату не пішла поза організацію кадрів, бо німецькі окупанти ставили завзятий спротив організації української армії. Тільки після дипломатичної подорожі гетьмана Скоропадського до Німеччини та прийняття його німецьким кайзером ця настанова змінилась. У листопаді 1918 р. мав відбутися перший набір до української армії, з якого мали укомплектувати 4^{1/2} кіннотні дивізії (в повному стані) та зформувати муштрові сотні у всіх інших дивізіях. У березні 1919 року мав відбутися другий набір, що мав доповнити армію до майже повного складу. Повстання проти Гетьманату перешкодило тим плянам.

Армійські корпуси існували теж у Галицькій армії. Згідно з плянами Державного секретаріату для військових справ, територія Галичини мала поділятися на 3 обласні команди, по 4 окружні команди в кожній. І справді, обласні команди створили 3 корпуси, по 4 бригади в кожному. Під час Чортківської офензиви на-

плив до армії був такий великий, що НКГА рішила створити ще два корпуси: IV-ий і V-ий. Разом, у той час, Галицька армія мала 21 пішу, 1 гірську та 1 кінну бригаду.

За часів II-ої війни з большевиками Наддніпрянська армія мала тільки два корпуси: Січових Стрільців та Запорізький. Корпус СС розгорнувся з Окремого Загону СС, що існував за часів Гетьмана і був осередком проти-гетьманського повстання. Він складався з двох дивізій СС, які після реорганізації Наддніпрянської армії отримали порядкові числа 10 і 11. Крім цього до корпусу СС приєднано теж 9-ту Залізничну дивізію. Ця дивізія була зформована з корпусу залізничної охорони, який існував за часів Гетьманату.

Запорізький Корпус розгорнувся з Окремого Запорізького Загону, який під проводом ген. Присовського брав діяльну участь в I-ій війні з большевиками. У 1918 році цей загін розгорнувся в дивізію, що складалась з 4-ох піших, одного кінного, одного гарматного, одного інженерного полків, одного кінного гірсько-гарматного дивізіону, одного авто-броневого дивізіону та одної повітроплавної ескадри. Дивізією командував грузин ген. Натієв.

Під час Гетьманату Запорізька дивізія охороняла східні кордони України. Коли вибухло повстання проти гетьмана, Запорізька дивізія під проводом полк. Болбочана перейшла на бік Директорії. Дивізія розгорнулась у корпус, який після реорганізації армії складався з трьох дивізій: 6-ої, 7-ої й 8-ої. Полк. Болбочана усунули з посту командира корпусу і його командиром став авантюрист от. Волох. Під час відвороту української армії з Лівобережжя, корпус відтяли большевики від решти української армії, і він змушений був перейти на румунську територію. Румуни пограбували все військове майно Запорізького корпусу. Вони забрали: 80 гармат, 700 кулеметів, 15 000 рушниць, 7 000 000 рушничних набоїв, 34 000 гарматних набоїв, 2 500 ручних гранат і величезну кількість всякого припасу — разом 40 ешелонів. Вони цього військового майна не віддали, не зважаючи на різні інтєрвенції.

Крім цих двох корпусів до складу об'єднаних українських армій входили ще 3 галицькі корпуси.

Дивізії української армії спочатку взорувались на організаційних схемах російської армії. Кожна піхотна чи кінна дивізія складалася з двох бригад по два полки. У склад піхотної дивізії входили ще бригади польової артилерії, інженерний курінь та курінь зв'язку. Пізніше дивізії реорганізовано згідно з тридільною системою. Кожна дивізія мала мати три піші полки.

Синя дивізія, що була зформована з кол. полонених-українців російської армії в Німеччині мала 4 піші та 1 гарматний полк. Дивізією командував ген. Зелінський, а полками: 1-им полк. Шаповал, 2-им — сотн. Малохатка, 3-им — сотн. Курінний, 4-им — пполк. Чеховський, гарматним — пполк. Чижевський. Дивізію цю розформували німці, як тільки вона прибула до Києва. Традиції цієї дивізії продовжував в українській армії 7-ий синій полк 3-ої Залізної стрілецької дивізії.

Сіра дивізія, що була зформована з колишніх полонених російської армії в Австрії мала 4 піші полки, 1 гарматний полк й одну інженерну сотню. Дивізією командував пполк. Перлик. Командирами полків були: 1-го — сотн. Ганжа, 2-го — пполк. Тимошенко, 3-го — пполк. Олександрович і 4-го — сотн. Ткаченко. Після приїзду в Україну дивізію послали стерегти північні кордони України. Дивізія перейшла на бік Директорії та після реорганізації Наддніпрянської армії була переіменована в 4-ту Сіру дивізію.

За Гетьманату зорганізовано Сердюцьку дивізію. Дивізія ця складалася з 4-ох піших, одного кінного та одного гарматного полків, одного авто-броневого дивізіону та інженерної сотні. Дивізією командував полк. Клименко, а шефом штабу був полк. Сальський. Під час повстання дивізія перейшла майже в цілості на бік Директорії. Колишні сердюки служили переважно в 4-му пішому полку СС.

За часів Директорії постали ще такі дивізії української армії: Дніпровська, Київська, Волинська, Подільська, Херсонська, Чорноморська, Запорізька Січ та

інші. Дніпровська (от. Зелений) і Херсонська (от. Григорієв) повстали проти Директорії, але пізніше воювали проти большевиків. Херсонська, або теж Степова дивізія, по смерті от. Григорієва, під проводом начальника штабу Юрка Тютюнника перейшла далеким рейдом з Херсонщини у Вінниччину й об'єдналась з українською армією. Вона стала 12-ою дивізією.

Чорноморська дивізія постала з Чорноморського загону, який постав ще за Гетьманату. Її традиції продовжував пізніше 8-ий Чорноморський полк 3-ої Залізної дивізії, один з найкращих піших полків української армії.

Дивізія Запорізька Січ постала з Загону Низових козаків, що теж існував за гетьмана. Командував дивізією хоробрий, але свавільний от. Божко, який нерадо підкорявся директивам Штабу Дієвої Армії.

У квітні 1919 року рішено реорганізувати Наддніпрянську Армію. Згідно з пляном вона мала складатись з 11-ох піших дивізій по 3 полки в кожній, з одним гарматним полком, одною кінною та одною інженерною сотнею. Плянували ще створити 1-2 кінні дивізії, військову політехніку та 4 юнацькі школи. Постійний відворот перешкоджав переведенню цих плянів. Зокрема не могла відбутись організація 6 запасових піших та 2 запасових кінних бригад, які мали перевести мобілізацію, бо цілком бракувало зброї, виряду і навіть харчів для мобілізованих. Величезне військове майно, яке існувало за гетьмана, пропало.

У червні 1919 року Наддніпрянська армія мала такий склад:

Група СС 4 500 багнетів і шабель, 200 кулеметів, 50 гармат; Запорізька 3 500 багнетів і шабель, 20 кулеметів, 8 гармат; Волинська 4 000 багнетів і шабель, 60 кулеметів, 16 гармат; Зап. Січ 1 200 багнетів і шабель, 30 кулеметів, 12 гармат; Залізна 1 400 багнетів і шабель, 50 кулеметів, 15 гармат. Разом 14 600 багнетів і шабель, 360 кулеметів, 102 гармати.

Загальною армія могла мати 30 000 людей, до 380 кулеметів і 120 гармат. Дивізії мали такі назви: І-ша Пів-

нічна, 2-га Запорізька Січ, 3-тя Залізна, 4-та Сіра, 5-та Київська, 6-8-ма Запорізькі, 9-та Залізнична, 10-11-та СС, 12-та Партизанська.

У Зимовому Поході Наддніпрянська Армія мала такий склад:

Запорізька дивізія (ген. Гулий-Гуленко) — 3 піші куріні, курінь Низових Запорожців, кінний гірсько-гарматний дивізіон, кінна кулеметна сотня, кінний полк Чорних Запоріжців;

Волинська дивізія (ген. Загородський) — піший полк, кінний полк ім. Максима Залізняка, кінний полк ім. гетьм. Ів. Мазепи, артилерійський дивізіон;

Київська дивізія (ген. Юрко Тютюнник) — 3 піші куріні, кулеметна сотня, артилерійський дивізіон, 4-ий кінний полк;

Армійська кіннота: 2-ий Запорізький кінний полк, 3-ий кінний полк, Галицька кінна бригада (2 полки), Чорноморський піший курінь.

Із Зимового Походу Армія повернулась у складі 2 680 багнетів і шабель, не рахуючи 1-ої Кінної галицької бригади і Чорноморського куреня, що прилучилися до Армії УНР після повстання проти большевиків 6 квітня 1920 року. Тоді 1-ша Кінна бригада перебувала в складі Червоної Української Галицької Армії (ЧУГА), а Чорноморський курінь входив до складу Червоної армії і стояв залогою в м. Тираспіль. Повсталі частини зайняли Тираспіль і, після невдалих спроб приєднати до повстання інші галицькі частини ЧУГА, що стояли на Херсонщині, вирушили на з'єднання з Армією УНР, яка перебувала в Зимовому Поході. Це сталося в половині квітня 1920 року. Після переходу фронту, ці галицькі частини влилися переважно в 5-ту Херсонську дивізію.

Після Варшавського договору поляки звільнили з таборів полонених старшин і вояків Армії УНР. З них створено 6-ту Січову Дивізію, яка боролася на польському боці проти большевиків. Крім того в районі Кам'янець-Могилів над Дністром оперувала 2-га стрілецька дивізія, зформована з решток 3-ої дивізії. Після переходу фронту дивізіями Зимового Походу, ця диві-

зія знову отримала порядкове число 3. Це була 3-тя Залізна стрілецька дивізія одна з найкращих частин Армії УНР.

Армія УНР в 1920 році

Після Першого Зимового Походу й переведеної реорганізації, Армія УНР складалася з 6 піших і однієї кінної дивізії. Дивізії мали назви: 1-ша Запорізька (ген.-хор. Гулий-Гуленко), 2-га Волинська (ген.-хор. Загородський), 3-тя Залізна (ген.-хор. Удовиченко), 4-та Київська (ген.-хор. Юрко Тютюнник), 5-та Херсонська (полк. Долуд), 6-а Січова (ген.-хор. Безручко), Окрема Кінна (ген.-хор. Іван Омелянович-Павленко). Пізніше ще створено Кулеметну дивізію, яка складалася з 2-ох бригад. Дивізії ці проєктовано як кадри корпусів, які можна було б зформувати у випадку, коли б союзна Польща доставила потрібну кількість зброї та військового вряду. Це, однак, ніколи не сталося. Польща не дала Українській Армії навіть тієї зброї, яку відібрала була від галицьких бригад, що перейшли добровільно від большевиків, щоб продовжувати визвольну боротьбу в рядах армії УНР.

Як кадри майбутніх корпусів, дивізії Армії УНР були організовані так, щоб їх легко можна було розгорнути в корпуси тридивізійного складу. Кожна піша дивізія поділялась на три бригади по три куріні піхоти в кожній. Крім того до складу кожної дивізії входили ще одна артилерійська бригада, один кінний та один інженерний полки. Останній мав теж частини зв'язку. Окрема кінна дивізія складалася з пластунського куреня, 6 кінних полків, одного кінно-гірського гарматного дивізіону (славний дивізіон полк. Алмазова, що проіснував цілий час Визвольних Змагань і складався зі змінного числа кінних та кінно-гірських батерій), кінної технічної сотні та кінної сотні зв'язку.

Були намагання створити теж нормальні запасні частини для цих дивізій. Створено 6 запасових бригад, по 6 піших куренів кожна, по 2 кінні сотні та по одній гарматній батерії. Створено теж запасовий інженерний

полк з авто-броневими сотнями. Крім того Армія УНР мала 2-3 дивізії панцерних потягів.

До останнього бою, на Рідній Землі, Армія вишикувалась 10 листопада 1920 року, на фронті довжиною 120 км від м. Літина до Могилева. У своїх рядах Армія УНР мала тоді близько 40 000 старшин і козаків, з чого, однак, майже половина перебувала в обозах без зброї. Також набоїв було цілком обмаль. Дня 21 листопада 1920 року закінчився цей нерівний бій, і Армія УНР перейшла з урядом до Польщі, де її обеззброїли та інтернували.

Українська Галицька Армія (УГА)

Українська Галицька Армія (УГА) не мала дивізій, а тільки корпуси й бригади. Організаційна схема цих бригад, зложена полк. Є. Мишківським, була дуже зручна й добре пристосована до характеру Визвольних Змагань. Бригада складалася зі штабу, штабової (булавної) сотні, 4-ох куренів піхоти, одної кінної сотні, одного артилерійського полку з артилерійською майстернею та муніційною валкою, одної саперської сотні, одного відділу зв'язку, обозної валки та бригадної лічниці. В деяких бригадах було навіть більше куренів піхоти (5-6), а в деяких ці курені об'єднувалися ще й у полки трикурінного складу. Кінна бригада складалася з 2-ох полків кінноти, до яких мали ще приєднати 1-2 кінно-гарматні батерії, кінну технічну сотню та кінну сотню зв'язку. Зав'язки їх при кінній бригаді вже існували.

Окремі бригади УГА мали такі назви: 1-ша Українських Січових Стрільців (УСС), 2-га Коломийська, 3-тя Бережанська, 4-та Золочівська, 5-та Равська, 6-та Сокальська, 7-ма Львівська, 8-ма Самбірська, 9-та Белзька, 10-та Яворівська, 11-та Стрийська, 14-та Станиславівська, 15-та Станиславівська, 16-та Чортківська, 17-та Бучацька, 18-та Тернопільська, 21-ша Тернопільська. До складу 1-ого Галицького корпусу входили бригади: 5-та, 6-та, 9-та і 10-та; в склад 2-го Галицького корпусу — бригади: 1-ша, 3-тя, 4-та і 7-ма; до складу 3-го

Галицького корпусу — бригади: 2-га, 8-ма, 11-та і 14-та; в склад 4-го Галицького корпусу — бригади: 16-та, 17-та, 18-та і 21-ша. Після переходу через р. Збруч 4-ий Галицький корпус, як теж зав'язки 5-го корпусу (12-та, 13-та, 15-та, 19-та, 20-та бригади) розформовано і розділено на 12 бригад трьох корпусів, які існували до кінця УГА. Гірська бригада от. Черського, що була на крайньому лівому крилі 3-го корпусу, під час відвороту УГА в травні 1919 року, мусіла перейти на територію ЧСР, де була роззброєна й інтернована в таборах.

Після переходу УГА на бік Червоної Армії, її перейменовано на Червону Українську Галицьку Армію (ЧУГА). Полевий Штаб цієї армії був у Балті. 2-ий Галицький корпус перейменовано на 1-шу Бригаду Червоних Українських Січових Стрільців (ЧУСС), 1-ий Галицький корпус на 2-гу галицьку бригаду і 3-ий Галицький корпус на 3-ту галицьку бригаду. Кожна бригада складалася з 3-ох піших полків, одного кінного полку, одного легкого артилерійського полку, одного важкого артилерійського дивізіону, одного саперського куреня, одного відділу зв'язку, тилових установ і запасного куреня. У цій формі УГА, однак перестала існувати як самостійна армія, а її бригади розподілено між різні дивізії XII-ої й XIV-ої большевицьких армій. Дивізії Червоної Армії того часу складались кожна з 3-ох бригад. Таким чином у цих дивізіях галицькі бригади tworили 1/3 складу.

У переддень відходу на польський фронт, в рядах ЧУГА рахували 1485 старшин та 16 688 стрільців. Ще до відходу на польський фронт (6 квітня 1920 року) 1-ша Галицька кінна бригада, що була переорганізована в 3-ій червоний галицький кінний полк, повстала проти большевиків, зайняла разом з повсталим Чорноморським куренем м. Тираспіль і помаршувала на об'єднання з Армією УНР, що перебувала в зимовому поході. На фронті теж перейшли на бік польсько-українських армій 2-га й 3-тя червоні галицькі бригади, але поляки їх роззброїли та всадили до концтабору в Тухолі. 1-ша бригада ЧУСС теж частинно відійшла від большевиків,

а частинно при них залишилась. З тієї решти большевики зформували один полк, але боялись його вживати на фронті. Він проіснував до кінця польсько-большевицької війни.

Таким чином у травні 1920 року УГА перестала існувати.

Епілог Перших Визвольних Змагань

Перехід Армії УНР до Польщі не закінчив ще Перших Визвольних Змагань. Ще довгі роки український народ вів збройну боротьбу проти московсько-большевицьких окупантів. Зокрема інтенсивно цей рух діяв упродовж 1921 року. За даними офіційного советського «Збірника справоздань», виданого в Харкові 1921 року, на Україні нараховано було тоді близько 40 000 повстанців проти большевиків. За даними того самого «Збірника справоздань» за 1923 рік, большевицькі збройні сили впродовж 1920-1921 років відбили в боях з українськими повстанцями на Україні: 43 гармати, 1812 кулеметів, 31 788 рушниць, 2 312 шабель, 3 902 револьвери тощо.

Щоб підтримати цей повстанський рух, на Україну вирушили з Польщі у так званий Льодовий Похід козаки і старшини Армії УНР числом 2 000 під проводом ген. Юрка Тютюнника (шеф штабу — полк. Юрко Отмарштайн). Для цієї операції Повстанська армія Тютюнника була поділена на три групи. Басарабська група під проводом ген. Гулого-Гуленка повинна була пройти з Басарабії в херсонські степи на підсилення повстанців т. зв. Степової дивізії от. Блакитного, але вона була розбита недалеко кордону і прогнана назад до Румунії. Подільська група під проводом полк. Палія-Сидорянського (шеф штабу — полк. Сергій Чорний) мала найбільше успіхів: вона пройшла рейдом 1500 км аж під Київ, розгромлюючи окупантів, і повернулася щасливо за кордон з малими втратами (3 убитих і 25 ранених). Найбільша, але й найслабше узброєна (400 рушниць, 6 кулеметів, 2 легкі кулемети, 36 автоматів, 100 ручних гранат і 120 000 набоїв) Волинська група була поділена на дві бригади, якими командував полковник Ступниць-

кий та ген. Янченко. Ця група вирушила в похід 4 листопада й початково мала успіхи, але пізніше большевики кинули проти неї дві дивізії, які і знищили цю групу 17 листопада в бою над річкою Звіздаль. Дня 21 листопада 1921 року большевики розстріляли з кулеметів 359 полонених у містечку Базар.

Базарська трагедія не припинила повстанського руху в Україні. Повстанські загони продовжували збройну боротьбу проти окупантів ще до 1925 року, а то й довше. Чоловим діячем повстанського руху 20-их років був поет Григор Чупринка, за прізвиськом якого вибрав собі своє воєнно-революційне псевдо Головний Командир Української Повстанчої Армії наших днів — ген. Роман Шухевич. Так само й командир бригади Волинської групи УПА 1921 року ген. Леонід Ступницький став першим шефом штабу УПА-Північ наших днів. Він був відомий під псевдом полковник Гончаренко.

Роди зброї й тилові служби Української Армії

Українська армія складалась з таких родів зброї: піхота, кіннота, гармата (артилерія) (легка або польова, важка, гірська, піша і кінна), технічні війська (сапери, понтонери, залізничні й самохідні формації; панцерні сили (панцерні самоходи й потяги) та літунство (авіація). Ці збройні сили мали такі служби: служба комплектування військ, інтендантська служба (постачання), гарматна служба, інженерна служба, санітарна служба, ветеринарна служба, служба ремонту військ, геодезична служба, юридична служба, служба військових комунікацій, польова пошта, польове духовенство та польова жандармерія.

Піхота

Піхота була найважливішим, але теж і найчисленнішим родом зброї Української Армії. Під час походу об'єднаних українських армій на Київ, у серпні 1919 року, вона мала 35 000 багнетів. Приблизно половину ці-

Та ще не було її
в Степовій групі,
вона була в Херсоні на Поході 1920 року

еї сили складалася з галицьких стрілецьких куренів, яких було приблизно 50. Решту складали піші формації Наддніпрянської армії, які дуже часто можна було зарахувати до типу «швидких» формацій, поскільки вони пересувались на возах, а обслуга кулеметів — на тачанках.

У загальному можна сказати, що українська піхота була не погана. В наступі вона була кращою, ніж в обороні, а це тому, що ніколи не мала забагато набоїв. У наступі вона дуже часто здобувала ворожі становища атакою на багнети. Українські піхотинці були меткими стрільцями, а крім того вирізнялися ще й підприємливістю й зарадністю, малою вибагливістю та видержливістю у маршах. Мало який вояк був би здатний воювати в таких поганих умовах, які майже завжди мала українська армія. До цього ще треба додати, що український вояк, якщо не рахувати деяких формацій як УСС та СС, що постійно дбали про вишкіл, був слабо вишколений. Він жив тим, чого навчився в чужих арміях та в боях, бо на організацію свого вишколу ніколи не було часу.

Організаційні схеми українських піших формацій були дуже різноманітні й такими вони залишились до кінця Визвольних Змагань. Окремі частини організувались відповідно до існуючих умов і свою організацію закріплювали в боях. Річ зрозуміла, що українізовані формації російської армії, а за ними також Запорізька дивізія прийняли для своїх полків російські організаційні зразки. Тоді піші полки української армії складалися звичайно з 4-ох піших куренів, у кожному по 4 піші сотні, а крім того ще з кінної сотні, саперської сотні, сотні зв'язку з чотою кінних зв'язкових, двох кулеметних сотень та одної мінометної, а також з команд піших розвідників та наколесників. Коли ж куренів у полку було менше, то звичайно й сотень було менше. Часами до піших полків приділювали також гарматні батерії.

Ще за Центральної Ради в березні 1918 року шеф генерального штабу полк. Сливинський виробив організаційну схему української армії, яка обов'язувала й

пізніше — за часів Гетьманату та Директорії. За цією схемою, піший полк мав складатися з 3-ох піших куренів, одної гарматної батерії, одної розвідчої та одної зв'язкової чоти, одної саперської чоти, одної санітарної чоти, одної полкової обозної валки та полкової оркестри. Піший курень мав мати 3 піші та одну кулеметну сотню. Піша сотня мала складатись з 3-ох піших чот по 3 піші рої, кулеметна сотня, з 3-ох кулеметних чот по 2 важких і 4 легких кулемети. Якщо йдеться про організацію піхотних куренів української армії, то тієї схеми придержувались увесь час Визвольних Змагань.

Галицька піхота теж поділялася на курені, з трьох стрілецьких та одної кулеметної (скорострільної) сотень. Проте стрілецькі сотні мали по 4 чоти — 3 стрілецькі та одну легку скорострільну (2 легкі кулемети). Скорострільні сотні складались з 4-5-ти чот важких кулеметів (скорострільів), а дуже часто також і з «чоти боротьби зблизька», до якої входили легкі й важкі міномети (гранатомети), піхотні пушки, а то й вогнемети. Ці чоти «боротьби зблизька» надавались до позиційної війни і тому, на Україні, де переважала рухова війна, їх розформовано. З них пляновано створити окремі формації, але що не було до цих мінометів та піхотних пушок амуніції, то ці пляни покищо залишено. Рідко галицькі стрілецькі курені об'єднувались в полки, що мали по три курені. Такі полки були здебільша в II-му Галицькому корпусі (1-ша, 3-тя, 4-та й 7-ма бригади).

Великим організаційним недоліком української піхоти було те, що вона фактично не мала військового реєстру. Про значення військового реєстру, для організації кожної армії, на цьому місці говорити не будемо. Щодо цього, то українська армія поза спроби так і не виїшла. Початково в цій ділянці панував цілковитий хаос. Не мавши доброго центрального керівництва, окремі полки, що в різних місцях поставали, називали себе чомусь завжди «першими» і поза це перше число ніяк не могли вийти. В 1917 році була сила-силенна різних «перших» полків української піхоти. Такі «перші» полки були тоді в Симферополі, Чернігові, Києві, Си-

нявці, Петрограді, Москві, Одесі. Коли вже організатори не звали своїх полків «першими», то тоді обов'язково звали їх «окремими». Звичайно, керівні чинники (в даному випадку УГВК) повинні були внести порядок у це назовництво. Ситуацію ускладняло ще й те, що ці «перші полки» присвячувано одним і тим самим героям нашого минулого. Таким чином тоді з'явилося 4 різні полки ім. Тараса Шевченка (Синявка, Петроград, Москва, Київ), 3 полки ім. Сагайдачного (Київ, Житомир, Полтава), стільки ж ім. Дорошенка (Чернігів, Київ, Симферопіль), 2 полки ім. Полуботка (Київ, Ростів) і т. д.

Тим часом першим полком без сумніву був Богданівський, про який ми вже згадували. Другим був сформований в Чернігові полк ім. Дорошенка. Цей полк виділив із себе полк ім. Полуботка, що перейшов до Києва і прославив себе своїм виступом уночі з дня 17 на 18 липня 1917 року в Києві. Цієї ночі цей дисциплінований і національно настроєний полк зайняв майже без пострілу всі установи міста Києва й вислав делегацію до УЦРади з вимогою, щоб починати українську революцію в Україні. УЦРада настрашилася цієї вимоги, замінила варту Богданівським полком, а потім вислала Полуботківський полк на фронт. Треба ще згадати, що Вільне Козацтво підтримало було виступ Полуботківського полку і з усіх кінців України ладилось вирушати на Київ.

Спроба першого впорядкованого реєстру українських піших полків постала вперше в I-му українському корпусі ген. Скоропадського. Командир корпусу подав на затвердження такі назви полків Першої української пішої дивізії: 1-ий Київський п. п. ім. гетьм. Богдана Хмельницького, 2-ий Стародубський піш. полк ім. гетьм. Івана Скоропадського, 3-ий Полтавський піш. полк ім. гетьм. Петра Конашевича-Сагайдачного та 4-ий Чернігівський піш. полк ім. гетьм. Петра Дорошенка. За Гетьманату думали ці назви присвоїти полкам Сердюцької дивізії, що тоді зорганізувались.

За часів УЦРади сформовано в Києві також 2 сердюцькі дивізії. В цьому місці треба згадати, що назву

«сердюк» дуже часто помилково інтерпретують і зле розуміють. За старої Гетьманщини сердюки були елітарними формаціями української козацької армії. Вони прославили себе обороною Ставища за часів Хмельницького й обороною Батурина за Мазепи. За це останнє діло цар Петро I викреслив на вічні часи назву «сердюки» з реєстрів своєї армії.

Отже до сердюцьких дивізій часів УЦРади в Києві належали такі полки: Богданівський, Полуботківський, Дорошенківський і Богунський (1-ша дивізія) та Наливайківський, ім. Сагайдачного, Шевченківський та Гергієвський (з кавалерів ордену св. Юрія) в другій дивізії. Деякі з цих полків розклались під час першої війни з большевиками, але деякі і далі існували та боролись у складі Запорізького загону, а потім теж і Запорізької дивізії. Це перш-за-все Дорошенківський і Богданівський полки. Крім того до Запорізької дивізії ввійшов ще 2-ий Республіканський Запорізький полк, що його зорганізував полк. Болбочан, та 3-ий Слобідський Гайдамацький полк, що його зорганізував був Гол. От. Симон Петлюра. В Запорізькій дивізії Дорошенківський полк отримав ч. 1, а Богданівський полк — ч. 4.

Остаточо реєстр піших полків української армії створено за Гетьманату. Згідно з організаційними планами українська армія мала мати 82 піші полки (4 сердюцькі, 4 запорізькі, 4 сірі (Сіра дивізія), 1-64 піші, 2 кримські, 1 Чорноморський, 1 Низовий, 1 Січових Стрільців, 1 Охочекомонний). Реєстр цей не складено надто дбайливо. Приймавши засаду, що окремі полки мають переймати традиції колишніх полків російської армії (засада, до речі, цілком слушна), автори реєстру вмістили в ньому деякі полки, що історично не мали нічого спільного з Україною, а вилучили з реєстру ті полки колишньої російської армії, які постали з українських козацьких полків або інших українських військових формацій (слобідське козацтво, запорожці, чорноморці, т. зв. ляндрміліційні формації).

Реєстр піших полків з часів Гетьманату не втримався, поскільки тоді були створені тільки старшинські та

підстаршинські кадри полків, а набору ще не переведено. Проте, за часів Директорії, деякі з цих полків продовжували існувати й боротись. Це відноситься перш за все до полків тих корпусів, які під час повстання перейшли на бік Директорії. Це були, головню II-ий, IV-ий, V-ий, та VI-ий і частинно VIII-ий корпуси.

Після реорганізації Армії УНР основним з'єднанням піхоти стали курені. Тільки в 3-ій Залізній дивізії були міцні інші полки, що прославили себе в боях. Це: 7-ий «Синій», 8-ий Чорноморський та 9-ий Стрільцький полки. Також у дивізіях Січових Стрільців полки СС (1-ий 6-ий) затримали свою полкову організацію.

В Армії УНР 1920 року, як це ми вже згадували, були піші бригади, що поділялись на курені. Разом було 20 бригад і 60 куренів.

У Галицькій армії, реестру піших полків теж не створено, дарма, що територіальний устрій австро-угорської армії створив виразні рамки, які можна було виконати українським змістом. Адже ж такі полки австро-угорської армії, як 9, 10, 15, 24, 30, 41, 45, 55, 58, 65, 66, 77, 80, 85, 89, 90, 95 і т. д. були, до певної міри, споконвіку «українські». І справді, полки Коломийської бригади, нав'язуючи до цих традицій, називали себе 24-им і 36-им полком. Проте таке традиційне пов'язання не прийнялось, і засадничою одиницею галицької піхоти був таки курінь, що означав себе порядковим числом у рамках одної бригади, напр., 4/VIII курінь — 4-ий курінь VIII-ої Самбірської бригади.

Українська піхота була озброєна рушницею або російського або австрійського зразка. Російська рушниця, якою в 1919 році озброєно об'єднані українські армії, була трилінійною рушницею М 1891 року, калібру 7,62 мм, якою ще й донедавна була озброєна Червона армія. (Тепер в озброєнні советської армії є рушниця Токарева М 1940 та рушниця М 1944, якою починають заступати рушницю М 1891/30). Рушниця М 1891 мала мірник 400—2 700 кроків. Набійна комора рушниці приймала 5 набоїв. До рушниці належав теж довгий штик, який знавжди носили на рушниці. Назагал, ро-

сійська рушниця була гірша від німецького Мавзера чи австрійського Манліхера.

Калібр австрійської рушниці Манліхера був 8 мм. Його набійна комора приймала також 5 набоїв. Ця рушниця була новішого моделю (1895) і була куди справніша від російської.

В озброєнні кулеметних сотень були російські кулемети Максима на двуколках. Це були дуже зручні для перевоження кулемети, які віддавали 600 стрілів на одну хвилину. Початкова швидкість кулі 615 м. Мірник — найвище 2 600 кроків. Досі ще в озброєнні советської армії трапляються кулемети Максима М 1910, що були ще зброєю української армії. Тепер советська армія переважно озброєна кулеметами Дехтярева М 1939 та Горюнова М 1943, хоча обидва ці кулемети не такі популярні в армії, як старі Максими.

Австрійський кулемет «Шварцльозе» розкладався на три частини (охоронний панцер, кулемет та підстава) і перевозився на в'ючних конях. Обслуга цього кулемету вимагала доброго вишколу кулеметників: за кілька хвилин треба було зняти окремі частини з в'ючних коней, скласти їх та стріляти. Кулеметна чота звичайно мала 12 в'ючних коней: 4 під кулемети, 4 під амуніцію та 4 під охоронні панцери та знаряддя.

Російські міномети, що їх подекуди теж вживано, базувались на системі Штокс-Брандт. Їх було мало. Згідно з доктриною російської армії, тяжчі міномети (мортири) понад 82 мм вважались частиною артилерії.

Амуніційна дотація, згідно з приписами, мала бути така: 213 набоїв на рушницю і 18 000 на кулемет, але це була неосяжна мрія. У Чортківській офензиві дотація на стрільця дорівнювала лише 5 набоям!

До виряду стрільця належали наплечник, хлібник, польова пляшка, їдунка, ложка з видельцем, ніж лопатка, 2 коци, однострій. Піхота відрізнялась від других родів зброї синім пояском на шапці та синіми вилогами (у галичан — зубчаткою) на ковнірі. Старшинські й підстаршинські відзнаки нашивано також на синьому підкладі.

Кіннота

Під час походу об'єднаних українських армій на Київ, українська кіннота нараховувала приблизно 15 000 шабель, з чого, однак, половина була в повстанських загонах, які підпорядкувались ШГО, а тільки половина в регулярних військових частинах. Майже 80% української кінноти творила кіннота Наддніпрянської армії; УГА мала кінноти зовсім мало. До часу створення Окремої Кінної дивізії, в травні 1920 року, не було в українській армії більших кіннотних з'єднань. Кіннота була розкинена дивізіонами чи полками по дивізіях і тільки в Запорізькому корпусі була кінна бригада. Те, що проводили обох українських армій не подбали про зорганізування більших кіннотних з'єднань, було без сумніву їх помилкою, бо характер Перших Визвольних Змагань саме й вимагав творення якнайбільшого числа кіннотних частин та вживання їх у більших масах. Цю правду дуже добре зрозуміли большевики, які створили кінну армію Буденного, що відіграла чималу роль у громадській війні, а крім неї мали теж значну кількість кінних дивізій.

Звичайно, таку українську кінноту можна було створити. На Україні не бракувало тоді людського й кінського матеріялу, яким можна було б поповнити українські кінні дивізії. Велика частина російської кінноти до 1917 року творилась в Україні й формувалась з українців. В Україні розташовані були запасні кінні полки російської кінноти та головні ремонтні депо. Історично й фактично полки російської кінноти були властиво українськими полками, поскільки вони були зв'язані з традиціями козацьких полків Гетьманщини, гетьманських компанійських полків, слобідського козацтва, т. зв. катеринославської кінноти чи теж 1-ої української кінно-козацької дивізії 1812 року та складались переважно з українців. В 1912 році реєстр російської кінноти нараховував 56 армійських кінних полків, з чого 40 полків, тобто 71,4%, були не тільки історично українськими полками, а в значній мірі й фактично, поскільки український людський матеріял вважався поруч

козацького за найкращий матеріял для творення кінноти в колишній Російській імперії. Російська кіннота за своєю собі була від української козацької кінноти тактикою воювання «лавою», що давало їй перевагу над усіма іншими кіннотами європейських армій. Ця перевага виявилась, напр., блискуче у великому кінному бою, що його в 1914 році звели 10-та Харківська кінна дивізія й 4-та австрійська кавалерійська дивізія під Ярославцями на Золочівщині. Застосовуючи «лаву» (атака розпорощеними відділами, що атакують, стріляючи з коней з усіх сторін, а потім, симулюючи втечу, стягають противника під удари власної головної сили), харківці 10-ої дивізії цілком розгромили австрійців, відкриваючи собі шлях на Львів. До речі, цей Ярославський бій був зведений між українцями, бо полки австрійської 4-ої кінної дивізії склались переважно з українців Галичини.

Отже мавши такі традиції в крові, українська кіннота, дарма що не чисельна, була просто знаменита. Це передусім стосується кінних полків Наддніпрянської армії, що виявили себе як знамениті кіннотники, які вже самою своєю появою наводили жах на противника. Небагато в чому поступалася їй і галицька кіннота, яка мала добрих фахових старшин і безнастанно вишколювалась — і в боях і на відпочинку. Під Дашевом і Сороками, в жовтні 1919 року, 1-ша Галицька кінна бригада, вміло застосовуючи боротьбу пішим і кінним ладом, напереміну, зуміла поставити чоло неабиякому противникові: Терсько-кубанській збірній кінно-козацькій бригаді Денікінської армії, яку вона в цьому бою солідно, погромила. Ще й досі згадується подив, з яким дивились на польові вправи кінно-кулеметної сотні цієї бригади (переіменованої тоді в полк) тов. Котовський і старшини його штабу, під час перегляду бригади в місці її постою, в колонії Кассель біля Тирасполя (березень 1920 року).

Українізація російської армії захопила теж частини кінноти на фронті та в запіллі. В 1917 році українізувались вповні або частинно такі російські кінні дивізії:

3-тя в р. станції Гришине в Донбасі, 7-ма і 9-та на Південно-західньому фронті, 10-та і 12-та на Румунському фронті та 4-та, 8-ма, 14-та і 17-та кінні дивізії на Північному фронті. 7-ма кінна дивізія прибула з фронту до Житомира і брала участь в обороні міста перед більшовиками. З цієї дивізії постав 1-ий кінний полк ім. Максима Залізняка, що під цією назвою брав участь цілий час Перших Визвольних Змагань. 9-та й 10-та кінні дивізії дали кадри для кінного полку Оборони України, що стояв у Києві і брав участь в першій війні проти більшовиків. 12-та кінна дивізія пройшла з фронту до Одеси й створила кінний полк, що ввійшов до складу Одеської гайдамацької дивізії, яку розформували австрійці, коли зайняли Одесу в 1918 році. Щасливо пройшов залізничним транспортом з Північного фронту через Великі Луки, Смоленськ, Брянськ, через зайнятий більшовиками Харків до Полтави — кінний полк ім. Івана Мазепи (4-та кінна дивізія), що теж під цією назвою брав участь у Визвольних Змаганнях. На жаль, спроба іншого кінного полку Північного фронту — полку ім. Тараса Шевченка (8-ма, 14-та, 17-та кінні дивізії) закінчилася нещасливо. Полк цей загинув у боях проти більшовицьких концентрацій на Білорусі. Загинув теж кінний полк 3-ої дивізії в боях під Павлоградом, 1918 року. Полком цим командував відомий пізніше повстанський отаман Козир-Зірка.

З усіх цих кінних полків, що українізувалися в 1917 році, найбільш бравурно пробився на Україну кінний полк з українців 7-ої Туркестанської стрілецької дивізії та інших частин Західного фронту, що сформувався біля м. Мир на Білорусі. Цей полк, під проводом полк. Всеволода Петрова, бойовим ладом пройшов збільшевичену Білорусь і прийшов до Києва в сам розпал першої війни проти більшовиків, значно підсилюючи скупі лави оборонців української столиці. З того часу цей полк безперервно бере участь у Перших Визвольних Змаганнях, стає відомий і здобуває собі славу, як 1-ий Запорізький ім. Кошового Отамана Костя Гордієнка, полк кінних гайдамаків. «Гордієнківці» — це без сумніву перший кінний полк відродженої української армії,

що записався золотими літерами в її історії. Приклад організації цього полку дуже повчальний. На ньому бачиться, скільки для творення армії значить революційна ініціатива, очолена рішучим військовим проводом. І справді, революційна ініціатива постання полку Гордієнка вийшла з низу, від українського вояцтва, але рішуче значення для полку мав факт, що над цими вояками взяв провід у міцні руки здібний військовий організатор, українець шведського походження — майбутній український генерал Вернер-Петрів.

Згідно з організаційною схемою української армії, виробленою полк. Сливинським, українська кіннота мала складатися з 4-ох кінних дивізій, одної кінної бригади та (корпусних) кінних полків у кожному корпусі. Кадри 4^{1/2} кіннотних дивізій створено за часів Гетьманату. Крім цих кадрів за Гетьманату існували ще Лубенський Сердюцький кінний полк (к-р полк. Ю. Отмарштайн) у складі Сердюцької дивізії, Гордієнківці у складі Запорізької дивізії та кінні сотні у Сірій дивізії та в Окремому Загоні Січових Стрільців. Кінні полки, за схемою полк. Сливинського, мали складатися з 4-ох кінних сотень, одної кінно-кулеметної сотні, одної розвідчої чоти, одної технічної та одної зв'язкової чоти, одної санітарної чоти, одної чоти сурмачів, одної полкової обозної валки. Кінні сотні мали мати по 4 чоти, по 4 рої кожна; кінно-кулеметні сотні по 4 чоти, по 4 кулемети, в кожній. Цієї схеми придержувалися вже цілий час Перших Визвольних Змагань.

За Гетьманату зладжено теж реєстр кінних полків української армії. Крім Лубенців і Гордієнківців, він обіймав 20 кінних полків. Реєстр кінних полків був складений краще, ніж реєстр піших полків, але й у ньому зайшли історичні помилки. Напр., 5-ий Кинбурнський кінний полк (2-га кавал. див.) не був історично українським полком, бо його створено 1775 р. з московських драгунів, а не з українців, а 18-ий Новоросійський кінний полк (корп. кінний полк VIII АК) постав 1802 року в Україні, але для українців сама його назва була одіозна. До речі, Кинбурнський полк затримався теж був у реєстрах української армії й за часів Директорії, що свід-

чило про необізнаність військових діячів тих часів з полковими історіями.

Остаточний результат формування української кінноти — це 12 кінних полків Армії УНР в 1920 році. 6 полків цієї кінноти входили до складу Окремої Кінної дивізії, а 6 було приділено до піших дивізій. Серед цих полків вирізнялись Чорні Запорозжці полк. Дяченка («чорношличники»), «Залізники», «Мазепинці» (полк ім. гетьм. Мазепи), «Сірки» (полк ім. кошового отамана Сірка) й інші. Галицька армія мала тільки три полки кінноти: 2 в 1-ій Кінній бригаді, та 1 в I-му Галицькому корпусі. В II-му Галицькому корпусі була тільки кінна сотня Українських Січових Стрільців, найстарша кінна формація УГА.

Українська кіннота озброєна була короткими рушницями (карабінками) російського, або австрійського зразка, які носили через ліве плече на правий бік, шаблями й пістолями (старшини й підстаршини). У деяких полках Наддніпрянської кінноти, частини кіннотників були озброєні теж списами, довжини 311 см. Частини кінноти мали теж значну кількість ручних кулеметів системи Кольта, або Люїса. В деяких частинах один такий ручний кулемет припадав на 6 бійців. Кінно-кулеметні сотні були озброєні кулеметами Максима, що їх перевозили на тачанках. На одній такий тачанці ми бачили також 32 мм міномет, але це було в повстанському загоні от. Чучупаки на Уманщині. Галицькі кінно-кулеметні сотні вживали кулеметів системи Шварцльозе, модель 07, або 07/12. Такого кулемета перевозили (з муніцією) на 4-ох в'ючних конях, коли обслуга з командиром їхала на 8 конях.

До виряду кіннотника належало сідло з паківницями й ладівниці, в яких повинно було бути 40 набоїв. Багато частин мало козацькі сідла. Відрізнялась кіннота від інших родів зброї жовтим отоком на шапці та жовтими вилогами (галицька кіннота — зубчатками) на ковнірі. Старшинські й підстаршинські відзнаки нашивали на жовтому підкладі. Тільки кіннота УСС мала червоні зубчатки на чорному підкладі. Наддніпрянська кіннота

носила також (при чорних баранкових шапках) шлики різної барви (червоні, чорні, жовті й інші), що надавало їй своєрідної мальовничості.

Гармата

Артилерія була мабуть найкращим родом зброї української армії. Обидві армії мали добрих, досвідчених артилерійських старшин і справних гармашів. До самого кінця Визвольних Змагань вона була надійним бойовим родом зброї, що часто вирішував вислід окремих боїв. Дуже часто українська артилерія випереджувала піхоту в наступі, засипуючи супротивника картечним вогнем зі своїх гармат, а у відвороті часто відступала останньою, стримуючи надто вже сильний натиск ворога.

Артилерія не була чисельною й багатою на зброю, спеціально відтоді, коли румунські сусіди поживились усім гарматним майном Запорізького корпусу. У поході на Київ українська армія мала 335 гармат, отже дещо більше як 3 гармати на 1 000 бійців. Це менш-більш половина того, що повинно було бути за нормами 1914 року. В 1918 році, на 1 000 бійців припадало вже 10 гармат (6 польових, 2 середні, 1^{1/2} важких, 1/2 далекобійних). Дві третини всієї української артилерії було в Галицькій армії (12 полків, коло 60 батарей), а тільки 1/3 в Наддніпрянській армії, в якій тільки корпус Січових Стрільців мав достатню кількість артилерії (6 полків, що властиво були тільки дивізіонами, з чого 2 полки були приділені до Галицької армії).

Організаційно українська артилерія, за схемою полк. Сливинського, мала поділятися на польову, гірську, кінну, важку та окрему. Бригади польової артилерії з 3-ох польових гарматних полків, одної розвідчої чоти, одної зв'язкової чоти та артилерійського парку мали бути приділені до кожної дивізії; бригади важкої артилерії з 2-ох важких гарматних полків, одного гірського гарматного полку, одної протилітакової гарматної батареї, одної розвідчої чоти, одної зв'язкової чоти та артилерійського парку при кожному корпусі. У складі кінних дивізій мали бути кінні гарматні полки. Окремі

гарматні бригади, загальним числом три бригади, по 3 окремі важкі гарматні полки в кожній та по одній розвідчій, і одній зв'язковій чоті та по артилерійському парку, мали бути артилерійським резервом Головного командування. Треба зазначити, що гарматний полк, за цією організацією, був властиво гарматним дивізіоном, поскільки він складався тільки з 3 гарматних батарей, одної розвідчої, одної зв'язкової, одної санітарної чоти та одної полкової обозної валки. Гарматна батарея складалася з 2-ох гарматних чот, по 2 гармати в кожній. За гетьманату створено кадри таких гарматних частин: 48 польових гарматних полків (Сердюцький, Запорізький та Сірий гарматні полки вже існували), 16 важких гарматних полків (у Запорізькій дивізії існував уже важкий гарматний дивізіон з 3-ох батарей), 9-ти окремих гарматних полків, 8-ми гірських гарматних полків (у Запорізькій дивізії існував Кінно-гірський гарматний дивізіон полк. Алмазова) та 4 кінні гарматні полки. У піших полках створено кадри 82-ох піших гарматних батарей, які мали бути частиною піхоти. Разом українська армія часів Гетьманату мала мати, згідно зі штабами, 1 124 гармати.

Шість місяців після протигетьманського повстання, Армія УНР мала тільки 10% цієї кількості. Запорізький корпус втратив свою артилерію (80 гармат), після переходу до Румунії. Тільки в корпусі СС затрималася ще значна кількість артилерії (50 гармат). Інші армійські групи мали цілком незначну кількість гармат.

Справа покращала, коли Українська Галицька Армія об'єдналася з Армією УНР. Галицька армія мала значну кількість артилерії, що була, остаточно, організована в 12 полків. Кожний полк мав 4-5 батарей, по 4-7 гармат у кожній. Кожний полк мав теж звичайно бодай одну батарею важких гармат, напр., 4-ий Золочівський гарматний полк складався з 3-ох батарей польових гармат (австрійські «фельдканони»), одної батареї 10,4 см гавбиць (6 австрійських «фельдгавбиць») та одної батареї важких гавбиць (2 австрійські важкі 15 см гавбиці). Деякі галицькі гарматні полки мали теж кінні батареї, що в них вся обслуга їхала верхи. До кожного

полку належали ще розвідча чота, артилерійська майстерня, відділ зв'язку та муніційна й обозна валки. У кожній батареї була теж муніційна валка, підручний варстат і телефонічна стежа. Всі гармати австрійського зразку замінено, за Збручем, або на польові, або важкі гармати російської армії. Коли говориться про організацію галицької артилерії, не можна не згадати про допомогу Наддніпрянської армії для її організації, яка передала Галицькій армії 2 гарматні полки СС (2-ий та 6-ий) та гарматну бригаду Дніпровської дивізії (6 батарей).

Вже від половини 1919 року в озброєнні української артилерії були майже виключно російські гармати, які тоді вважалися за найкращі в Європі, зокрема т. зв. тридюймова польова гармата М 1900 і М 1902. Ця гармата, 7,62 см калібру, в дещо зміненому виді (М 1902/30) й досі належить до озброєння советської армії. Це саме можна сказати й про інші російські гармати того часу, що їх і досі вживають у советській армії. Ось деякі дані про ці гармати:

Табличка ч. 1

Гарматний матеріал української артилерії

Назва гармати	Тактичний приділ	Калібр	Вага	Гарматні	Максимальний засяг
Тридюймова М 1900 М 1902	Польова і кінна артилерія	7,62 см	М 1900 1884 кг М. 1902	Шрапнелі Гранати	6 600 м
Гірська М 1904	Гірська артилерія	7,62 см	1965 кг 855 кг	Картечі "	4 160 м
42-лінійна лушка М 1910	Важка артилерія	10,78 см	2282 кг	Гранати	10 700 м.
Польова гавбиця (Круппа) М 1910	Корпусна артилерія	12,19 см	2121 кг	Гранати Шрапнелі	6 400 м
Шістьдюймова гавбиця М 1910	Важка артилерія	15,24 см	?	Гранати	9 800 м

Для порівняння: теперішні советські гармати цих самих зразків мають такий максимальний засяг: 7,62 см пушка М 1902/30 — 14 300 м, гірська 7,62 см пушка М 1904/38 — 11 100 м, 42 лінійна пушка М 1910/30 — 17 900 м, польова гавбиця М 1910/30 — 9 800 м і 15,24 см гавбиця М 1910/34 — 19 360 м.

Всі батареї української артилерії мали кінну тягу. Гірський гарматний полк Галицької армії мав в озброєнні австрійські гірські гармати 05/8 (кал. 8 см), які розкладались і перевозились на в'ючних конях. Мірчі прилади (кутоміри, далековиди, далекоміри) були приділені до батарей в достатній кількості. Артилерійським зоренням займались розвідчі чоти, які були розділені аж до батарей включно. У кожній батареї був старшина-зорець, до якого належала обсервація артилерійського вогню та керування ним, звичайно з висунених вперед обсерваційних позицій, що сполучались з батареєю телефонною лінією.

Від інших родів зброї відзначалась українська артилерія червоною барвою отоків на шапках і червоними вилогами (зубчатками) на ковнірах.

Технічні війська

У російській армії кожна піша дивізія мала в своєму складі один саперний батальйон, що складався з 3-ох саперних і одної телеграфної роти. Розуміється, що коли прийшов час українізації частин російської армії, то разом з окремими пішими дивізіями українізувались теж їхні технічні частини. Крім того в Києві українізувався один понтонний батальйон та один залізничний курінь.

Першим технічним полком української армії був Запорізький інженерний полк, що мав 4 курені та інженерний парк. Командиром цього полку був визначний спеціаліст воєнно-інженерної справи — полк. Козьма. Цей полк мав фаховий і досвідчений старшинський склад.

За організаційною схемою полк. Сливинського, українська армія мала мати такі технічні частини: інженерні

курені в кожній дивізії, кінні інженерні сотні в кожній кінній дивізії, радіотелеграфічні дивізіони в кожному корпусі, сотні зв'язку в кожній дивізії, залізничні курені та самохідні колони в кожному корпусі. Крім цього мали ще зорганізуватись одна залізнична бригада та 2 понтонні курені. Інженерні курені мали поділитись на 4 інженерні сотні та інженерний парк; понтонні курені на 3 понтонні сотні та понтонний парк. Залізнична бригада мала мати 2 рухові та 2 будівні курені та залізничний парк. Радіотелеграфічний дивізіон мав складатись з одної телефонної, одної телеграфічної, одної радіотелеграфічної та одної будівельної сотні, одної поштової станції, одної польової радіостанції та одної короткохвильової станції. Залізничні курені мали мати по одній руховій та одній будівельній сотні, а також — залізничний парк. Корпусна самохідна колона мала складатись з 3-ох самохідних сотень по 4 чоти в кожній (4 рої та 5 самоходів в кожній чоті) та одної сотні мотоциклістів.

Кадри запланованих полк. Сливинським технічних частин створено за Гетьманату. Тоді теж існували вже Запорізький інженерний полк та інженерні сотні в Сердюцькій і Сірій дивізіях.

В армії УНР інженерні сотні існували в кожній дивізії. Коли ж у 1920 році почали організувати дивізії з трьох бригад, що мали розгортатись в корпуси, при кожній дивізії зорганізовано один інженерний полк. Крім них зорганізовано теж Запасовий інженерний полк з інженерними та автоброневими сотнями.

Галицька армія мала саперські (технічні) сотні в кожній бригаді та в кожному корпусі. Крім цього в Станіславові зорганізовано було Звідомний полк, що мав вишколювати військових зв'язківців та мав при собі старшинську та підстаршинську школи. У Галицькій армії існував теж окремий залізничний курінь, що дуже причинився до відновлення залізничного руху на територіях, зайнятих об'єднаними українськими арміями.

Зв'язок був налаштований в українських арміях не погано. На нижчих щаблях зв'язок відбувався за допомогою або польового телефону або гінців. У дивізіях, або в бригадах, були сотні зв'язку, які будували й обслуго-

ували сталі телефонні лінії. Вищі команди мали сотні зв'язку, які вже послуговувались, крім польових і сталих телефонів, також телеграфами (апарати Морзе й Юза). Радіотелеграфічну надавчу станцію мала тільки Начальна Команда Галицької Армії, а I-ий і III-ий корпуси мали свої радіоприймачі. Не зважаючи на брак технічного матеріалу й фахівців, зв'язок цей функціонував назагал добре й відповідав тодішнім вимогам.

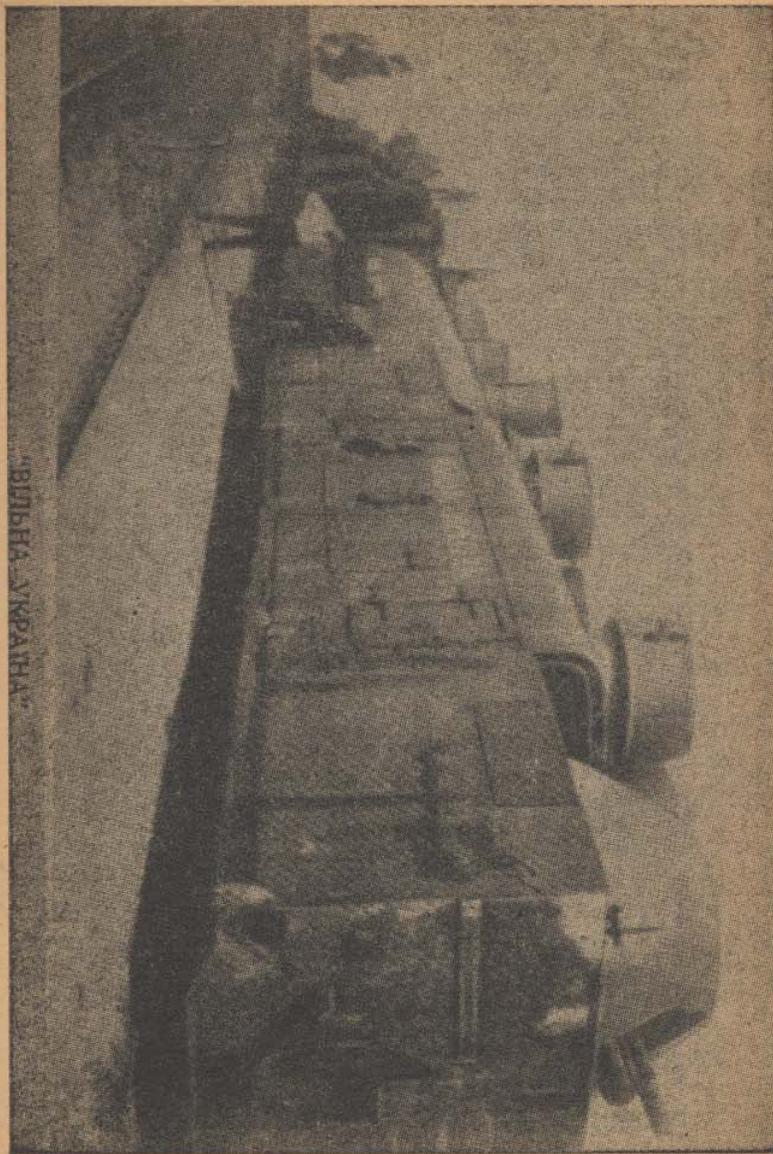
Автоколону УГА поділялась на 4 сотні, по одній у кожному корпусі та при Начальній Команді. У кожній сотні було теж кільканадцять (III-ий корпус — 24) мотоциклів і кілька санітарних самоходів, крім, очевидно, особових і вантажних самоходів. Після переходу УГА за р. Збруч, діяльність цих сотень дуже змаліла через лихі дороги та брак бензини, яку подекуди заступали спиртом.

Інженерні частини не відіграли в Перших Визвольних Змагань великої ролі. Вони займалися переважно будовою або напругою мостів і шляхів, чи теж будовою військових об'єктів. Підривні відділи нищили залізничні шляхи, по яких посувались ворожі бронепотяги. Технічні майстерні направляли зброю, або відчищували амуніцію, яку вимінювали в населення за сіль або за цукор. Технічних матеріалів було зовсім мало; для технічних робіт використовували місцеві матеріали та силу мускулів вояків технічних частин.

У Наддніпрянській армії технічні та автоброневі частини відрізнялись від інших родів зброї чорними оточками на шапках та вилогами на ковнірах, а старшинські та підстаршинські відзнаки були нашивані теж на чорному підкладі. У Галицькій армії, сапери носили попелясті отоки на шапках і попелясті зубчатки, а частини зв'язку — зелені.

Панцерні (броневі) частини

Українська армія мала зовсім мало автопанцерних частин, які, до речі, й не могли достатньо розвинути через майже цілковитий брак бензини. Першою українською частиною того роду був Автопанцерний дивізіон

полк. Дістеля, що складався з 5-ти панцерних авт і в січні 1918 року брав участь у боях за Київ.

Цей дивізіон увійшов пізніше до складу Запорізької дивізії, як I-ший Запорізький автопанцерний дивізіон (к-р сотн. Болдирів) і складався з восьми легких та чотирьох важких броневиків.

За Гетьманату створено Сердюцький автопанцерний дивізіон, що після остаточного сформування мав складатись з 4 сотень по 4 чоти (— 4 панцерним самоходам), з чоти мотоциклістів та з автопанцерного парку. Таким чином цей дивізіон мав мати 64 броневики. За цією схемою мало зорганізуватись ще 8 інших автопанцерних дивізіонів, які мали приділити до окремих корпусів.

У Києві зорганізувався також Автопанцерний дивізіон СС, який також не міг відіграти значної ролі в змаганнях. Треба підкреслити, що захоплення (в травні 1919 року) всієї бази Наддніпрянської армії поляками в Бродах, і без того вже обмежило технічні можливості армії до мінімуму. Польське військо захопило все мільйардове військове майно, що його з великими труднощами вдалось звести на базу Броди-Тернопіль-Волочиське. У цей самий час інший сусід (Румунія), загарбав теж дорогоцінне військове майно від Запорізького корпусу.

Під час походу українських армій на Київ мали вони тільки 6 панцерних самоходів. Через брак бензини вони рідко брали участь в наступі.

Зате велику ролю, відіграли в Перших Визвольних Змаганнях бронепотяги. Під час походу на Київ українська армія мала 9 бронепотягів, які безнастанно перебували в боях. Серед цих потягів визначились: «Стрілець», «Вільна Україна», «Запорожець», «Кармелюк» та інші.

Галицька армія мала 2 панцерні потяги. Крім того до Галицької армії приділений був Автопанцерний дивізіон СС, який складався з 6 броневиків СС («Петлюра», «Черник» тощо) та 2-ох броневиків, що були побудовані

в Галичині. Під час походу на Київ цей дивізіон входив у склад I-го Галицького корпусу.

Чорна краска була ознакою панцерних частин, як роду зброї.

Літунство (авіація)

В 1917 році, перший в Україні, зукраїнізувався 3-ий Київський авіопарк. Українізація відбулася так, що член УЦРади полк. Віктор Павленко заарештував уночі в парку всіх росіян, посадив їх до вагонів і вивіз аж за Курськ, у Московщину.

В листопаді 1917 р. з наказу Військового секретаря був сформований Штаб Авіації. Начальником штабу був призначений полк. Баранів, а начальником повітроплавних відділів — полк. Гинейко. В січні 1918 року полк. Баранів створив перший український авіо-загін, який брав теж скромну участь у першій українсько-більшовицькій війні. Цей загін приділено пізніше до Запорізької дивізії. Було в ньому 12 літаків.

У березні 1918 р. начальником авіації був призначений сотн. Наконечний. Він почав займатись реєстрацією колишніх літунів, які бажали служити в українській армії, розшуками літаків, авіаційного майна, бомб і т. і. Крім цього він створив Київський авіо-загін з 12-ти літаків. У березні 1918 р. можна було щодня бачити над Києвом українські літаки.

За Гетьманату начальником авіації був призначений полк. Горшков, його заступником — сотн. Наконечний, начальником повітроплавання — полк. Ванькович. Тоді ж сформовано три авіо-інспектури та дві інспектури повітроплавання. Начальниками інспектур стали: Київської — сотн. Мрочковський, Одеської — полк. Самойлович, Харківської — полк. Вегинер. У той час в Україні зформовано 16 авіо-загонів, хоч майна, що знаходилось в авіо-парках, вистарчило б навіть на зформування яких 40 авіо-загонів. До служби в українській авіації зареєструвалось понад 200 старшин-літунів колишньої російської армії. Літаків у доброму стані було понад 500.

Коли ж до влади прийшла Директорія, начальником Повітряної Фльоти призначено колишнього літуна російської армії полк. Віктора Павленка. Його заступником був дальше сотн. Наконечний, а начальником повітроплавання — полк. Крицький. Проте з 16-ти авіозагонів в українській армії залишились тільки 4; решта — з полк. Гершковим, Вегинером і Гинейком, з літаками й літунами — відлетіли до Денікіна. У першій половині 1919 року ці 4 авіозагони виконували бойову службу: кидали бомби й робили розвідочну службу. Брак бензини щораз дужче обмежував їхню бойову діяльність.

У березні 1919 року все авіаційне майно Армії УНР сконцентровано в Проскуріві. Тоді для Галицької Армії передано близько 60 літаків та велику силу технічного авіаційного майна. З цього майна створено Літунський полк Галицької Армії.

Дальший відворот і майже цілковитий брак бензини до літаків обмежив дальші дії української авіації. Під час наступу на Київ діяв тільки один авіо-загін під командою сотн. Жаховського. Цей загін стояв у Кам'янці Подільському. Він мав видатних старшин-літунів: сотн. Берестовенка, сотн. Єгорова, пор. Чистокатова, сотн. Олексієва та інших. Під час наступу на Київ цей загін разом з галицькою летунською сотнею (стояла в Шатаві коло Кам'янця) багато допомогли, кидаючи бомби, обстрілюючи ворога з кулеметів та ведучи розвідчу службу. Крім того цей загін утримував зв'язок із закордоном.

Ген. хор. Віктор Павленко,
начальник української
Авіації 1918-1920

У Кам'янці начальником авіації призначено сотн. Єгорова. На його вимогу український уряд вислав до Відня місію для закупу літаків. В Австрії та Мадярщині було дуже багато всякого авіаційного майна, яке ці держави раді були продати. Проте ця місія нічого не досягла. Антанта заборонила вивіз будь-якого військового майна на Україну, а тим більше авіаційного майна. Вона навіть заборонила вивозити туди ліки...

Після катастрофи Перших Визвольних Змагань Штаб Повітряної Фльоти разом з літунською ескадрою переїхав був до Ченстохови, де її начальником призначений був полк. Мурашко, а начальником авіації — сотн. Жаховський. Полк. В. Павленко задумав був у 1920 році створити кадри авіошколи, яку дійсно відкрили в Бидгощі. 30 українських літунів та механіків вислано до цієї школи, якою керували французи і поляки.

Начальник Української Повітряної Фльоти — полковник, а пізніше генерал-хорунжий Віктор Павленко повернувся 1926 року на Україну. Був у колгоспі сторожем на баптані і 1933 року помер з голоду десь на Кубані.

Ще за гетьманських часів Українська Повітряна Фльота створила галицьке літунство. Тоді в Красному біля Львова створено першу літунську сотню під проводом полк. князя Канукова. Другу літунську сотню створено в Дулібах коло Стрия під проводом літуна австрійської служби пор. Хруща. Пізніше 1-ша літунська сотня розгорнулася у літунській полк у складі 2-ох бойових загонів по 12 літаків та авіопарку. Полком командував полковник Губер, а після його трагічної смерті — полк. Кануков.

Галицьке літунство диспонувало першорядними літунами колишніх російської та австрійської армії. Командир полку Б. Губер (з Наддніпрянської армії) був визначним конструктором літаків та інструктором літунів. Серед старшин були відомі «аси»: сотн. Євський, сотн. Булатов, сотн. Міхенко, сотн. Шеремецький, пор. Хрущ, пор. Альфред Шепарович, пор. Слезак та інші. Вже на службі в українському літунстві сотн. Євський зістрілив 7 польських літаків, сотн. Шеремецький —

3. Звичайно, галицьке літунство виконувало щоденно бойові й розвідчі лети на фронт. У наслідок цієї бойової діяльності зістрілено 16 польських літаків, втрачено 1. Проте, щастя галицьке літунство не мало. У Красному від вибуху бомби під час інструктажу згинув полк. Б. Губер, а від саботажу (кинено кусень заліза в мотор) забився через катастрофу літака полк. Кануков з двома механіками. Це були важкі втрати для української армії.

Українська армія мала тільки старі літаки або колишньої російської, або австрійської армії. Це були ЛФГ чи Ньюпори з російської, або Бранденбурги чи Фоккери з австрійської армії. Деякі з цих літаків були в жалюгідному стані і ледве чи котрий із сучасних літунів мав би відвагу летіти на такому літаку. Проте наші літуни не тільки на них літали, але й виконували бойові завдання. Бувало по неділях мали ми змогу обсервувати над м. Стриєм бравурні польоти літунів 2-ої літунської сотні з Дуліб, що були чудом літунської техніки й відваги. Признаємось, що, живши пізніше недалеко від польського літунського майдану в Скнилові коло Львова, ми таких повітряних штук не бачили.

Голуба краска була краскою роду зброї наддніпрянського літунства. В галицькому літунстві вона була біла.

Тилові служби

Наш огляд Української Армії часу Перших Визвольних Змагань кінчаємо оглядом тилових служб обох армій. На загальне треба сказати, що в тилових установах і частинах перебувало біля $\frac{1}{2}$ Наддніпрянської армії та майже $\frac{2}{3}$ Галицької армії. Запільними установами й частинами Наддніпрянської армії командувала Команда тилу, а Галицької армії — Етапна команда.

Служба комплектування армії не була як слід налагоджена впродовж усього часу Перших Визвольних Змагань. За Гетьманату для цілей комплектування війська створено щойно 4 місцеві бригади, які мали комплектувати 8 корпусів та 4 кінні запасні полки, що

мали комплектувати 4 кінні дивізії. Управлінням місцевих бригад підлягали 108 військових повітових комендантур, при яких створено 139 піших та 86 кінних комендантських вартових сотень. В 1920 році для комплектування війська створено 6 запасових бригад та 1 запасовий інженерний полк.

У Галицькій армії справами комплектування війська завідували Окружні команди, які підлягали Державному Секретаріатові Військових Справ (ДСВС). Окружним командам підлягали військові повітові комісари.

Органами Інтендантської служби були корпусні, дивізійні та бригадні інтенданти. Цим інтендантам підлягали інтендантські склади та обозні валки. Контролю над видатками з одержуваних із скарбниці грошей та запасів переводили рахункові старшини. Обози армія мала великі. Разом з Галицькою армією за р. Збруч перейшло приблизно 10 000 возів (разом з кухнями) та 20 000 коней.

Органами Гарматної служби були начальники гарматного постачання та збройові старшини. Їм підлягали арсенали зброї, зброярські майстерні та муніципінні валки.

Органами Інженерної служби були корпусні, дивізійні та бригадні інженери, яким підлягали інженерні склади, парки та самохідні колони.

Санітарною службою завідували корпусні, дивізійні, бригадні та полкові лікарі, а також лікарі окремих формацій. До своїх послуг вони мали санітарні відділи, сотні та чоти. До санітарних установ належали польові лічниці, склади санітарних матеріалів, санітарні валки та санітарні поїзди. Скромний стан санітарних установ не міг задовольнити потреб 100 000-ної армії і головним чином через брак ліків, санітарного матеріалу, лічниць, лікарів, дезінфекторів, пралень і купалень, поширилася й пошесть тифу, яка забрала щонайменше 30% армії.

Ветеринарною службою завідували корпусні, дивізійні та бригадні ветеринарі, які організували кінські лазарети та лічниці.

Служба Ремонту мала завідувати кінським ремонтом для армії. Вона була зорганізована тільки за часів Гетьманату. Кінський ремонт мав бути доставлений у два терміни: 1. I. 1919 — 15 654 коні і на 1. IV. 1919 р. — 6 344 коні. Загально українська армія мирного часу мала мати 63 081 коней.

Геодезична служба існувала тільки в Наддніпрянській армії. На її чолі стояв за часів Гетьманату й Директорії визначний спеціаліст цього діла — ген. хор. Коваль-Недзвецкий, що помер на еміграції. Вона мала відділи: геодезичний, картографічний та топографічний.

Юридична служба підлягала Головній Юридичній Управі Військового Міністерства, яка поділялась на відділи: загальний, прокурорський та законодавчий. Органами цієї служби були військова прокуратора та військові суди, які поділялись на три інстанції: 1) Бригадні й дивізійні суди, 2) Корпусні суди і 3) Вищий військовий суд.

Служба Зв'язку (військових комунікацій) мала своїми органами корпусних, дивізійних та бригадних начальників (референтів) зв'язку. Їм підлягали частини й установи (склади) зв'язку на території даного з'єднання. Військовими транспортами завідували військово-транспортні відділи при ШГО, ШДА і НКГА, Команді Тилу та Етапній Команді.

Польова Пошта поділялась на головну станицю та на мережу побічних станиць.

Польове Духовенство складалось з українських православних та греко-католицьких польових священиків (капелянів), які були приділені до різних частин. За часів Директорії, з наказу Головного Отамана, був зформований уряд Військового Українського Духовенства на чолі з протопресвітером — митрофорним протоєреєм о. П. Пащевським, пізнішим учасником Першого Зимового Походу. При ньому була зформована Головна Управа Військового Духовенства. Серед військових священиків Української Армії був теж о. Іван Теодорович, теперішній митрополит УАПЦ в США.

Головний Отаман Симон Петлюра відвідує Східну юридичну школу в Києві, 1920 р.

Польова Жандармерія дбала за порядок у районі дій армії. Вона поділялась на піші й кінні відділи (сотні). В кожному більшому місті чи містечку представниками військової влади були стаційні команди, що мали до своїх послуг також чоти польової жандармерії. Була вні відділи чи сотні давали, звичайно, охорону своїм командам у місті їх постою. Польова жандармерія Наддніпрянської армії мала білі отоки на шапках та білі вилоги на ковнірі з синьо-жовтою стрічкою поперек вилоги. Польова жандармерія Галицької армії відзначалась малиновими отоками на шапках та малиновими зубчатками на ковнірах.

Цей наш розділ треба ще закінчити згадкою про українське військове шкільництво. Комісією для утворення військових шкіл керував визначний військовий педагог ген.-полк. Юнаків, який пізніше став шефом штабу Головного Отамана. При Військовому Міністерстві постала Головна Шкільна Управа під проводом ген. Остафієва, а пізніше ген. Юнакова, що складалась з першорядних військових спеціалістів. Комісія запланувала створити такі військові школи: трирічні — Військову Академію та Військову Політехніку, Інструкторську Школу Старшин та Залізничну і Зв'язкову старшинські школи, 6 юнацьких піхотних шкіл, одну Кіннотну, 2 Гарматні та одну Інженерну Юнацьку Школу, а також Інструкторську Школу Підстаршин та 4 Кадетські Корпуси. Юнацькі школи мали бути старшинськими школами з трирічним курсом навчання, а кадетські корпуси — гімназіями Військового Міністерства з восьмирічним курсом навчання.

Через повстання проти Гетьмана та війну проти большевиків цього плану не зреалізовано. Навчання закінчив тільки один випуск Інструкторської Школи Старшин в 1918 році та кілька випусків Збірної Юнацької Школи під проводом ген. Петрова, яка, на переміну, то навчалась, то воювала. Останній випуск Юнацької Школи закінчив скорочений курс навчання в Станиславові в 1920 році.

Галицька армія зорганізувала була запасні старшинські школи з шестимісячним курсом навчання в Коло-

миї та в Станиславові. Вони вишколювали майбутніх запасних старшин для піхоти, артилерії та служби зв'язку. Після переходу за р. Збруч ці школи вже більше не існували.

За часів приналежності Галицької армії до Червоної армії деяку кількість юнаків-галичан приділено до Української Школи Червоних Старшин у Харкові. Пізніше до цієї школи приділено теж юнаків, які залишились у Червоній армії з полком Червоних Українських Січових Стрільців.

За часів Перших Визвольних Змагань, приблизно 1 500 старшин та юнаків отримало військову освіту в українських військових школах. Сюди враховано теж і старшин, які належали до згаданого вище єдиного випуску Інструкторської Школи Старшин у Києві, одної з найкращих військових шкіл того часу. Вона поділялась на відділи: піхотний, кулеметний, кіннотний, гарматний та інженерний. Своїм завданням вона ставила собі удосконалення військових знань старшин військового часу.

Література

Нарис цей був друкований, у скороченій формі, в газеті «Український самостійник», Мюнхен, ч. 42-44 за 1954 рік, 1-2 і 29-33 за 1955 рік. До цього часу не було твору, щоби в зведеній формі подавав відомості про організаційну структуру українських армій, про роди зброї та їх організацію й озброєння, про окремі частини армії та їх командирів у зведеній формі, за весь час I Визвольних Змагань в рр. 1917-1921. У такій формі, нарис цей появляється вперше.

Передвоєнна праця Зенона Стефанова, *Українські збройні сили 1917-21 рр.* (Частини I-III, Коломия 1934-1935), до речі недоступна на еміграції, як теж його ж: *Українські збройні сили 1917-21 рр.* Частина I, Доба Центральної Ради й Гетьманату (Друге справлене видання, СУВ 1947, Бібліотека «Українського Комбатанта») трактують українські збройні сили більше з точки зору їхньої історії, як військової організації. Про організацію української армії існує багато матеріалів у статтях, що були друковані в *Літописі Червоної Армії*, в журналі *Табір*, в збірниках *За Державність* та в багатьох інших періодичних виданнях, але в зведеній формі існують тільки праці про організацію Української Галицької Армії (УГА), української армії за часів гетьманату, та про УСС і СС та про Озброєні сили Кубанського козацького війська. Ось вони:

Історія українського війська. Друге доповнене видання. Клюб приятелів української книжки. Видавець Іван Тиктор, 1953, Вінніпег, Канада. 832 стор.

Організація Української Галицької Армії, ст. 521-535
Сидір Ярославин, *Визвольна боротьба на західньо-українських землях у 1918-23 рр.* Філадельфія, 1956, ст. 183.

Галицька армія, її постання, організація і дії, ст. 120-156
Максиміліян Плечко, «Організація збройних сил в Українській Гетьманській Державі в 1918 році». *Нація в погоді*, Прага, чч. 3-4, 5-6, 7-8, 9-10, 11-12 за 1941 рік.

Золоті ворота. Історія Січових Стрільців 1917-1919 рр. Львів 1926.

Українські Січові Стрільці 1914-1920, Львів 1935 р. 160 ст. (Альбом цей перевидано на еміграції).

С. Федорів, «Озброєні сили Війська Кубанського». *Літопис Червоної Калини*, Львів, чч. 1-2 за 1933 рік.

Відомості про українську авіацію я подав на підставі спогадів о. Білона, Михайла Шарика та власних спостережень під час служби в 2 летунській сотні в Дулібах коло Стрия в 1919 році. Дивись:

О. Прот. Петро Білон, *Спогади*, част. I Пітсбург 1952, ст. 162 (о. Білон служив в авіаційних частинах Армії УНР).

Михайло Шарик, *Діти війни*. Частина I-III. Клюб приятелів української книжки. Видавець Іван Тиктор, Вінніпег 1955. (Дуже цінні з мемуаристичного погляду спогади Михайла Шарика, колишнього підстаршини галицького летунства подають багато відомостей про галицьке й наддніпрянське летунство).

РОЗКЛАД РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ В 1917 РОЦІ

Читаючи російську еміграційну пресу, ми часто зустрічаємо «аргумент», що «справжні» українці абсолютно не хочуть відокремлюватись від Росії. На думку російських еміграційних публіцистів, широкі маси українського народу тільки й того прагнуть, щоб жити на віки вічні в єдиній, неподільній Росії, а всі ці «неустойства» з «сепаратизмом» це тільки затія галичан.

Очевидно, всі ці публіцисти прекрасно знають, як справи з дійсними прагненнями українського народу маються, але вони свідомо вживають брехні, підтверджуючи вислів їхнього письменника Тургенева про своїх земляків, як найбільших неправдомовців.

У цій статті бажаю заторкнути події з-перед 40 років, у російській армії. Це, що тоді сталося на всіх воєнних фронтах російської імперії, дуже добре ілюструє бажання українських вояцьких мас, як також вояцьких мас усіх поневолених Москвою неродів. Це дуже точна відповідь на сьогоднішні твердження російських імперіалістів різної масти, а також про речистий показник того, що станеться з багатонаціональною російською армією в майбутньому. Вияв волі українських вояцьких мас російської армії — це тільки один з багатьох показників справжніх настроїв широких мас українського народу перед 40-ка роками. Таких виявів волі, у цей час, було більше.

У 1917 році стався повний розклад багатонаціональної російської армії за національними ознаками. Вже на весні 1917 року, від єдиної російської армії почали відокремлюватись національні частини балтійців, вірменів, грузинів, козаків, північних кавказців, поляків, татарів, українців, фінляндців, що підпорядкували себе власному національному провові. Цей процес відбувався спонтанно й стихійно на всіх російських фронтах і в його результаті єдина російська армія перестала існувати. Большевизація

російській армії наступила значно пізніше, під кінець 1917 року, й вона охопила, головню, російські (великоруські) частини. Вояцтво національних частин не-російських народів не піддавалось так легко большевизації і деморалізації, як вояцтво російських (великоруських) частин.

Процес відокремлення українців в окремі національні частини, що підпорядкували себе Українському Генеральному Військовому Комітетові при Українській Центральній Раді і що його дехто, на мою думку помилково, називає українізацією російської армії, був процесом суто революційним. Його непогано висвітлено в українській військово-історичній літературі після I Світової війни; зокрема журнали «За Державність», «Табір», «Літопис Червоної Калини» й інші приносили багато цінного матеріалу по цьому питанню. На жаль, у наших еміграційних умовах, цієї літератури майже немає й багато українських емігрантів мало, або й цілком нічого не знає про такі характеристичні прояви українського «сепаратизму» в російській армії 1917 року. Необізнаність з революційними процесами в російській армії того часу є також причиною, що багато дослідників з легковаженням ставиться до них, не розуміючи багатогранного значення цього факту. А значення цього факту саме в тому, що він був революційний, що він виявив сили, які існували в загниваючому організмі багатонаціональної російської армії і яких не спостерігалось до того часу, хоч вони існували і діяли, а в наслідок революційного поштовху здатні були себе не тільки виявити, але й розсадити загниваючу структуру зсередини.

Ті українські революційні сили діяли, коли, здавалось, що політично українська нація не існує, коли національна свідомість широких українських мас була пригнута довговіковою неволею, коли виступ українського народу на політичну арену світу був, для багатьох політиків, великою несподіванкою. Що ж говорити про перспективи майбутнього, коли в наслідок безперервної боротьби українського народу за реалізацію своєї політичної мети, впродовж наступних 40 років, національна

свідомість українського народу непомірно зросла й досягнула рівень високої самостійницької свідомості?

Царська російська армія поділялась, так як і тепер, на воєнні округи, з яких кожна виставляла певну кількість корпусів. В 1914 році, російська армія налічувала 36 корпусів: I Гвардейський, I Гренадирський, 25 Армієвських, 5 Сибірських, 3 Кавказькі та I Туркестанський.

Територія України поділялась на воєнні округи: Київську та Одеську. Ці воєнні округи виставляли разом 7 армієвських корпусів, в яких було 14 піших і 5 кінних дивізій та 2 стрілецькі бригади. Ці частини можна назвати українськими, тому що комплектування російської армії було територіальне. Кожна піша дивізія мала свій піший запасовий полк, з якого приймала 75% комплекту; кожна кінна дивізія мала свій кінний запасовий полк, з якого приймала комплект для трьох кінних полків дивізії (четвертий полк кінної дивізії — це був кінний козацький полк). Піші й кінні запасові полки згаданих дивізії стояли в Україні й поповнювались українцями. Таким чином, національний склад згаданих дивізії був, щонайменше, в 75% український.

Надвигки контингентів українських запасових полків ішли на поповнювання частин, що стояли за межами України, головню в Польщі, або як тоді казалося в «прівіслянськом крає» (напр., 6-ий корпус). Також добірний український рекрут ішов на поповнення гвардейських і кінних частин в цілій імперії.

В російській гвардії, принайменше три полки мали традиційно український національний склад. Були це полки: Лейб-Гвардії Гренадирський, Лейб-Гвардії Волинський і Лейб-Гвардії Ізмайловський полк. Лейб-Гвардії Волинський полк, сформований 1816 року після розбору Польщі й прилучення Правобережної України й Волині до Російської імперії, традиційно поповнювався українцями з Волині, Поділля і Київщини й мав суто український національний склад. Кому не відомо, що Волинський полк перший відмовив послуху цареві й перейшов на сторону революції, чим дав гасло до березневої революції 1917 року? Вже менше відомим є факт, що другим гвардейським полком, що «зрадив»

цареві був Лейб-Гвардії Ізмайловський полк, що історично й фактично був українським полком, історично тому, що його створено 1732 року з козаків «Українського Ляндміліційного Корпусу», а фактично тому, що він завжди поповнювався слобідськими козаками, яких формациєю був оцей корпус. А коли ми будемо слідкувати за долею третього гвардійського полку, що складався з українців, то ми переконаємось, що Лейб-Гвардії Гренадирський полк одним з перших «українізувався», в складі 2-ої гвардійської пішої дивізії на південно-західному фронті. Ним командував тоді сл. п. ген. М. Омелянович-Павленко (старший), майбутній Начальний Командант УГА і Командарм Армії УНР (гвардійськими полками, в російській армії, завжди командували генерали).

Знов же російська кіннота, і за своїми історичними традиціями і за своїм фактичним національним складом, була українською. Історично, російська кіннота, це або т. зв. «малоросійская каваллерія», що виводила себе прямо з козацьких полків Гетьманщини, або «слобідські козаки», що були перейменовані, 1784 року, в «гусарські полки», або т. зв. «Катеринославська кіннота», створена в тому ж році в Україні, або таки прямі нащадки гетьманських кінних компанійських полків (як напр., Київський гусарський полк), чи теж «чугуївських козаків» (Чугуївський уланський полк), чи теж славної 1-шої Української кінної козацької дивізії, що постала під час Наполеонських воєн й прославилася себе в боях з французькою армією в 1812-13 рр. доходячи боями аж до Парижу і збираючи трофеї та бойові нагороди (її нащадки: Бузький, Одеський, Вознесенський і Ольвіопольський уланські полки). Таким чином, майже у всіх кінних полках російської армії українці творили, як не більшість, то хоч значну частину особового складу.

Але повертаємо до розташування російської армії в Україні безпосередньо перед I Світовою війною. Воно було таке:

VII Арм. корпус, штаб: Херсон, дивізії: 13 піша зі штабом у Севастополі і 34 піша зі штабом у Катеринославі.

VIII Арм. корпус, штаб: Одеса, дивізії: 14 піша зі штабом у Кишиневі, 15 піша дивізія і 4 стрілецька бригада зі штабами в Одесі і 8 кінна дивізія зі штабом у Кишиневі.

IX Арм. корпус зі штабом у Києві та дивізіями: 5 піша зі штабом у Житомирі, 42 піша і 9 кінна дивізії зі штабами в Києві.

X Арм. корпус, штаб у Харкові і дивізіями: 9 пішою зі штабом у Полтаві, 31 піша і 10 кінна дивізії зі штабами у Харкові.

XI Арм. корпус, штаб: Рівне, дивізії: 11 піша, Луцьк, 32 піша Рівне, 7 кінна Володимир і 11 кінна Дубно.

XII Арм. корпус, штаб: Вінниця, дивізії: 12 піша Проскурів, 19 піша Вінниця, 2 стр. бригада Жмеринка і 12 кінна дивізія Проскурів.

XXI Арм. корпус, штаб: Київ, дивізії: 33 піша Київ, 44 піша Ніжин.

Крім цього, в Україні, були ще розташовані козацькі частини, що були складовою частиною автономних козацьких військ. Це були: 1 донська кінна-козацька дивізія на Волині й Холмщині, 2 сводна кубансько-терська кінна козацька дивізія на Поділлі та донська кінно-козацька бригада на Херсонщині.

Очевидно, мобілізація російської армії в 1914 році, значно збільшила її чисельний склад. До зброї покликано т. зв. «другу чергу», з якої створено нові піші й кінні дивізії. Разом, в 1914 р., були створені 44 нові піші дивізії та 4 нові кінні дивізії, що здебільша поповнили існуючі армійські корпуси до трьох-дивізійного складу й дали почин до створення нових кінних корпусів. В 1916 році, покликано до зброї т. зв. «третю чергу», з якої вже створено нові армійські корпуси (26-50) та доведено кількість піших дивізій до 200. Переходило би рямці цієї статті накреслювати участь українського елементу в цих нових формаціях. Нам хочеться підкреслити тільки безмежний трагізм ситуації поневоленого народу, коли дійсно «брат ішов на брата»; коли напр., у Галичині, по обох боках фронту кривавились українці. Ось напр., велика кількість зазначених нами корпусів російської армії ввійшла, в 1914 році, в склад

III російської армії ген. Радка-Дімітрієва, якій поставлено завдання «визволити» Галичину. Але спротив цій армії ставили, головню, частини X і XI австрійських корпусів, що складались теж з українців. Одинокий великий кінний бій I Світової війни, під Ярославицями на Золочівщині, був зведений силами російської кінної дивізії з Харкова й австрійської 4 кінної дивізії зі Львова. В обох дивізіях, велика більшість бійців — це були українці.

Напередодні березневої революції, російська армія була розкинута на великому фронті від Балтійського до Чорного моря і на кавказькому фронті проти Туреччини. В корпусах і дивізіях цієї армії було щонайменше 4 мільйони українців. І коли прийшла революція, українські вояки різних армій, корпусів і дивізіїв почали творити свої «українські ради» й почали відокремлюватись в окремі українські частини, які підпорядковували себе Українській Центральній Раді через Український Генеральний Військовий Комітет, що став немов українським міністерством військових справ. Не можна казати, щоб цей рух за відокремлення мав підтримку російських команд, навпаки він натрапляв на значні труднощі, що ще й ускладнювались браком українських старшинських кадрів. Проте, коли українські військові частини виявили себе як дисципліновані й надійні бойові частини, то становище російських команд почало мінятись на більше прихильне, хоча повної прихильности українські частини ніколи не здобули. Російської команди мусіли тільки примиритись з фактом існування українських частин і з фактом, що ці частини вважали Український Генеральний Військовий Комітет за свого зверхника.

А втім рух українських вояцьких мас за відокремлення від російської армії не був рухом тільки мілітарним, по суті він був рухом політичним. Полкові, дивізійні, корпусні й армійські українські ради підпорядковували себе Українській Центральній Раді як свому політичному центрові, вони її визнавали не за страх, а за совість. У межах більших військових з'єднань відбувались українські військові з'їзди, що схвалювали

політичні резолюції. Якщо б усі шовіністи борзописці з кругів російської еміграції хотіли познайомитись з цими резолюціями, їм волосся стало б на голові дубом, бо ці резолюції українських вояцьких мас ішли в своїх побажаннях далеко дальше, як ці побажання, що їх висував під адресою тимчасового російського уряду тодішній український провід. Крім дивізійних, корпусних чи армійських військових з'їздів відбулися також три всеукраїнські військові з'їзди. На Першому Військовому З'їзді, що відбувся в Києві, дня 18-21 травня 1917 року, зібралось 700 делегатів, що репрезентували 900 000 організованих українських вояків і моряків. Цей з'їзд постановив утворити при Українській Центральній Раді Український Генеральний Військовий Комітет. На Другому Військовому З'їзді, що відбувся один місяць пізніше, дня 18-23 червня 1917 року, всупереч забороні військового міністра тов. Керенського, було зібраних около 2 000 делегатів, що вже репрезентували майже 2 мільйони організованих українських вояків та матросів. Нашим російським «демократам» варто нагадати, що тоді писав братній орган «Нового Русского Слова» — «Кіевская Мысль» з приводу цього з'їзду. В числі за 11-24 червня 1917 р. репортер цього часопису писав: «Це був гарячий день. Вхід до Народнього Дому був стережений солдатами, що не дозволяли нікому пройти. Всюди ви бачили великі громади солдатів, матросів у білих блюзках і десь-не-десь припадкового „цивіля“». Поскільки всі делегати ще не прибули, з'їзд було відкладено до післяобіду. Але щораз нові солдати і щораз нові матроси не переставали надходити. Між прибуваючими було багато старшин. Майже половина учасників мала військові відзначення на грудях, в тому багато лицарів хреста св. Юрія. Були й такі, що були відзначані всіма ступенями хреста св. Юрія. Підсвідомо ви втішались струнками постатями й вільними рухами матросів. Опалена на сонці молодь справляла враження, що це постаті викуті з бронзи й ви мимохіть ставали очарованими, ви проти своєї волі заражались панівними настроями. Всюди, на площі, імпровізовано мітинги... «Москва

дусить нас, вже триста років вона не дає нам жити» — чуєте голос з товпи. А тут і там ви чуєте голоси: «Російська демократія є проти нас, вона проти України!» Перед музеєм, де можна отримати карти вступу, бачимо море солдатів. Черга тягнулась ген-ген, аж до будинку 1 гімназії. «Так вони заборонили нам з'їзд! Гляди ж, люди збираються як хмари», весело стверджує дебелий солдат. О п'ятій годині після обіду Народний Дім був виповнений по береги. Там не було місця навіть для делегатів, так, що гостей не допускали. Театр, знизу по верх, заповнений був мужчинами, солдатами й старшинами та матросами. На сцені була президія. Послух і дисципліна були зразкові».

Ось такий допис дав російський репортер до свого часопису. А ми ще дозволимо собі пригадати резолюцію З'їзду: «так довго не залишати Києва, доки Українська Центральна Рада не переміниться в орган державного управління України, навіть проти волі Петрограду». Почуваючи за собою силу українського штика, маючи підтримку широких українських мас, Українська Центральна Рада проти волі Петрограду проголосила дня 23 червня 1917 року свій 1 Універсал. Цей універсал проголошено останнього дня нарад Другого Військового З'їзду. Коли серед урочистої тиші залунали перші слова Універсалу, весь З'їзд підвівся та по відчитанню універсалу враз з публікою й кореспондентами часописів серед небувелої радості та ентузіазму відспівав навколюшки Шевченків «Заповіт».

Третій Військовий З'їзд відбувся 2-12 листопада 1917 року в Києві при співучасті майже трьох тисяч делегатів від армії, фльоти й запілля. З'їзд вітали представники французької, бельгійської і румунської військових місій. Цей З'їзд поставив Центральній Раді вимогу, щоб вона на найближчій сесії проголосила Самостійну Українську Республіку. Кілька днів пізніше, дня 20 листопада 1917 року, Українська Центральна Рада проголосила III Універсал.

До дня 27 грудня 1917 р. відбулись по всій Російській імперії, а також в армії й фльоті, вибори до Всеросійських установчих зборів. Не зважаючи на великий

ПРОГОЛОШЕННЯ 3-ГО УНІВЕРСАЛУ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ
дня 20 листопада 1917 р. в Києві на Софійській площі. По середині стоять С.
Левченко (1) і проф. М. Грушевський (2). З правого боку стоїть французький
військовий місія

натиск большевиків, що вже були при владі, не зважаючи на шалену агітацію за большевицький список в армії й флоті, списки українських партій, що підтримували Українську Центральну Раду в армії й флоті отримали 535 843 голосів.

А втім, по всій Україні, у цих виборах, партії, що підтримували Центральну Раду здобули 69% всіх голосів, большевики 10,5%, національні меншости 6,6% і меньшевицькі російські партії — решту. У таких губерніях, як Київська, Подільська, Волинська, Полтавська, відсоток голосів, відданих на українські «сепаратистські» списки перевищував 70% і сягав 80% (Поділля). Оце й було українське «передрішення», що його соромливо промовчують різні «єдинонеділимці».

В 1917 році, російська армія поділялась на ф р о н т и. Були такі фронти: Північний, від м. Риги до р. Десни, Західний, від р. Десни до р. Прип'яті, Південно-західний, від р. Прип'яті по Буковину, Румунський, від Буковини до Чорного моря і, Кавказький, проти турецької армії, глибоко у Вірменії.

Фронти поділялись на армії, знов же армії на корпуси, звичайно трьохдивізійного складу по 4 піші полки в кожній дивізії поруч гарматних (одна бригада), технічних і допоміжних частин. Російська армія начислювала, в 1917 році, 12 армій й окрему (особу) армію, 50 корпусів і приблизно 200 дивізій. Всього під зброєю було (разом з вишкільними й запасними формаціями та запільними установами) 10 мільйонів, в тому около 4 мільйони українців.

На Північному фронті були 1, 5 і 12 армії та війська Ревельського укріпленого району. Цей фронт належав до найбільш здеморалізованих та просякнутих большевицькою заразою, що ширилась з Риги, Двинська й Петрограду. Не зважаючи на те, саме на цьому фронті був дуже сильний український рух за відокремлення. У I-му збірнику «За державність», полк. генштабу Савченко стверджує, що українці були панамі положення в 12 армії, їх армійський військовий з'їзд вітав ген. Радко-Димитрієв, к-р армії. На цьому фронті українськими стали різні частини, що врешті зібрались

в 21-му армійському корпусі, що цілком став українським. Українці 1-го кінного корпусу (8-14-17 кінні дивізії) зібрались в 14 кінній дивізії, що теж стає українською частиною. У вересні 1917 року, коли німці наважились здобути місто Ригу, а російські частини відмовились воювати, українські частини 21-го армійського корпусу й 14 кінної дивізії заступили німцям дорогу й видержали на своїх частинах аж до перемир'я. Тільки після Берестейського договору, 21-ий армійський корпус прибув на рідну Чернігівщину для демобілізації. 14 кінна дивізія загинула в боях з переважаючими большевицькими силами на Білорусі.

На Західньому фронті стояли 2, 3 і 10 армії. На цьому фронті українців було розмірно мало. Ген. Петрів подає такі цифри для 2 армії: III Сибірський корпус — 10% українців, I Гренадирський — 6%, IX Армійський корпус — 35%, XXIII Армійський корпус — 5%. З цих стягів 2 армії українським став IX Армійський корпус (диви спогади д-р Галини в 4-му збірнику «За Державність»), знов же українці III Сибірського корпусу, головно 7 Туркестанської дивізії, згуртувались в полк ім. Гордієнка, що під командуванням ген. Петрова (тоді полковник генштабу) пробився зі зброєю в руках на Україну і брав участь в I Визвольних Змаганнях як «Кінний гайдамацький ім. Кошового Отаман Гордієнка полк.» «Гордієнківці», що воювали в складі Запорізького корпусу, записали себе на віки-вічні до реєстру відновленої української армії.

У складі Південно-західнього фронту були 7, 8, 11 й Окрема армія. На цьому як і на Румунському фронтах, що безпосередньо притикали до України, рух за відокремлення українських частин почався найскорше й охопив найбільші розміри. Українські частини цього фронту несли головний тягар червненої офензиви Керенського і понесли в цих боях важкі втрати. Ось напр., 155 піша дивізія VI Армійського корпусу втратила, в цих боях, 75% свого особового складу. Першим відокремився, на цьому фронті, XXXIV Армійський корпус під командою майбутнього гетьмана, ген. П. Скоропадського, бо став «I-им українським кор-

пусом». У першій війні з большевиками, цей корпус відіграв важливу роль, забезпечуючи Київ від півдня, від збольшевичених частин російської армії. Тоді І український корпус зайняв два залізничні вузли: Жмеринку й Козятин і роззброював усі російські частини, спрямовуючи їх окрешніми шляхами на Московщину. Черговим українським корпусом, на цьому фронті був VI Армійський корпус, що його перейменовано в II Січовий Запорізький корпус. Командиром корпусу був ген. Мандрика. Оцей корпус відіграв велику роль в червневій офензиві Керенського, за що здобув признання російського командування фронту, що повідомляло Український Генеральний Військовий Комітет телеграмою: «шестой корпус честно исполнил свой долг перед родиной». Але, щоб виповнити втрати, які мав цей корпус у цій нещасній офензиві, треба було надіслати 17 маршових рот з Києва, така маршова рота нерідко в складі 1 000 вояків. Корпус стояв на фронті аж до перемир'я і тільки після Берестейського договору почав відправлятися в Східню Україну для демобілізації. Під час першої війни з большевиками звільнив від большевиків Староконстантинів, повертаючи всюди лад і не допускаючи до грабунку населення й погрому старшин. Після Берестейського договору німці були вже на Лівобережжю, коли частини II Січового корпусу й Богданівського полку, що «за кару» був висланий з Києва на фронт, займали позицію на фронті, що проходили Галичиною. Після Берестейського договору, вони в порядку передали австрійцям окуповані ними повіти Галичини й пішли демобілізуватися в рідну Харківщину.

Крім цих двох корпусів, на фронті було ще декілька українських дивізій і полків, головню в Окремій армії. Разом рахували тоді, на Південно-західньому фронті 17 українських дивізій.

На Румунському (4, 6, 9 армії) фронті українськими стали X Арм. корпус, XI Арм. корпус, 4 стрілецька бригада з XL Арм. корпусу, XXVI Арм. корпус (65 і 189 піші дивізії) та 12 кінна дивізія. Коли стався розвал фронту, X Арм. корпус зі зброєю в руках подався на рідну Полтавщину. 9 піша дивізія цього корпусу з боєм пройшла

Кременчук, де їй пробували заступити дорогу большевицькі частини. Про «українізацію» XI Арм. корпусу розповідає у 8-ому збірнику «За Державність» його командир ген. пор. Єрошевич; цей корпус також сповнив свої завдання. 4 стрілецька бригада під проводом полк. Удовиченка, збройно повернула до рідної Одеси, де влилася в організовану там I пішу Гайдамацьку дивізію й проіснувала до приходу німецько-австрійських військ в Одесу, що наказали всім українським частинам демобілізуватися. XXVI Арм. корпус (у Кімполонзі) (65 і 189 піші дивізії) і 12 кінна дивізія була бойовими стягами, що залишили буковинський фронт останніми і в порядку зійшли з позицій вже після Берестейського договору. 65 піша дивізія в бойовому ладі пішла на рідну Уманщину, де в порядку демобілізувалась.

На Кавказькому фронті українською стала 127 піша дивізія, окремі полки в туркестанських дивізіях та важка артилерія в Трапезунді. В запліді, частинно українізувалась 3 кінна дивізія в Донбасі, всіх 17 піших і 5 кінних запасових полків в Україні, й багато запасових піших і кінних полків поза Україною. Тільки в самій Москві стали три різні полки.

Можна жалувати, що цієї військової сили не було кому скерувати до боротьби за українську державність. Замість гнати ці частини до непотрібних офензив, де вони мали важкі втрати, або тримати їх на фронті тоді, коли становище всередині країни вимагало радше їх присутности в Україні, треба було їх спрямувати в Україну, і не треба було давати їм наказів до демобілізації, коли на Україну наступали муравієвські банди. Помилки ці коштували нас дорого. Військовий матеріал у цих частинах був знаменитий, це признають не тільки українські мемуаристи, але й російські. Російські команди дуже часто відрізняли, чи нагороджували українські частини за военні успіхи, на це є багато документів. Український вояк був до кінця послухний і дисциплінований, виконував точно накази своєї команди, до якої мав повне довір'я і не підлягав большевицькій пропаганді (говорю про фронтові частини, а не про частини київського гарнізону). У результаті, україн-

ський вояк ішов до бою, коли російські частини заявляли на мітюзках: «мы воевать хотим, но на позицию итти не желаем» і він тримав позиції тоді, коли російські частини здеморалізувались під впливом большевицької агітації, давно вже пішли додому. Про українського вояка, в цих частинах, очевидно, полк. Савченко писав: «Треба було подивитися на обличчя українських вояків і ви побачили б на власні очі, як народжувалися в них національні гордощі — обличчя їх сіяли, в очах палали блискавки. Це був незрівняний військовий матеріал. Та не треба було його губити». («За Державність», ч. I).

Ось так виглядав «український сепаратизм» в російській армії 1917 р. Нарис цей далеко неповний, бо годі перелічити всі ці полки й курені, що ставали українськими на різних відтинках фронту. Ось «Гайдамацький курінь», складений з українців І Фінляндської стрілецької дивізії, в силі 1 700 піших і 400 кінних бійців, під командою сотн. Пустовійта з боєм пробивається з Західного фронту на Україну. Розбиває большевиків на Білорусі, здобуває м. Гомель, де «ліквідує» большевицьке Че-Ка, і врешті по важких боях і з великими втратами прибуває в Україну. Рештки цього куреня впливаються до полку слобідських гайдамаків у складі Запорізького корпусу. Як же інакше виглядали би Крути, коли б такий бойовий курінь і ще декілька інших, поставлено проти 6000 бандитів Муравйова.

В майбутньому, процес розкладу багатонаціональної російської армії цілком певно проходитиме швидше. У майбутньому, матимемо діло з національно свідомим вояком окупантської армії, якого не завжди ми зустрічали в 1917 році. Але між цим 1917 роком і може близьким майбутнім, досі 40 років важкої української історії. У цих роках — І Визвольні Змагання й живі ще їх учасники, й підземна боротьба українських патріотів проти окупантів у часі між двома війнами і врешті, народжена в бурю II Світової війни героїчна Українська Повстанча Армія, що не кидає зброї й по сьогоднішній день. Кров усіх цих наших героїв, що впа-

ли за найвищі ідеали українського народу є тією запорукою, що майбутній розклад російської армії буде вже остаточний.

НОТКИ

Відомостей про українізовані частини Російської армії в 1917 році є багато. Нижче подаємо використані джерела: а) Російські білогвардійські, б) Російські большевицькі, в) Українські. Перегляд цих джерел виявив такі українські частини російської армії на фронті й в запіллі в листопаді 1917 року:

ПІВНІЧНИЙ ФРОНТ:

XXI Арм. корпус (33 і 44 піші дивізії), повністю українізований (III укр. корпус). Українці з 3-ої Окремої та 136-ої пішої дивізії перейшли в цей корпус. Корпус перебував на фронті під Ригою до січня 1918 року й цього місяця перейшов на Чернігівщинудля демобілізації. 175-ий Ватуринський полк, 44-ої пішої дивізії під проводом пол. Бондаренка боровся проти большевиків у районі Вахмач — Конотоп.

Українці I кінного корпусу (8, 14, 17 кінні дивізії) створили кінний полк ім. Тараса Шевченка з 6 ескадронів, який, до грудня 1917 року, перебував в армійському резерві XII Армії.

Знов же, українці 4-ої кінної дивізії створили кінний полк ім. гетьм. Івана Мазепи, який зумів залізничним транспортом добитися до Полтави, в січні 1918 року. «Мазепинці» ввійшли в склад Української армії.

Від 27 червня 1917 року до 27 листопада 1917 року появлялася фронтова українська газета *Український голос* у Ризі, Валку й Пскові. Разом появилонся 47 номерів цієї газети.

ЗАХІДНИЙ ФРОНТ:

IX Арм. корпус (5 і 42 піші дивізії) в стадії українізації. Корпус цей був активний, бо в боях у липні 1916 року він мав дуже важкі втрати, що перевищували 55% особового складу. Корпус, який улітку 1917 року мав у своєму складі 35% українців, був призначений до українізації наказом ген. Корнілова. До корпусу переходили українці з усіх частин Західного фронту і вже на початку листопада повністю була зукраїнізована 5 піша дивізія. Після большевицького перевороту, IX корпус підпорядкувався Центральній Раді, а 5 піша дивізія ставила збриний спротив большевицьким частинам і не дала себе роззброїти.

Українці з 7 Туркестанської дивізії, III Сибірського корпусу створили під проводом полк. Всеволода Петрова Запорізький полк кінних гайдамаків ім. Кошового Отамана Костя Гордієнка, який зі зброєю в руках пробився на Україну, увійшов в Українську армію та в складі Запорізької дивізії (пізніше Запорізького корпусу) брав участь у Визвольних змаганнях до кінця.

Українці XXIV Армійського корпусу зібралися в м. Синявці й створили український піший полк ім. Тараса Шевченка, але не зуміли, зі зброєю в руках, перейти в Україну через великі концентрації большевицького війська.

Українці 129-ої пішої дивізії, на фронті на Поліссі, створили український полк, яким командував полк. В. Филипович.

Українці з 1-го стрілецького Фінляндського полку в складі 1700 багнетів і 400 шабель, під проводом соти. Пустовіта, створили гайдамацький курінь, який у важких боях проти большевиків і поляків з-під Орші пробився в Україну і включився в Українську армію в сам розпал боїв за Київ.

ПІВДЕННО-ЗАХІДНИЙ ФРОНТ:

Корпуси призначені до українізації перед липневою офензивою:

VI Арм. корпус (4, 16, 155 піші дивізії)

XVII Арм. корпус (3 і 35 піші дивізії)

XLI Арм. корпус (53, 74, 113 піші дивізії)

Крім цього, на фронті, перебував ще XXXIV Арм. корпус (23, 104, 153 піші дивізії), що вам велику більшість українців (до 80%).

Всі ці корпуси брали участь в офензиві Керенського й визначилися в ній. Російське командування визнало цей факт у низці телеграм до Українського генерального військового комітету, а визначні генерали, як А. А. Брусілов, Л. Г. Корнілов, Н. Н. Духонін стали, через те, великими прихильниками українізації частин. Коли ген. Корнілов обняв головну команду Російської армії, він дав негайно наказ до утворення двох українських корпусів:

I укр. корпус (кол. XXXIV) в складі 104 і 153 пішої дивізії;

II укр. корпус (кол. VI) в складі 4 і 16 пішої дивізії.

Українці з XLI Арм. корпусу та з 23 і 113 піших дивізій мали перейти для поповнення цих українських корпусів.

Крім цього, до українізації, призначено такі корпуси:

V Арм. корпус (7 і 10 піші дивізії)

XVII Арм. корпус (3 і 35 піші дивізії)

XXXII Арм. корпус (101 і 105 піші дивізії)

Сомочинно зукраїнізувалися 102 піша дивізія, XXXIX Арм. корпусу на фронті над р. Стоходом.

До українізації були теж призначені:

7 кінна дивізія

9 кінна дивізія

I, український корпус (к-р — ген. Скоропадський) відіграв дуже важливу роллю під час I війни з большевиками. Він зайняв станції Жмеринка й Козятин й роззброював усі большевицькі частини, які з фронту маршували на Київ. Таким чином, I укр. корпус не допустив до зайняття Києва большевиками від півдня.

II, укр. корпус (к-р — ген. Мандрика) перебував на фронті аж до демобілізації.

Богданівський полк з Києва прибув на поповнення 10-ої дивізії, яка зукраїнізувалася. Разом з цією дивізією стояв на фронті в р. Збараж. Під час I війни з большевиками, частина Богданівського полку відійшла в Київ.

3 піша дивізія зайняла від большевиків Коростень, де прийшов для неї наказ про демобілізацію.

XXXII Арм. корпус стояв на фронті біля Дубна аж до демобілізації.

102 піша дивізія загинула в боях проти большевиків в р. м. Рівне. Проти неї наступала ціла армія під проводом відомого пізніше большевицького генерала Сторова, знищеного разом з Тухачевським.

7 кінна дивізія зайняла Житомир й тримала його, відбиваючи большевиків. З вояків цієї дивізії постав 1 кінний полк ім. Максима Залізняка, що брав участь у Визвольних змаганнях до самого кінця.

9 кінна дивізія вирушила з фронту на Київ. 9 гусарський полк підійшов під Київ, коли його зайняли орди Муравієва. У Василькові, полк не маючи ні від кого ніяких наказів, демобілізувалася. Частина козаків включилася в кінний полк, Оборона України.

РУМУНСЬКИЙ ФРОНТ:

Командування Румунського фронту в особі ген. Щербачева було дуже прихильне українізації частин, як теж командувачі армій — ген. Рагоза й Вірановський. На цьому фронті зукраїнізовані були такі корпуси:

X Арм. корпус (9 і 31 піші дивізії). Корпус почав українізацію ще на Західному фронті. Після переходу на Румунський фронт цілком українською стала 9 піша дивізія, яка з боем пробувала повернутися до місця постою в Полтаві, але не змогла перейти через Кременчук, де були сильні большевицькі частини. 31 піша дивізія здемобілізувалася в Балті.

XI Арм. корпус (11, 32, 159 піші дивізії), дуже бойовий корпус, що вдавлявся в офензиві Брусілова 1916 року (взяв за 8 днів боїв понад 24 000 полонених), був повністю зукраїнізований своїм командиром ген. лейт. Петром Єрошевичем. Під час I війни з большевиками зайняв Проскурів, обороняючи його від большевицьких частин. Тут застав його наказ про демобілізацію.

XXVI Арм. корпус (65, 78, 189 піші дивізії) тримав фронт у Буковині аж до Берестейського договору. 65 піша дивізія організовано повернулася до Уманя, де здемобілізувалася.

XL Арм. корпус (2 стр. див., 4 стр. див.) тримали фронт до перемир'я. Після перемир'я, 2 стр. дивізія організовано повертається до Жмеринки, де демобілізується, 4 стр. дивізія під проводом полк. Удовиченка організовано вертається до Одеси, де вливається в Гайдамацьку Одеську дивізію, що там була створена.

В р. Кімполунгу зукраїнізувалася 10 кінна дивізія. Козаки й старшини з Інгерманляндського полку перейшли в Київ, де створили кінний полк Оборони України.

12 кінна дивізія — дуже бойова частина російської армії, зукраїнізується повністю і під проводом ген. Миколи Янчевського переходить з району Фундул-Молдава-Кімполунг в Буковині до Одеси, де вливається в Гайдамацьку Одеську Дивізію.

КАВКАЗЬКИЙ ФРОНТ:

На Кавказькому фронті знаходилися 5 корпусів російської армії:

I Кавказький, IV Кавказький, V Кавказький, VI Кавказький і II Туркестанський. У цих корпусах було багато кубан-

ських козаків, які себе підпорядкували Кубанській Законодатній Раді й кубанському урядові.

Українізувалися на Кавказькому фронті:

127 піша дивізія (головно 506 Почаївський та 508 Черкаський полки)

Фортечна артилерія в Трапезунді.

Українці з 5 Туркестанської дивізії створили укр. полк.

В Трапезунді виходили Вісті Українського Військового З'їзду Кавказького фронту, а також Вісті Українсько Краєвої Ради Закавказу. Обоє газет появилася кілканадцять чисел.

ЗАПЛІЛЯ:

В Україні українізовано 17 піших запасових полків, що з них кожен поповнював одну пішу дивізію. Крім цього українізовано 4 кінні запасові полки, що служили для поповнення кінних дивізіій.

Поза Україною, українські запасові полки постали в Петрограді, Москві, Ростові, Саранську, Саратові, Самарі й інших містах.

Українці 3-ої кінної дивізії, що стояла постоем в Донбасі, створили український кінний полк з 4 ескадронів. Командував цим полком Козир-Зірка, майбутній відомий повстанський командир. Полк цей розбили большевики під Повлоградом, коли він маршував на Катеринослав.

2. Список використаних джерел:

(А) Російські більшовицькі джерела:

Ахун, М. И. и В. А. Петров. *Большевики и армия в 1905-1917 гг.* Ленинград, 1929.

Зйдеман, Р. и К. Меликов. *Армия в 1917 году.* Москва, Госиздат, 1927

Зайончковский, А. М. *Мировая война 1914-1918.* Москва, Госвоениздат, 1931.

Иргизов А., Манилов В. и Ф. Ястребов, *1917 год на Киевщине.* Киев, Гос. Изд. Украины, 1928.

Какурин, А. Е. *Разложение армии в 1917 году.* С предисловием Я. А. Яковлева. Центрархив: 1917 год в документах и материалах. Под ред. М. Н. Покровского и Я. А. Яковлева. Москва-Ленинград, 1925.

Кизрин, И. Г. *Распад старой армии.* Воронеж, 1932.

Милиц, И. и Р. Зйдеман, «Расстановка боевых сил контрреволюции накануне Октября». *Историк-Марксист*, I, 1934.

Рабинович, С. *Борьба за армию в 1917 г.* Москва, Госиздат, 1930.

Россия в мировой войне 1914-1918 г. Центр. Стат. Упр. 1925.

Шляпников, А. *Семнадцатый год.* 4 томы. Москва, Госиздат, 1925.

Чемоданов, Г. *Последние дни старой армии.* Москва, Госиздат, 1926.

(Б) Російські білогвардійські джерела:

Головин, Н. Н. *Военные усилия России в мировой войне.* 2 томы. Париж, 1939.

Данилов, Г. Н. *Россия в мировой войне.* Берлин, 1924.

Деникин, А. И. *ген. Очерки Русской Смуты.* Том первый, Крушение власти и армии. Февраль-Сентябрь 1917. Париж, Изд. Полоцкого.

Милкоков, П. *История второй русской революции*, т. I, в. 1-2, Софія, 1922.

Оберучев, К. *В дни революции.* Изд. «Народоправства». Нью-Йорк, 1919.

Оберучев, К. *Воспоминания.* Нью Йорк, 1930.

Посевин, Степан, *Гибель империи — Северный фронт.* Рига, 1932.

Станкевич, В. В. *Воспоминания 1914-1919 гг.* Берлин 1924. Изд.

И. П. Ладьяжникова.

(В) Українські джерела:

Андрієвський, В. *З минулого.* Том I, Берлін 1921.

Полтавщина 1917 року. Богданівці в Полтаві.

Винниченко, Володимир, *Відродження нації.* Т. I-III.

Відень 1920.

Військові з'їзди в Києві.

«Виступ „Полуботківців” у липні 1917 р.» З історії українського націоналізму. *Сурма*, вид. ЗЧ ОУН, чч. 13-14, 1. XI. 1949 р. Полк ім. Дорошенка в Чернігові. Полуботківці в Києві.

В. К. «З другого Всеукраїнського військового з'їзду.» *Літературно-Науковий Вісник*, Львів, ч. 8, 1923.

В. К. «Повалення большевиками Російського тимчасового уряду і перехід влади на Україні до Центральної Ради.» *Літературно-Науковий Вісник*, Львів, ч. 1, 1925

В. К. «Перші дні большевицького панування.» *Літературно-Науковий Вісник*, Львів, ч. 2, 1926.

Київська резервна бригада. Богданівці. Півд. зах. фронт.

Галаган, М. *Спогади*, II том. Червона Калина, Львів 1930.

Галина, М. Д-р, «Спостереження і враження військового лікаря з часів великої війни і революції.» *За Державність*, Варшава, т. IV. Західний фронт, IX Армійський корпус.

Гермайзе, О. «Матеріали до історії українського руху за світової війни.» *Український Археографічний Збірник*, т. I. Київ 1926.

Гнойовий, Іван, Інж. «З українського руху Січеславської залоги.» *За Державність*, Варшава, том V.

Гнойовий Іван, Інж. «Спомини про 19-й піший український полк.» *Табір*, Каліш, том VI.

Гришко, Г. «1917 рік в Одесі». *Розбудова нації*, Прага, чч. 5-12, 1930.

Дорошенко, Дмитро, Проф. *Історія України 1917-1923.* Том I.

Доба Центральної Ради. Вид. II. Нью-Йорк, 1954. Вид. Вулава.

Дорошенко, Дмитро, *Мої спомини про недавнє минуле.* 4 томи. Львів, 1923.

Думин, О. «Український військовий рух в російській армії в 1917 році». Огляд дотичної літератури. *Українські вісті*, Львів, ч. 5, 7. I. 1938.

Євтимович, В. «Українське військово-шкільництво в 1918 році.» *Нація в подолі*, Прага, 1940, чч. 3-4.

Євтимович, В. «Українське воляцьке віче на фронті». *Календар Батьківщина*, Львів, 1937.

41. Арм. корпус, Півд. зах. фронт.

Єрошевич, Петро, ген. пор. «З боротьби українського народу за незалежність». *За Державність* Варшава, том VIII. 11, 32, 159 піші дивізії, XI Арм. корпус.

Іванис, Василь, Симон Петлюра, Президент України. Торонто, 1952.

Історія українського війська. Вінніпег 1953, Вид. Івана Тиктора. Калюжний, «Із Саранська до Херсона». *За Державність*, Варшава, том IX. 101 і 234 піші запасні полки, 189 піша дивізія, 65 піша дивізія. Кедровський, Володимир, «1917 рік». Свобода, Джерзи ситі, 1928 р.

Корніїв, В. «Спогади про українізацію 36 пішого Орловського полку». *За державність*, Варшава, том I.

Круківський, Євген, сотн. Голос крові. Червона калина, Львів. 2 стрілецька дивізія, 40 Арм. корпус, XXVI Арм. корпус.

Курах, М. «Перший козацький піший полк ім. Гетьмана Івана Мазепи». *Вісті Братства I Дивізії УНА*, Мюнхен, чч. 3-4, 5-6, 1957.

Левицький, Северин, УСС, «1917 рік у записнику Січового Стрільця». *Новий час*, Львів, ч. 2, 5. I. 1937. XXVI Арм. корпус.

Марушченко-Богданівський, А. інж. «Матеріали до історії I кінного полка». *За державність*, Варшава, том. V. 7 кінна дивізія.

Монкевич, Борис, *Слідами новітніх запорожців*. Львів, 1928.

Науменко, Юрій, «На переломі». *За Державність*, Варшава, т. V. 102 піша дивізія, XXXIX Арм. корпус, 101 піша дивізія.

Омельянович-Павленко, М. ген. «Спогади». *Літературно-Науковий Вісник*, Львів чч. 10-12, 1930, 1-2, 1930, 4, 1930, 6, 1930. 2 Гвард. дивізія, Гайдамацька дивізія, Одеса, Гайд. кіш Катеринослав.

Падалка, М. «Виступ Полуботківців». *До Зброї*, Тарнів-Львів, 1921.

Петрів, Всеволод, ген. *Спогади з часів української революції*. 4 томи Львів, Червона Калина, 1927-1931.

Петрів, Всеволод, «Гордієнківський полк кінних гайдамаків». *Літературно-Науковий Вісник*, Львів, ч. 4, 1928.

Петрів, Всеволод, «До історії формування війська в Україні під час революції». *Літературно-Науковий Вісник*, ч. 11, 1930. Західний фронт, II Армія.

Порохівський, Г. полк. «Спогади про I український корпус». *Календар Дніпро*, Львів, 1934. I укр. корпус (кол. XXXIV).

Прохода, В. «Вождь та військо». *Збірник пам'яті Симона Петлюри*, Прага, 1930.

Проценко, Петро, «Українізація на Північному фронті. *За Державність*, Варшава, том. VI. XXI Арм. корпус, III Особа дивізія.

Савченко, В. полк. «Український рух в IX Армії». *За Державність*, Варшава, том VIII.

Савченко, В. полк. «Український рух в російських частинах». *За Державність*, Варшава, том IV. 14 кінна дивізія, 4 стрілецька дивізія, 1 фінал. стр. полк, 18 полк, 3 кінна дивізія, 12 кінна дивізія.

Савченко, В. полк. «Спогади про український рух в XII Армії». *За державність*, Варшава, том I. XXI Арм. корпус, XII Армія, 136 піша дивізія, III Особа дивізія.

Середка, М. полк. «Перші українські частини». *Календар Червоної Калини*, Львів, 1920.

Скоропадський, Павло, «Спогади». *Хліборобська Україна*, кн. 4 і 5, Відень, 1922-1923.

Стефанів, Зенон, *Українські збройні сили 1917-1921 рр.* Частина I. Доба Центральної Ради й Гетьманату. СУВ 1947.

Сулківський, В. полк. «З історії формування II Січового Запорізького корпусу». *Табір*, Каліш, ч. IV. II укр. корпус (кол. VI. АК).

Фіголь, Атаназ, «Бій під Крутами». *Літопис Червоної Калини*, ч. 2, 1931.

Филинович, В. «Сорок літ тому». *Спогад. Український Прометей*, Детройт, ч. 40, 3. X. 1957, ч. 41, 10. X. 1957. 516 піший полк, 129 пішої дивізії.

Характерник, «Згадки з минулого». *Літературно-Науковий Вісник*, Львів, чч. 7-9, 1924, 2, 10, 11, 1925, 1, 1926. Дорошенківці — Чернігів, Полуботківці — Київ, Сердюцькі дивізії — Київ, XXI АК — поворот на Чернігівщину.

Христюк, Н. *Замітки і матеріали до історії української революції*. Томи I-IV. Відень, 1921.

Шанковський, Лев, «Виступ полуботківців у Києві». *Український самостійник*, Мюнхен, Рік VIII, ч. 1 — вересень 1957, ч. 2 — жовтень 1957, ч. 3 — листопад 1957. Дорошенківський полк — Чернігів, Полуботківський полк — Київ.

Шаповал, Олександр, «На порозі відновлення української державности». Січ, Шикаго, чч. 15-20, 1929. Запасні полки в Умані, Житомирі, Ростові, Саратові, Москві, Пензі, Казані і т. д.

Шаповал, Олександр, «Перша зустріч з буд. гетьманом Павлом Скоропадським». *Жмут спогадів із подій на Україні восени 1917 року. Державна думка*, Філадельфія, ч. 5, 1952.

Шемет, Сергій, «Микола Міхновський». *Хліборобська Україна*, кн. 5, Відень, 1925.

Шемет, Сергій, «Полковник Петро Волбочан». *Замітки до історії Запорізького корпусу 1917-1919. Хліборобська Україна*, кн. IV, Відень 1922-23.

Шпилянський, О. «Замітки до історії 3-ого пішого полку ім. Гетьмана Наливайка». *Табір*, Каліш, том. XII.

Юртик, Г. (ген. Юрко Тютюнник), «Звенигородський кіш Вільного козацтва». *Літературно-Науковий Вісник*, Львів, ч. 2 1922.

Юртик, Г. «Стихія». *Літературно-Науковий Вісник*, ч. 3, 1922.

Юртик, Г. «Перший Симферопольський полк ім. Гетьмана Петра Дорошенка». *Літературно-Науковий Вісник*, Львів ч. 1, 1923.

Юртик, Г. «Другий Всеукраїнський військовий з'їзд». *Літературно-науковий Вісник*, Львів, ч. 3, 1923.

Юртик, Г. «Всеукраїнський генеральний військовий комітет і Тимчасове правління». *Літературно-Науковий Вісник*, ч. 5, 1923.

Юртик, Г. «Творимо!» *Літературно-Науковий Вісник*, Львів, ч. 6, 1923.

Янчевський, Микола, ген. «Зі споминів». *За Державність*, Варшава, том. I.

7 і 8 кінні запасові полки, 12 кінна дивізія, гайдамацька дивізія в Одесі.

Інші джерела:

Chamberlin, William Henry, *The Russian Revolution*. 2 volumes. New York, Macmillan, 1935.

Окремий розділ прив'язано розкладові Російської армії, теж за національними ознаками.

Knox, Alfred Sir, Maj. Gen., *With the Russian Army 1914-1917*. 2 volumes. New York, E. P. Dutton, 1921.

Спогади кол. британського воєнного аташе в Росії дають цікаву картину воєнних зусиль Російської армії в 1914-1917 рр. Цікава розмова ген. Нокса з майбутнім українським воєнним міністром — ген. Рагозою.

Legras, Jules, *Mémoires de Russie*. Paris, Payot, 1921.

Спогади французького офіцера про Румунський фронт в 1917 році. Часті згадки про українізацію армій на цьому фронті.

Monkéwitz, Nicolas de, *La décomposition de l'armée russe*. Paris, Payot, 1919.

Спогади російського генерала на Румунському фронті з неприхильним насвітленням розкладу армії за національними ознаками. В дальшій частині своїх спогадів ген. Монкевич розповідає про свої намагання оборонити військове майно Румунського фронту перед намаганнями українських урядів репатріювати його в Україну.

Pipes, Richard, *The Formation of the Soviet Union*. Cambridge, 1954.

Цілком вірна оцінка безкомпромісових настроїв українських вояків, як вони проявилися в армії і на Військових з'їздах. Spanocchi, Lelio, *Das Ende des kaiserlichen russischen Heeres*. Wien, 1926.

Спогади кол. австрійського воєнного аташе.

Shankowsky, Lew, „Disintegration of the Imperial Russian Army in 1917”. *The Ukrainian Quarterly*, New York, Vol. XIII. — No. 4, December 1957.

Trotsky, L. *The History of the Russian Revolution*, New York, 1932.

В біжучому році перевидано цю книгу, яка багато місця присвячує теж українській проблемі з погляду Троцького таким, яким він був в 1917-20 рр.

ДЕ БУЛИ УКРАЇНСЬКІ ПОЛКИ АВСТРІЙСЬКОЇ АРМІЇ ПРИ КІНЦІ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Подаємо у цій статті зібрані на основі доступних нам джерел документальні дані про розміщення українських полків напередодні розпаду австро-угорської монархії. На підставі цих джерел можна ствердити, що з початком 1918 р. на території сх. Галичини не було дослівно ані одного українського полку, куреня, а то й сотні, якщо не рахувати тилових установ й частин де можливо було трохи українців. Навіть «зредукований» до одного куреня Легіон УСС був тоді поза межами сх. Галичини. Всі ті українські частини були в цьому часі на далеких фронтах, де до останнього віддиху боронили Австрію і дорого потім за цю оборону заплатили.

А це не важко при допомозі цитованих нами джерел ствердити. Передусім не важко ствердити, котрі саме полки австро-угорської армії мали український склад, тому що джерела подають національний склад кожного австрійського полку в 0/0/0 і тому, що територіальна засада комплектування, обов'язувала до самого кінця. Далі: не трудно при допомозі джерел устійнити, де був і що робив з початком листопада кожний український полк австро-угорської армії. 7-томовою історією останньої війни Австро-Угорщини дає на це переконливу відповідь. Ми постарались зібрати оці відповіді і передати їх на сторінках ЛЧК.

Поки перейдемо до докладного перегляду бойових дій українських полків австро-угорської армії в листопаді 1918 р., треба сказати декілька слів про ці організаційні переміни, які проведено в австро-угорській армії в 1917 і 1918. На передодні цих років проведено ґрунтовну реорганізацію австро-угорської армії. В піхоті зменшено полки до трьох-курінного складу, при чому з четвертих куренів зорганізовано нові полки чч. 103-139 та пробойові (штурмові) курені

1-60 при кожній дивізії піхоти. Крім цього створено ще в 1918 р. 6 куренів скорострільних та 3 курені наколесників. Ляндштурм (ополчення) зредуковано з 173 на 154 курені. Треба підкреслити великий «балаган», який викликала в піхоті оця реорганізація. Про це пише ген. Альфред Кравс: «Траплялось так, що з одного і цього самого старого полку один курінь маршував з-над Піяви до полудневого Тиролю, а другий з полудневого Тиролю на Піяву. Коло Фельтре стрічались обидва курені, що переходили в склад нових полків.

53 бригади на всіх 138 мусіли змінити свою нумерацію. Гірські бригади теж впали жертвою реорганізації, тому що відтепер всі бригади через засоблення в гірській виряд могли бути призначені до гірської війни. Дивізійну кінноту зменшено до одного швадрону на дивізію нова спішена дивізія кінноти (всіх 12) спішено, при чому піхоти. Помітно побільшено артилерію, при чому проведено теж помітні зміни в нумерації полків. Кожна дивізія піхоти мала два польові гарматні полки, напр., 1 дивізія мала 1-ший і 101-ший полк; 2 дивізія 2-ий і 102-ий і т. д., 1 важкий гарматний полк та 1 дивізіон гірської артилерії. Спішена кінна дивізія мала легкий гарматний полк та важкий дивізіон, що мали означення «К». Фортечна артилерія нараховувала 14 полків по 4 курені по 4 батерії, з чого 11 було «мобільних» та 3 надбережні. Летунство зреорганізовано в 20 розвідчих куренів, 10 мисливських, 3 бомбометні курені та 5 повітроплавних сотень. Разом було в 1918 р. 100 сотень.

Технічні частини: 60 саперських куренів (на кожну дивізію піхоти 1) 2 мостових, 2 спеціальних, 12 електричних, 20 телеграфічних куренів та 2 залізничні полки. Зреорганізовано цілковито обоз, що мав 266 автоколон та 755 обозних валок. Зреорганізовано теж санітарну і харчеву службу та етап.

Якщо йде про українців, вони творили більшість у східньо-галицьких піших полках і куренях польових стрільців, та в деяких пробойових куренях, у деяких полках кінноти, в польових легких і важких гармат-

них полках та в деяких саперських куренях. Зовсім незначну меншість творили українці в спеціальних піших, гарматних, технічних і летунських частинах. Не багато українців «декувалось» у запллі, бо на це не мали потрібної протекції. Як бачимо, українці були для австрійської начальної команди типовим «гарматним м'ясом» і тому не диво, що «тирольцями сходу» затикали всі можливі діри на різних австрійських фронтах. Та про те буде мова далі. Тепер перейдемо подрбно скільки українців було в різних частинах австро-угорської армії.

Завваги до таблиць:

Табл. I подає відомості про піші і кінні полки та курені австро-угорської армії. Полки ці доповнялись з точно означених доповнюючих територіяльних округ, що про них подає відомості 3-тя колоюмна. Далі маємо місце постою булави полку (В.) і поодиноких куренів напередодні світової війни в 1914 році. Наступна шпальта подає приділ полку до корпусу та бригади в 1914 р. (в чисельнику) та в 1918 р. (в знаменнику). Деякі курені піхоти були приділені до гірських бригад в Босні і Герцеговіні (: 1/10, IV/24, IV/30, II/45, IV/58, II/66, IV/77, IV/80, III/85, I/90 :), про що є, зрештою, відомості в цій шпальті. Національний склад довоєнних полків та курені подано на підставі книжки:

Ehnl: Die öst.-ung. Landmacht nach Aufbau, Gliederung, Friedensgarnison und nationaler Zusammensetzung im Sommer 1914.

Національний склад воєнних формувань подано на підставі власних, приблизних обчислень. Для 67, 90 п. п. і 34 полку стрільців, цитоване мною джерело не подає числа українців. Думасмо, що все таки українці в цих полках творили певний відсоток, а лише австрійська статистика зарахувала їх до словаків чи поляків. Завваги подають фронти, де в кінці 1918 р. боролись ці наші полки. Далше подаємо про те докладніші відомості. Якщо йде про воєнні формування, подано докладно, з яких саме частин ці нові формування створено. Вони не мали, зрештою, власних доповнюючих округ і їх доповнювано до самого кінця матірними доповнюючими округами, себто округами старих полків.

Багато важче усталити національний склад гарматних, летунських, технічних та обозних частин австро-угорської армії по реорганізації 1918 р. Число гарматних частин збільшено, а їх назви перейменовано. В нових воєнних формуваннях годі пізнати старі довоєнні полки. Тому в усталенні національного складу цих частин мусимо взяти під увагу передусім довоєнні відносини, а потім доперва національний склад поодиноких дивізій 1918 р. Тільки така метода може допровадити до бажаного та вилімінувати всі небажані помилки.

Табл. I. Українські частини б. австро-угорської армії

Чч.	Доповняюча округа 1914	Місце постюю 1914	Приділ 1914-1918		в 38 національний склад		Де був полк 1 XI. 1918?
			Корп., Дів.	Бр	Угр.	Інш.	
9	Стрий	Б. I, IV, Перемишль II — Стрий III — Радимно	X XXVI	24 4	47 7	73 27	Італ. фронт
10	Перемишль	Б. II—IV Перемишль I—Бісліна	X XV VII	24 48 24	49 117. 48.	47 53	Італ. фронт
15	Тернопіль	Б. I, III, IV Тернопіль II — Львів	XI	11 10	21 19	62 3	Італ. фронт
24	Коломия	Б. II, III Львів I — Коломия IV — Фоча	XI XV XII	30 1 59	59 97. 117.	79 21	Серб. фронт
30	Львів	Б. I—III Львів IV — Невесніє	XI XVI XI	30 18 9	60 37 18	59 41	Серб. фронт
41	Чернівці	Б. I—IV Чернівці	XI XII	30 59	59 118	27 73	Серб. фронт

45	Сянік	Б. I, IV Перемишль III — Сянік II — Трзавів	X XV VII	24 48 24	127 47	47 53	Італ. фронт
55	Бережани	Б. II, IV Львів I: Бережани III: Мости великі	XI	11 10	21 19	59 41	Італ. фронт
58	Станиславів	Б. I, III Станиславів II — Заліщика IV: Фоча	XI XV XVII	11 1 11	22 87. 22	72 28	Україна
65	Мукачів	Б. I, III Миколаїв II Мужича IV Банська Бистряця	VI	15 15	30 30	7 ?	В транспорті на серб. фронт
66	Ужгород	Б. III, IV Ужгород I: Кошиці I: Горанке	VI XV	15 15	29 77 29	22 78	В транспорті на серб. фронт
67	Пряшів	Б. I—III Відень IV. Пряшів	II VI XIII	49 27 27	17 54 54	7 ?	Італ. фронт
77	Самбір	Б. II, III Перемишль I: Самбір IV: Тузда	X XV VII	24 48 24	48 117. 48	69 31	Італ. фронт
80	Золочів	Б. I, III Львів II: Золочів IV: Невесніє	X XVI XI	30 18 9	60 37. 18	63 32	Серб. фронт
85	Сигіт	Б. I, IV Лечав II: Сигіт III: Рогатца	VI XV XIII	27 1 27	54 77. 54	33 67	Італ. фронт

Рід зброї	Чч	Доповняюча округа 1914	Місце постюю 1914	Приділ 1914		в % національний склад		Де був полк 1. XI 1918?
				Корп.	Див.	Укр	Ииш.	
	32	Зап. сотня Пряшів	Теребовля	XI XII	30 34	60 67	?	Східн. фронт
	2	Сформ. 1918 р. зі сотень 110, 40, 95 п. п. та 4 і 29 кур. п. с.			2	—	25	Італ. фронт
	4	Сформ. 1918 р. зі сотень 9, 99, 8 і 49 п. п.		XXVI	4	—	18	Італ. фронт
	9	Сформ. 1918 р. зі сотень 91, 102, 30 і 80 п. п.			9	—	32	Серб. фронт
	10	Сформ. 1918 р. зі сотень 15, 55, 21 і 98 п. п.			10	—	30	Італ. фронт
	11	Сформ. 1918 р. зі сотень 89, 90, 58 і 115 п. п.		XVII	11	—	53	Східн. фронт
	15	Сформ. 1918 р. зі сотень 66, 134, 60 і 65 п. п.			15	—	?	В транспорті на серб. фронт
	24	Сформ. 1918 р. зі сотень 45, 10, 10 і 177 п. п.		VII	24	—	57	Італ. фронт
	27	Сформ. 1918 р. зі сотень 25, 34, 6 і 115 п. п.		XXVI	27	—	?	Італ. фронт
	30	Сформ. 1918 р. зі сотень 18, 97 п. п. та 1, 13, 14, 16, 18 і 27 кур. пол. стрільців			30	—	14	Серб. фронт
	43	Сформ. 1918 р. зі сотень 5, 16, 20 і 22 п. стр.			43	—	25	Італ. фронт

	45	Сформ. 1918 р. зі сотень 33, 17, 18 п. стрільців та 51 п. ландштурм		—	45	—	33	67	Львівля
	54	Сформ. 1918 р. зі сотень 19, 35, 29 і 30 п. стр.		XXV	54	—	33	67	Україна
	56	Сформ. 1918 р. зі сотень 36, 37 II і III п. стр.		XXI	55	—	10	82	Італ. фронт
	59	Сформ. 1918 р. зі сотень 24, 41, 103 п. п. та 3, 15 і 25 кур. пол. стр.			59	—	27	73	Серб. фронт
	9	Д р а г о н и Зап. сотня: Коломия	Б. II Броди I. Камінка	XI	4K 4K	18K 21K	29	71	Серб. фронт
	3	У л а н и Зап. сотня: Городок	Б. Краків II Бельсько	I	7K 7K	20K	26	74	Україна
	4	У л а н и Зап. сотня: Львів	Вінер-Найштедт	II XXI	3K 3K	17K 17K	65	35	Італ. фронт
	5	У л а н и Зап. сотня: Перемишль	Рашів	X VII	6K 9K	14K 9K	40	60	Італ. фронт
	7	У л а н и Зап. сотня: Бережани	Штокеру	II XXI	3K 3K	10K 17K	72	28	Італ. фронт
	8	У л а н и Зап. сотня: Станиславів	Чернівці	XI XIII	8K 10K	13K 4K	80	20	Італ. фронт
	13	У л а н и Зап. сотня: Золочів	Золочів	XI	4K 4K	18K 21K	55	45	Серб. фронт
	1	Кінні стрільці. Зап. сотня Львів	Львів	XI		3K стр	65	35	Дів. кіннота в 3, 11, 12, 29, 30, 43 піш. дів.
	3	Кінні стрільці Зап. сотня Стрий	Стрий	X		3K стр	26	74	Дів. кіннота в 2, 10, 24, 26, 45, 56 п. дів.

Табл. 2. Гарматні, технічні та обозні частини з укр. складом в 1914.

Рід зброї	Чч.	Доповняюча округа	Місце постою	національ- ний склад в %/о	
				Приділ	Корп. Див. Бриг. Укр. Інш.
Полки полевих канон	23	Перемишль	Перемишль	X	24 10 пг 60 40
	29	Ярослав	Ярослав	X	2 10 пг 20 80
	30	Перемишль	Перемишль	X	2 10 пг 66 34
	31	Станиславів	Станиславів	XI	30 11 пг 69 31
	32	Львів	Львів	XI	11 11 пг 55 45
	33	Станиславів	Станиславів-Чернівці	XI	30 11 пг 43 57
Полки полевих гарматних дивізіонів	10	Перемишль	Перемишль	X	24 10 пг ? ?
	11	Львів	Львів	XI	11 11 пг 52 48
Дівізіони полевих канон к. о.	43	Львів	Львів	XI	43 55 45
	45	Перемишль	Перемишль	X	45 60 40
Дівізіони полевих гарматних дивізіонів	43	Львів	Львів	XI	43 55 45
	45	Перемишль	Перемишль	X	45 60 40
Кінно-гарматні дивізіони	10	Ярослав	Ярослав	X	6К 10 пг 36 64
	11	Львів	Львів	XI	4К 11 пг 57 43
Важко-гарматні дивізіони	1	Краків	Краків	I	12 1 пг 21 79
	10	Перемишль	Перемишль	X	24 10 пг 46 54
	11	Львів	Львів	XI	30 11 пг 46 54
Пряко-гарматні дивізіони	10	Перемишль	Тузля	XV	1 2Г 46 54
	11	Станиславів	Сараєво	XV	1 1Г 46 54
Форт. гарм. полк.	3	Перемишль	Перемишль	X	2Ф 50 50
Саперські курені	10	Перемишль	Перемишль	X	24 47 30 70
	11	Львів	Львів	XI	11 21 48 20
Піонери	10	Перемишль-Львів	Перемишль	X	24 48 30 70
Обозні курені	10	Перемишль	Перемишль	X	— — 37 63
	11	Львів	Львів	XI	— — 58 42

Заввага: В інших спеціальних частинах відсоток українців зовсім незначний.

Як те ми вже реферували, реорганізація австро-угорської армії в 1918 р. помітно збільшила гарматні та технічні частини. Згідно з пляном кожна дивізія піхоти мала одержати:

- 2 польові гарматні полки по 6 батерій;
- 1 важкий гарматний полк з 6 батерій;
- 1 гірсько-гарматний дивізіон з 3 батерій.

Всі ці гарматні частини творили польові гарматні бригади, що мали таке саме число, як їхні дивізії піхоти. Беручи під увагу національний склад поодиноких дивізіій, українськими за складом були ось такі гарматні частини:

2 польова гарматна бригада на італійському фронті в складі 6 піших дивізіій.

- 2 п. г. п.
- 102 п. г. п.
- 2 в. г. п.
- 2 г. г. д.

9 польова гарматна бригада на італійському фронті

- 9 п. г. при 8 кінній дивізії
- 109 п. г. п. при 8 кінній дивізії
- 9 в. г. п. при 13 стріл. дивізії
- 9 г. г. д. при 50 пішій дивізії.

10 польова гарматна бригада на італійському фронті

- 10 п. г. п.
- 110 п. г. п.
- 10 в. г. п.
- 10 г. г. д.

11 польова гарматна бригада на східньому фронті

- 11 п. г. п.
- 111 п. г. п.
- 11 в. г. п. на італ. фронті при 16 пішій дивізії
- 11 г. г. д.

15 польова гарматна бригада на італійському фронті при 3 пішій дивізії

- 15 п. г. п.
- 115 п. г. п.
- 15 в. г. п.
- 15 г. г. д. при 159 пішій бригаді

24 польова гарматна бригада на італійському фронті при 24 пішій дивізії

- 24 п. г. п.
- 124 п. г. п.
- 24 в. г. п.
- 24 г. г. д.

30 польова гарматна бригада на балканському фронті при 30 пішій дивізії

- 30 п. г. п.
- 130 п. г. п.
- 30 в. г. п.
- 30 г. г. д.

43 польова гарматна бригада на італійському фронті при 1 пішій дивізії

- 43 п. г. п.
- 143 п. г. п.
- 43 в. г. п.
- 43 г. г. д.

45 польова гарматна бригада на балканському фронті при 45 стріл. дивізії

- 45 п. г. п.
- 145 п. г. п.
- 45 в. г. п. на італ. фронті при 26 стріл. дивізії
- 45 г. г. д.

54 польова гарматна бригада на східньому фронті при 54 стріл. дивізії

- 54 п. г. п.
- 154 п. г. п.
- 54 г. г. д. на італ. фронті при 32 пішій дивізії
- 54 в. г. п. на італ. фронті при 32 пішій дивізії

59 польова гарматна бригада на балканському фронті при 59 стріл. дивізії

- 59 п. г. п.
- 159 п. г. п.
- 59 в. г. п. на італ. фронті при 42 див. гонведів
- 59 г. г. на італ. фронті при 10 армії

Крім цього з нерозформованих гірських гарматних полків українськими слід рахувати:

- 10 гірський гарматний полк

11 гірський гарматний полк, обидва на балканському фронті.

3 гармати приділеної до спішених кінних дивізій українськими були:

4 кінна гарматна бригада на італійському фронті при 10 пішій дивізії

4 легкий гарматний полк «К»

4 важкий гарматний дивізіон «К».

Фортечну артилерію переорганізовано на найтяжчу, при чому утворено 14 полків: 7 полків тяжкої, 4 оборонної, 3 надбережні. 5 полк був доповнюваний гарматчиками з Галичини і мав у своєму складі українців.

Зі саперських куренів українськими повинні були бути хоч би частинно курені: 2, 10, 11, 15, 24, 27, 30, 43, 45, 54 та 59.

Українськими були в 1914 р. дивізії: 2-га (Ярослав), 11-та (Львів), 15-та (Міскольц), 24-та (Перемишль), 27-ма (Кошиці), 30-та (Львів), 43-та (Чернівці), 45-та (Перемишль). 2-га, 24-та й 45-та входили в склад X корпусу, 11-та, 30-та і 43-та в склад XI корпусу, 15-та і 27-ма в склад VI корпусу. В 1918 році мали ще українські частини 4-та, 10-та, 50-та, 53-та, 56-та й 59-та дивізії.

Вже отцей перегляд інформує нас достатньо, що ні одна з цих дивізій не перебувала з початком листопада в східній Галичині. Всі оці дивізії та поодинокі українські полки і курені перебували на далеких італійському, балканському та східньому фронтах. Про їх долю та недолю розкажуть далі рядки отсеї статті. В кожному разі, не було навіть про те мови, щоб хтонебудь, а тим паче австрійське начальне командування пересувало отсі частини до східньої Галичини, де вони б мали перебирати для українців владу. Ось бойове «куррікулюм віте» українських частин австро-угорської армії в 1918 році.

2-га піша дивізія (Ярослав).

В склад її входять українці і поляки з 110, 40 та 95 п.п. п.п. та поляки і словаки з 4 і 29 куренів польових стрільців. У червні 1918 р. дивізія перебуває в Басарабії,

звідки в липні 1918 р. переходить через Станиславів, Лавочне, Любляну на італійський фронт над Ізонцо¹⁾. 95 п. п. не хоче йти на італійський фронт, бунтується, проти нього вживають мадярів з 34 піш. дивізії²⁾. Частини дивізії перебувають на італійському фронті до самого кінця і ще 4 листопада 1918 р. проводять важкі бої над Ізонцом³⁾

4-та піша дивізія (Брно).

В її склад входив 9 п. п. зі Стрия. В червні 1918 р. полк цей боронить у складі 4 див. Мт Асольоне, де перебуває до кінця жовтня і поносить важкі втрати⁴⁾. 1 і 2 листопада рештки 4 дивізії маршують з Лямбону до Канале С. Бово, де частина дивізії і її обози попадають в італійський полон⁵⁾.

10-та піша дивізія (Йозефштадт).

Мала в своєму складі 18-ту пішу бригаду (30 і 80 п. п.) зложеною з українців. До 9 листопада 1918 р. бригада б'ється в Сербії і в Банаті, в складі арм. групи ген. Кевеша. Цікаве те, що коли австрійська команда звертається до поодиноких полків з запитом, чи думають боронити границь кол. Австро-Угорщини, жовніри 30 п. п. просили команду вяснити їм політичні переміни, які наступили в їхній вужчій східньо-галицькій батьківщині. Було це 4 листопада 1918 року⁶⁾.

10-та піша дивізія (Йозефштадт).

Мала в своєму складі 19-ту пішу бригаду (15 і 55 п. п.) зложеною з українців. Бригада ця бореться в червні 1918 року над Піявою, при чому 15 п. п. переходить на західній берег Піяви та здобуває бравурним наступом італійські батареї під Тестадуру⁷⁾. 18 червня 15 п. п. здобуває Меольбах і Меольо. Історія останньої війни Австро-Угорщини підкреслює бравуру «східньо-галицького» 15 п. п. і каже, що в наступі над Піявою 15 п. п. добув

¹⁾ ОВА VII, прилога 24. ²⁾ ОВА VII, 409. ³⁾ ОВА VII, 757. ⁴⁾ ОВА VII, 344, 602. ⁵⁾ ОВА VII, 695. ⁶⁾ ОВА VII, 788. ⁷⁾ ОВА VII, 274.

найбільші простори⁶⁾. В боях над Піявою 15 і 55 п. п. понесли важкі втрати. Їх стан зменшився до 1 куреня. Здебільша ці полки відпочивають уже до кінця війни. 4 листопада вночі 18-ту бригаду розброїли італійці і взяли разом з бригадиром в полон⁹⁾. Безоглядно наступаючі італійці не знаходили ніде ніякого спротиву. Вони наступали часто на безборонного противника, що здивований кричав їм: «Перемиря, мир, мир!»¹⁰⁾.

11-та піша дивізія (Львів).

В її склад входять українські в більшості 89, 90, 58 і 115 п. п. Ця дивізія перебуває в складі XVII корпусу на Україні. В перших днях листопада дивізія здеморалізувалась в р. Одеси. «Жовніри нищили магазини, продавали оружжя і виряд, занимали збройною рукою залізницю, щоб вимусити переїзд на вужчу батьківщину»¹¹⁾ Командант міста Одеси ген. Бельгц застрілився під впливом цих подій¹²⁾. З інших джерел знаємо, що 90 п. п. переїхав через територію ЗУНР до Ярослава і ніде не дав себе розброїти.

15-та піша дивізія (Мішкольц).

В її склад входили закарпатські полки 66, 134, 65 та мадяри з 60 п. п. Ця дивізія перебувала теж на Україні в р. Павлограду¹³⁾. З початком листопада дивізія мала перейти на сербський фронт у склад групи Кевеша. Ще 1 листопада командир дивізії ген. Ауст доносив ген. Кевешові, що полки дивізії надійні, але вже кілька годин пізніше, по переїзді кордону коло Ясіння, 65 п. п. поїхав самочинно до Мукачева демобілізуватись¹⁴⁾.

24-та піша дивізія (Перемишль).

В її склад входили 45, 109, 10 та 77 п. п. в більшості українські. Ця дивізія входить у склад VII АК на італійському фронті над Ізонцо. Вже 20. 10. бунтуються поляки і українці 77 п. п. і не хочуть іти до позицій¹⁵⁾.

⁸⁾ ОВА VII, 293. ⁹⁾ VII, 753. ¹⁰⁾ ОВА VII, 754. ¹¹⁾ ОВА VII, 799. ¹²⁾ ОВА VII, 890. ¹³⁾ ОВА VII, прилога 24. ¹⁴⁾ ОВА VII, 789. ¹⁵⁾ ОВА VII, 632.

Ціла 24-та дивізія попадає 4 листопада між 12 і 3 годиною коло Поццуольо в італійський полон. Тільки деякі відділи 10 п. п. з Перемишля вириваються прискореним маршем з петлі італійської кінноти, що масово забирала австрійські відділи в полон¹⁶⁾.

27-ма піша дивізія (Кошиці).

54-та бригада цієї дивізії мала 67 п. п. з Пряшева і 85 п. п. зі Сиготу. Багато місця присвячує історія закарпатським гуцуликам з 85 п. п. Це був хоробрий полк і жаль, що історія вважає його чомусь мадярським. На Коль-Москіні коло Асіяго цей полк боронився . . . камінням перед наступом італійців і оборонився¹⁷⁾. При кінці жовтня дивізію відтягають з італійського фронту тому, що її призначили на сербський фронт до групи ген. Кевеша¹⁸⁾. Переїзджаючи через Трієст, дивізія підбунтовує 14 п. п. з Лінцу та 59 п. п. зі Зальцбургу, що мають іти на фронт¹⁹⁾.

30-та піша дивізія (Львів)

В її склад тепер входять чехи і словінці (59-та бригада) та трохи українців в 60-тій бригаді (13, 14, 18 та 27-мий курені польових стрільців). Дивізію перекидають з України на сербський фронт до групи ген. Кевеша. На цьому фронті дивізія бореться до 10 листопада²⁰⁾. 27-мий курінь польових стрільців з Чернівців не хоче вивантажуватись і йти на фронт, тому що не вважає себе «приналежним» до Австро-Угорщини²¹⁾.

43-тя стрілецька дивізія (Чернівці).

86-та бригада — українці (20 і 22 стріл. полки), 85-та бригада — словінці, хорвати та італійці в 5 стр. полку та поляки в 16 стріл. полку. Ця дивізія перебуває в 1918 році в Басарабії, звідки її переводять на італійський фронт²²⁾. 86-та стріл. бригада входить під кінець воєнних дій до складу 44 стріл. дивізії. Перед її фронтом

¹⁶⁾ ОВА VII, 775. ¹⁷⁾ ОВА VII, 256. ¹⁸⁾ ОВА VII, 611. ¹⁹⁾ ОВА VII, 612. ²⁰⁾ ОВА VII, 790-791. ²¹⁾ ОВА VII, 776. ²²⁾ ОВА VII, прилога 24.

б'ються англійці й американці. 31. 10. бомбовим налетом італійців знищено 20 стріл. полк²³⁾.

45-та стрілецька дивізія (Перемишль).

Ця дивізія до якої входили 33, 17, 18 полки стрільців і 51 полк «ляндштурми» боролась на балканському фронті, де визначився 33 стріл. полк зі Стрия в боях під Ягодіною. З початком листопада дивізію концентрують в р. Рогатіца-Сараєво для оборони кордонів Боснії і Герцеговіни²⁴⁾.

49-та піша дивізія.

В її склад входив 30-тий курінь польових стрільців зі Львова. Дивізія перебуває на італійському фронті в арм. групі Беллюно і попадає 4. 11. коло Мадонна ді Кампіліо в італійський полон²⁵⁾.

50-та піша дивізія.

В її склад входив український, 130 п. п. Дивізія перебувала на італійському фронті в групі Беллюно²⁶⁾.

54-та стрілецька дивізія.

В її склад входили переважно українські 19 та 35 стріл. полки та чесько-німецькі 29 і 30 стріл. полки. Дивізія перебуває в складі XXV Арм. корпусу на Україні. З початком листопада дивізія бунтується і арештує командира дивізії²⁷⁾.

56-та стрілецька дивізія

В її складі б'ється гуцульський 36 стріл. полк поруч німецьких та італійських верховинців з Тиролю. З початком листопада італійці беруть 36-тий стріл. полк коло Роверето в полон²⁸⁾.

59-та піша дивізія.

Поруч 24 і 41 п. п. до неї входять мадяри зі 103 п. п. та 3, 15, 26 курені польових стрільців. Ця дивізія пере-

²³⁾ OBA VII, 666. ²⁴⁾ OBA VII, 382-384, 780. ²⁵⁾ OBA VII, 743. ²⁶⁾ OBA VII, 747. ²⁷⁾ OBA VII, 789-799. ²⁸⁾ OBA VII, 693.

буває в 1918 р. на Україні, звідки її перевозять на сербський фронт до групи ген. Кешева. В цій групі дивізія перебуває до дня 10 листопада. Група Кешева найдовше з усіх австрійських частин зберегла боєздатність²⁹⁾.

4-та кінна дивізія (Львів).

В її склад входять словінці з 5 п. драгонів, поляки з 1 п. уланів та українці з 9 п. драгонів і 13 полку уланів. Дивізія перебуває на Україні, де доходить аж до Донбасу (Юзівка). Звідси переводять її на сербський фронт до групи ген. Кешева. 13 полк уланів відмовляє послуху тому, що приналежний до східньої Галичини і не думає битись за чужі інтереси. Його заступає теж український 9-ий полк драгонів³⁰⁾.

3-та кінна дивізія (Відень).

В її склад входили 3-тій полк драгонів (віденці), 8 полк гусарів (мадяри), та 4-тій і 7-мий полки уланів (українці). Дивізія б'ється на італійському фронті в зах. Тиролю. В листопаді повстали в дивізії совдепи³¹⁾.

Інші українські полки кінноти:

3-тій полк уланів перебуває в листопаді на Україні в складі XXV корпусу.

6-тій полк уланів перебуває в Албанії, звідки відступає до Бокке ді Каттаро, де частини групи ген. Пфлянцера-Бальтіна поділяються за національною приналежністю³²⁾.

8-мий полк уланів у складі 10 кінної дивізії переходить у листопаді 1918 р. з італійського на сербський фронт. Натурально, там уже не доходить³³⁾.

1-ший і 3-тій полки кінних стрільців входять у склад піших дивізій, як дивізійна кіннота³⁴⁾.

Ось і все!

Факти, що їх ми призбирали в найбільш авторитативних джерелах доказують нам ясно, що ні одного полку,

²⁹⁾ OBA VII, 788 і д. ³⁰⁾ OBA VII, 776. ³¹⁾ OBA VII, 683. ³²⁾ OBA VII, 794. ³³⁾ OBA VII, 795. ³⁴⁾ OBA VII, прилога 3.

ні одного курення, а то й сотні не переведено своєчасно з фронту східної Галичини, щоб вони там помагали українцям перебирати владу. Якщо були на терені східної Галичини якісь запасні або асистенційні українські частини, то це був чистий припадок. Знаємо, що між цими частинами було доволі мадяр, а то і поляків. Австрія зовсім не думала передавати комунібудь владу. Навпаки, читаючи Історію Останньої Війни Австро-Угорщини бачимо виразно, що Австрійська Начальна Команда не передбачувала розпаду Австро-Угорської Монархії, дарма, що здавала собі вже добре справу, що війни не можна буде виграти. Вже з початком листопада 1918 р. видано зарядження в цілі оборони кордонів держави аж до підписання мирового трактату. Ці зарядження не проведено в цілості в життя завдяки диверсії мадярів, що виступили з мировими пропозиціями до Антанти та окремих народів двоєдиної монархії, що вже мали досить приналежности до цієї держави (чехи, югослави, поляки, українці тощо). Мимо цього арм. група ген. Кевепа боронила південних кордонів держави до дня 11 листопада 1918 р., хоч цієї держави вже 10 днів не було між живими. Тим самим неможливо говорити про якісь плянові приготування до передання влади українцям з боку австр. начальної команди, що не хотіла боронити перед італійцями навіть південних кордонів Німеччини³⁵⁾.

³⁵⁾ ОВА VII, 651 і д. 716 й д.

Примітки:

Ця стаття була друкована в львівському «Літописі Червоної Калини» чч. 6 і 7 за 1939 рік. Ця стаття була відповіддю на постійні польські твердження, що Листопад у Галичині був переведений за допомогою австрійської начальної команди, яка з різних фронтів перекинула до Галичини українські частини австрійської армії, що мали допомогти в проведенні військового перевороту. Так, наприклад, у журналі «Земля і Народ» (Земля і Народ), Львів, ч. 3, від 30 січня 1939 року, д-р Леопольд Тешнар писав: «Українське повстання приготувала, організувала й постачала австрійська начальна команда, даючи значну кількість старшин німецької національності для цієї імпрези, що мала на меті зв'язати значну частину польських сил на сході, щоб послабити натиск поляків на заході для ревіндикації

земель колишньої пруської займанщини». Подібні твердження були такі часті в польській публіцистиці, що їх повторює теж польський історик Владислав Побуг-Маліновскі в своїй «Найновішій політичній історії Польщі» (том I, стор. 360, 361), який твердить, «що в останніх тижнях австрійська начальна команда почала відтягати з Галичини відділи, які склалися з польських вояків, а затримувати й присилати з італійського фронту полки цілком «руські», або зі значною перевагою «русинів» у своїх рядах та передавати їм військові магазини й склади зі зброєю та амуніцією». В нашій статті, на підставі матеріалів великої історії «Остання війна Австро-Угорщини», виданої австрійським генеральним штабом доказано, що польські твердження про австрійську допомогу для Листопада цілком не мають найменшої підстави щодо фактів. Факти ці показують, що подібні польські твердження є тільки довільною видумкою, поскільки в дні 1 листопада 1918 р. всі українські частини австрійської армії, не виключаючи й Легіону УСС, знаходилися поза кордонами Галичини, переважно на далекому італійському або балканському фронтах, чи то в складі австрійської окупаційної армії в Україні. Джерело:

Osterreich-Ungarns letzter Krieg, VII Band, Wien 1938. До кожного тому цієї великої історії додано теж том «прилог». У нотках до нашої статті цей твір названо скороченням ОВА (Остання війна Австро-Угорщини). Władysław Pobóg-Malinowski, *Najnowsza Historia Polityczna Polski 1864-1945*. Tom pierwszy. Paryż, 1953.

СТРИЙСЬКІ ПЛАСТУНИ У ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАННЯХ

В 35-ліття існування Пластового Уладу на українських землях присвячую оцей спомин стрийським пластунам, що вповні виконали свій обов'язок перед Батьківщиною.

У грізні дні першої світової війни майже всі учні українці стрийської державної гімназії і її філії належали до Стрийського Пластового Коша. У своїх гуртках, звичайно за клясами, ми творили суцільні спільноти і, наскільки це дозволяли воєнні умовини, використовували вповні чар пластового життя. На пластових сходинах ми набували пластове та практичне знання, що його пізніш застосовували в мандрах «за Сонцем і Красною» в таких близьких і таких прекрасних Карпатах.

Напередодні Листопадового Зриву, у шкільному році 1918/19 ми стали учнями шостої кляси. Ми продовжували пластові заняття у гуртку «Сов», що складався у переважній більшості з учнів саме тієї кляси. А втім, то ми властиво — «де юре» — були «Пугачі», а назвав нас «совами» наш гуртковий, що, бувало, казав: «Пугач — це властиво я, а ви собі звичайні сови». Ми погодились з фактичним станом — і так стали «совами», для відміни називаючи гурткового — «Старим Пугачем». І цей «совиний рід» був найкращим Гуртком Стрийського Коша. Носив він сіро-зелені сорочки, чорні краватки, сіро-зелені капелюхи з підогненою лівою крисою, чорно-зелені прапорці — й при кожній нагоді верескливо кричав: «пу-гу-гу-гу-гу, — сови з стрийського лу-гу!», що до деякої міри нагадувало старогрецькі гексаметри, але й викликало теж великий подив і нечувану заздрість в усіх пластунів, що не мали права на такий клич. Поза згаданим вереском і деякою «сплендід ізолейшен» у відношенні до інших гуртків, — «Сови» відзначались великим знанням пластових законів і багатством практичних вмільностей, — звісно: сова — вчений птах! Різ-

них іспитованих пластунів було найбільше саме в нашому гуртку.

З того часу проплило багато води в рідному нашому Стрії, не до пізнання змінився стрийський луг, найближче місце наших зайнят. Немає вже густого лісу над рікою напроти Церковної вулиці — його вирубали ще під час першої світової війни.

Хоча від того часу проминуло вже майже 30 років, — я добре пам'ятаю всіх побратимів-сов. Як сьогодні стоять мені перед очима зайняття нашого гуртка — і мені здається, що це було вчора, або щонайдаліше дві неділі тому... Бо немає сумніву: пластове життя залишає по собі тривкий спомин на весь вік! Особливо дуже сильно виступає цей спомин саме тепер, на чужині, коли на кожному кроці бачу, як відновляються курені Українського Пластового Уладу. В мене не має слів, щоб висловити те, що я при тому почуваю. Мені хотілося б гукнути з усіх сил під адресою молодих юнаків і юначок: «Вступайте всі — як один — до Пласту! Пластування, без сумніву, залишить Вам найкращий спомин з юних літ — на все життя!»

Гуртковим «Сов» був старший учень, тоді сьомої кляси, — Старий Пугач (Льоньо Лотоцький). Може йому за віком і час було вже вступати до австрійської армії і боронити, як тоді казали, «цісаря і вітчизну», — та його до армії не взяли, бо він був уломний. Наслідки хвороби суставів спричинили, що він, ідучи, коливався, як качка. Однак це йому не перешкаджало брати участь в усіх наших пластових мандрах і виконувати найбільш карколомні фігури народніх танків, а опісля, — вже в українському військовому однострої, промірювати вздовж і поперек цілу Україну. Це був незвичайно ідейний хлопець, типовий «вічний революціонер», що до Пластового Уладу прийшов вже з кількالیтнім організаційним стажем у таємних «драгоманівських» кружках. По повероті з Визвольних Змагань — по через УВО, в якій виконував обов'язки повітового провідника юнацтва, — докотився аж — до «сель-робу», щоб мати змогу виїхати на східню Україну, де й пропав в одній з без-

конечних «чисток». Як не дивним виглядав би комусь його життєвий шлях, для тих, що його добре знали, було ясным, що Старий Пугач ціле своє життя був вірний пластовому закону.

А інші побратими? Дозвольте й Вас, сьогодні старі вже «сови», — згадати незлим словом... І так, фізично найсильнішим з-поміж нас усіх був, здається, Скобел ь (Осип Скобельський), що одинокий з-поміж нас заавансував до старшинського ступня «на Україні», але теж і не вернувся над рідного «Стрия квітучі береги», зложивши там свою буйну голову.

Дотепні фотографи й механіки: Колея (Омелян Колодницький) і Тю т ю н (Володимир Тюн) — пройшли також всі можливі «трикутники смерті». Колея при тій нагоді зайхав аж у кожухівський табір під Москвою, де довелось йому примусово попасти в «червоні піонери», що мали там заступити Пластовий Улад. За його споминами, ці піонери мали так мало спільного з Пластом, що Колея рішився краще вже перейти до червоної армії і скінчити там старшинську школу. Додому вертається він значно пізніше, як репатріант.

А хто з нас не пам'ятає миколаївського сміховинця Та в ф л я (Володимира Лукомського), що й у найтрагічнішій ситуації — дотепом, слівцем чи рухом — потрапив повернути рівновагу духа й викликати сальви сміху, як по слові «тавфель», що його вжив на годині німецького замість «тойфель» — яке стало його «совиним» прізвищем. Дарма, що він був дуже лівих переконань — тоді була «мода» на соціалізм! — як і його «антидотум» — понурий і завзятий Ми ц а (Осип Микитка), — вони обидва згинули в катівнях... «правдивих» соціалістів...

Були в нас і три красені, «божища» жіночого роду, одначе вони тоді не звертали на очі дівочі ніякої уваги, бо з цілої душі полюбили Пласт і залишилися йому вірні довгі роки. Перед у цій трійці вів Роман Файгель — Ф а й г л и к; від нього не відступав далеко й Ма м а с в а р к а (Володимир Татомир), що довго й надаремно протестував проти цього совиного наймення, уважаючи

його наругою над його рідним прізвищем... Третім був звісний надстрийський луговик, попович з Верчан, Т е л е с и к (Ромцьо Івасик), що в його хаті вічно голодні сови не раз накормились та напоїлися чудовим квасним молоком — «просто від корови» — як ми тоді говорили. Хай за те буде вічна слава шан. п. Івасиковій і сестричкам нашого Телесика! — Всі три наші красені проходили бойовий шлях в Армії УНР, або, як тоді казали, — «петлюрівській».

Два мальчугани нашого Гуртка — Микольцьо (Микола Бігун) і М і л ь к о (Омелян Нагорняк) — вславились по повероті з України своєю діяльністю в УВО. Микольцьо не виходив з польських тюрем і був героєм кількох політичних процесів; Мілько випровадив у сам час свою особу на Чехословаччину, звідки не захотів уже вертатись до рідного Стрия.

Третій мальчуган — Ромцьо (Роман Петріна) — вславився тим, що був найменшим ростом підхорунжим УГА і одним з найкращих учнів мистця В. Авраменка в Стрию.

Син розстріляного поляками в 1919 р. композитора — «соловейка стрийської землі» — о. Остапа Нижанківського — Богданко (Богдан Нижанківський) продовжував пластову й військову кар'єру — в таємній УВО, де займав високий пост.

Л о д з і н к а (Володимир Лукавецький), — що також, поруч згаданого вже Мици, з причин хвороби не пішов на Україну, — добув у старшинській школі — другу льокату — на 46 учнів, чим загнав у кут всіх «сов» і одинокий з цілого совиного роду воював на фронтах другої світової війни.

Два сусіди з Церковної вулиці — Я р к о (Ярема Веселовський) та П е т р у ш к а (Роман Петрушевич) — знані були не тільки, як спеці в будіванні телефонних сполучень поміж своїми помешканнями. Бо вдумливий і скритий Ярко був втаємничений в усі ходи тодішньої української політики, може завдяки своєму батькові, бл. п. Остапові Веселовському, судовому радникові, і матері Марії з Охримовичів, що тоді вели перед в орга-

нізованому стрийському житті. Розуміючись добре на політиці, він знав, що війна — це її продовження збройними засобами — як казав колись небіщик Клявзевиц, — і тому Ярکو кохався у зброї, колекціонуючи різні її зразки так, що з часом у його кімнаті постав не то музей, — не то арсенал. Петрушка, син відомого стрийського діяча, бл. п. о. Константина Петрушевича, — заінтересувався змалку товарисько-рецепційною сторінкою усяких зустрічей політиків і прекрасно визнавався на забавових образках, званих популярно... картами. Якщо йде про брідж (тоді казали: «віст»), тарок, фербель або й різні відміни нашого рідного «дурака», — то не було понад нього кращого теоретика й практика в цілому Стрию.

Коли ще згадати передчасно померлого Ромка Яворського й Куни (автора цього нариса), знаного з того, що мав коника зі совином прізвиськом «калібер» і возик, що ними їздив з рідних Дулібів до школи в Стрию, і якими користувався цілий гурток, — то листа «сов» буде, здається, вичерпана.

Як воно дивно й не виглядало б, але цей совиний гурток був одною з цих небагатьох «реальних» наших сил, що на них розраховувала Українська Національна Повітова Рада, коли задумувала 1. 11. 1918 р. перебрати владу в повіті. З цією метою вже в жовтні 1918 р. почалися в гуртку особливі зайняття, які мали нас до цього завдання підготувати.

Пам'ятаю докладно, що дня 7 жовтня я дістав від пізнішого «Лісового Чорта», Ярка, картку, яку я мав, очевидно, негайно знищити, — з дорученням прибути обов'язково на 6-ту год. до «Руської Бурси» при вул. Крашевського, на місце наших звичайних сходин. На сходинах я зустрів усіх «сов» майже в комплекті, а крім того деяких вибраних пластунів з інших гуртків. Пригадую наймолодшого учасника наради, учня третьої кл., Володимира Дармохвала, що опісля також пройшов визвольні змагання у рядах українського війська.

До нас промовив коротко один старшина, бл. п. композитор Нестор Нижанківський, підкреслюючи, що ми

вкоротці будемо мусіти ділом засвідчити вірність Україні. Потім передав нас під опіку нашому Старому Пугачеві, що мав нам передавати вказівки і накази. Зараз після того відбулося незвичайно врочисте поіменне заприсяження, яке поставило нас, у наших очах, в ряди Української Армії.

По відході Нестора й більшости учасників, залишилось нас кількох, щоб дістати дальші вказівки. Між іншим потрібний був «калібер» і візок для перевозу десь роздобутих крісів, револьверів і амуніції. Треба було негайно вертатись до Дуліб, щоб ще того самого вечора перевезти згаданий матеріал до помешкання Ярка, де міг бути наш арсенал зовсім безпечний, бо його батько був окружним суддею. Крім того й усі пластуни мали подбати про власні пістолі й амуніцію, що й не було так важко, бо менше чи більше здеморалізоване вояцтво продавало їх по 20-30 корон за штуку разом з набоями. Вслід за тим пішла скоро наука стріляння, яку багато з нас знало вже теоретично й практично. Але того було мало, бо й від чого пластунська амбіція: треба було вміти гасити свічку вистрілом з віддалі кільканадцяти кроків.

У такій підготовці скоро минув місяць жовтень. Військові заговорники (майор Котович, сотник Колодницький, поручник Васильчишин, Н. Нижанківський, чотар Ст. Нижанківський та інші) підготовляли роззброєння гарнізону і обсадження всіх важливих об'єктів у місті, — а політичний провід (д-р А. Гарасимів, Омелян Калитовський, Остап Веселовський, а передусім довколишні священики: оо. Нижанківський, Івасик, Гошовський, Петрушевич, Матковський, Шанковський, Тагомир та інші) — перейняття урядів і установ у повіті. Українських збройних сил — не було до цього ніяких. Проектувалося вночі на 1. 11. скликати селян з довколишніх сіл, можливості військово вишколених і, спираючись на певний міський елемент і нас — пластунів, — провести задуману революцію. І, — очевидно, цей план удався повністю!

Вже пізно увечорі 31. 10. пластуни й інші учні були змобілізовані в «Руській Бурсі». Цілу ніч звозив мій «калібер» зброю з усіх усюдів і ми озброювали нею щораз то прибуваючі гуртки добровольців — міських і сільських. На місці формовані старшинами, вони під їх проводом відходили до касарень, де мало відбутися роззброєння австрійських частин.

І ранок 1. 11. застав уже Стрий в українських руках. З усіх важливіших об'єктів нашого міста повівали гордо великі синьо-жовті прапори.

В цю пам'ятну ніч я належав до загону бл. п. сотн. Колонницького, що обсадив стрийську заліз. станцію. І в нашому випадку все відбулось без ніяких особливих інцидентів.

Кілька днів після «перевороту» ситуація в Стрию була дуже напружена. На вістку про польське повстання у Львові, місцева ляхня дуже роззухвалася й явно погрожувала, дивлячись на скромні сили «української революції», що складалися з пластунів та селянських хлопців у цивільних вбраннях, які стояли на стійках при важливих «стратегічних» об'єктах міста. Ситуацію ускладнювала ще постава малярського артилерійського полку, що стояв у грабовецьких уланських касарнях. Мадяри погрожували «збомбардувати» Стрий своїми гарматами, але в дійсності цього зробити не могли, бо не мали до них амуніції. Про цю обставину довідався якось пор. Брик (артилерист) і це дало підставу українській команді вислати до мадярів гострий ультимат, щоб негайно зложили зброю й чекали спокійно на відправлення на батьківщину. По нараді, мадяри пристали на умови капітуляції й віддали українцям усі свої гармати й міномети. Пор. Брик почав формувати українську гарматну частину, що в скорому часі розрослася в запасовий гарматний полк з 4 польових і 1 мінометної батареї. Найбільшою, одначе, заслугою пор. Брика бу-

І. Ряд у горі: Нижанківський, Кучика Серафим, Микитка, Бандрівський, Ступницький, II. Ряд: Годис, Косович, Білинський, Шанковський, Ямінський, Татомир, III. Ряд: Лукавецький, Лукіянович, о. Маргунів, Лотоцький, Процьків, IV. Ряд: Петріна, Садовський, Галайт

ло те, що він потрапив знайти десь артилерійську амуніцію, що надзвичайно піднесло престиж молодшої української влади. Вістка про це розійшлася по місті і місцеві поляки моментально принишкли.

Вже в перших днях по перейнятті влади — пластуни стали зав'язком Пластунської сотні, підпорядкованої Стрийській Окружній Команді. Як найбільш ідейна й повна посвяти частина українського гарнізону, вона стала опорою української влади в Стрию. Обтяження службою цієї молодшої сотні було дуже велике; нічого дивного, що пластуни падали з ніг. Охорону залізничної станції і роззброювання чужинецьких транспортів — проводили пластуни, роззброювання цивільного населення — пластуни, охорону т. зв. Повітової Ради, де містився український штаб, включно з службою надзвичайних доручень і обслугою всіх телефонних апаратів — пластуни, охорона пошти й телефонної станції — належала пластунам, обов'язок контр-розвідки — мали пластуни. А крім того військовий вишкіл, наука стріляння, телефонний вишкіл і т. д. Роботи було багато, — а умовини праці не були легкі. І так, наприклад, група, що мала службу на залізничній станції, поміщалась у дерев'яному бараці, що в ньому померло раніше багато російських полонених; помімо всяких дезинфекцій, — труп'ячий сопух ще довгий час тримався бараку. Якщо взяти ще на увагу сильний холод і досить принагідне харчування, — то справді від 15-16 літніх юнаків годі було більше вимагати. І, як це не дивно, — на цей відповідальний і важкий пост коло залізничної станції — голосилось завжди чи не найбільше добровільців — дарма, що там служба відбувалась за схемою: 24 години служби — 24 години відпочинку. Але там було небезпечно і цікаво: через станцію перевалювались безупинно дві хвили — російські полонені на схід — та зі сходу різні, прерізні військові транспорти з представників усіх народів колишньої австро-угорської монархії. І треба признати, що за винятком одного випадку,*) всі вони заїхали зі зброєю найдалше до Стрия, де мусіли її здати «смаркатим» пластунам!

Стрийська пластунська сотня, що її основу творили

дійсні пластуни, зросла поволі до повного стану воєнного часу. Її озброєння і вишкіл відповідали тодішнім військовим приписам. Не можу відмовити собі приємності згадати й пластунів з інших гуртків, що з ними доводилось зустрічатися в службі: чи це буде достойний Е к о (Едвард Козак), що тоді зовсім ще не заповідав майбутньої слави в малярстві, чи й добряга Оріховський, артист Зенон Сташків, Славко Дубицький, Славко Яворський, Синиця, Богдан Сапрука, Славко Білинський і багато інших; всі вони виконували свої обов'язки з посвятою.

А коли бої розгорнулися на вулицях Львова, ціла сотня стала до звіту з проханням перекинути її до Львова. Та Команда рішила інакше; ми мусіли залишитися на місці. Від тоді, одначе, почалися «командіровки» окремих пластунів з дорученнями до Хирова, — а часом і на львівський фронт.

Велику роботу проробили пластуни, коли прийшло пляноване зайняття Закарпаття і прилучення його до ЗУНР. Перед військовою акцією вислано до Мукачева пластунів з пропагандивними і розвідковими завданнями. Половина висланої групи вийшла з Мукачева на села в напрямі Ужгороду; вона попала в руки чехам. А друга група пішла в напрямі на Хуст і попала в руки румунам; довелось молодим пластунам засмакувати ескапади зігуранці... Одначе з часів цієї закарпатської ескапади залишився один милий спомин: дуже щире прийняття нас по закарпатських селах — і дійсна воля великої більшості закарпатського населення прилучитись до України.

До лютого 1919 р. перебували пластуни на військовій службі. В лютому зорганізувалась гімназія і Команда рішила повернути всіх пластунів до школи. Ми шосто-клясники мали закінчити тільки шосту клясу, щоб набутти права скороченої військової служби й права вступу до старшинських шкіл.

Цей поворот пластунів до школи відбувся з великою парадною; в школі вмуровано пропам'ятну таблицю — і почалась щоденна наука. До школи ми мали право ходити у військовому однострої з бічною зброєю. Дехто з

нас улаштувався на стані місцевих військових частин, як, напр., Ярکو в Обласній Команді, або я в 2 летунській сотні, що стояла й мала летовище у мойому рідному селі Дулібах. І ми були предметом заздрости всіх інших — особливо, коли мені вдалося декілька разів покуштувати незвичайного вдоволення, яким є — літання.

Та обрії щасливого життя у власній державі захищалися з дня на день. Вороги зосереджували переважачі сили на фронті — і на самий Великдень 1919 р. перейшли до офензиви. 19 травня вступали польські війська до Стрия, а «сови» подались у мандрівку — з відступаючою Українською Армією. Побратими розбрились по різних військових школах і частинах. За малими винятками: Ярка, що був відтятий у Станиславові, Лодзінки й Мици, що залишились хворі в Стрию, — всі інші «сови» перебули всю визвольну кампанію, переважно як фронтовики й закінчили старшинські школи, здобуваючи здебільша ступінь підхорунжого. Багато з них було ранених у боях, а кожний з них перебув усі можливі роди тифу. Тільки один Скобель не повернувся додому. Інші повернулися в 1920-21 рр. і пройшли весь важкий шлях української молоді того покоління: УВШ (українські таємні високі школи), УВО, ОУН... Багатьом довелося зазнати всіх благодатей польських, більшовицьких, німецьких та інших тюрем і таборів... Декого вже й немає між живими... Але одно є певне: Вони завжди були вірні тим ідеям, які виплекав у них молодий ще тоді на українських землях — Орден Сонця і Краси — Український Пластовий Улад!

*) Це був 90 полк піхоти австрійської армії, що вертався з України до свого місця постою в Ярославі і не дав себе роззброїти, ані в Тернополі, ані в Ходорові, ані в Стрию. Все ж таки цей транспорт роззброїв у Хирові український командант залізничної станції, молоденький чотар Адрія Дзерович, син о. Юліана Дзеровича, випускник Військової академії у Вінер Нойштатті, що деякий час пізніше загинув в обороні Хирова перед наступаючим з Перемишля польським військом.

Література

Деякі доповнення до цього спогаду можна знайти в книзі В. Мартинця: *Українське підпілля від УВО до ОУН: Спогади і матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму*. Вінніпег, 1949.

ЧОРТКІВСЬКА ОФЕНЗИВА *)

У місяці червні, коли все довкруги зелене, цвіте й дихає пахощами доспілої весни, коли українці масово поспішають до могил, щоб прочитати молитви за душі своїх поляглих героїв усіх часів, думки тих, що проходили бойову путь в рядах славної Української Галицької Армії, не можуть не полинати в пам'яті червень 1919 року. У цьому місяці, востаннє на своїй вужчій батьківщині, ця многострадальна армія виконувала воєнну операцію, яка й досі сповнює гордощами серце кожного її старшини і стрільця. Тоді, в червні 1919 року, серед колосистих ланів кров'ю й потом зрошеної Рідної Землі розгорталась славна Чортківська офензива.

Події, що її попередили, чергувалися швидко. Під ударом переважних польських сил, скріплених 6 дивізіями модерно озброєної армії Галлера, що прибула з Франції, український фронт під Львовом заломлюється і, почавши від 15 травня 1919 року, безперервно котиться назад. Відступ відбувається в повному порядку. Окремі корпуси УГА відходять за пляном, заздалегіть наміченими шляхами, евакуюючи з собою весь військовий матеріал. Проте, спроби затримати противника на нових лініях оборони, як напр., Стрий — Буг, або Лімниця — Гнила Ліпа, не вдаються, і то не тільки через перевагу поляків, скільки через зрадницький удар у спину, нанесений нам румунською армією, яка 24-27 травня 1919 року провадить окупацію Гуцульщини ніби з метою забезпечення для себе залізничної лінії Снятин-Коломия-Делятин-Ворохта. Внаслідок цього підступного нападу галицький уряд і армія мусять спішно покинути свою тимчасову столицю — Станиславів, який уже 25 травня займають польські боївки, і перейти на лівий бік Дністра. 6 червня 1919 року всі збройні сили УГА зібрались у південно-східньому трикутнику Галичини. Окремі корпуси УГА тоді: I-ий кор-

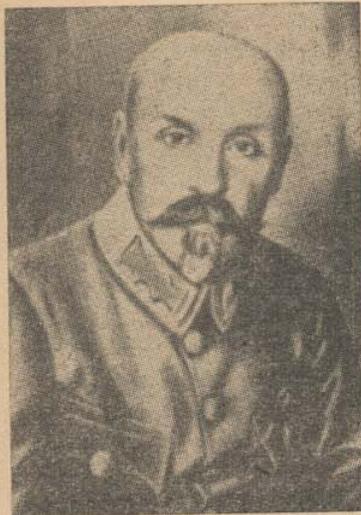
пус в районі Борщева, II-ий корпус в р. Озерян і III-ий корпус в р. Дзвиняча. Через день з цього району УГА переходить до протинаступу.

І досі не в'яснено справу генези цієї офензиви, що завела УГА вдруге під брами Львова. Тодішній головнокомандувач УГА ген. Омелянович-Павленко приписує собі і начальній Команді вироблення директив для цього наступу (пор. його «Українсько-польська війна»). Інші мемуаристи, як напр., Ліщинський у «Новому Часі» (ч. 69-1936), вважають, що офензива виникла самочинно з ініціативи старшин 3-ої і 7-ої бригад УГА, що, не будучи розбитими, не захотіли більше відступати й намовили своїх командирів бригад дати потрібні для наступу директиви. Мені детально відомо, що 6 червня 1919 року відбулася нарада старшин цих бригад, на якій ідею наступу особливо пропагували командир 13-го полку 7-ої Львівської бригади от. Волощук та командир 3-го бережанського гарматного полку от. Шепарович. Вони зуміли приєднати до ідеї наступу шполк. Бізанца, полк. Вольфа й ген. Тарнавського, які й видали потрібні диспозиції. Обидві бригади: 3-тя бережанська й 7-ма львівська вже вранці 7 червня переходять до наступу, здобувають Ягольницю, а 8 червня здобувають з боєм м. Чортків, який святкує «визволення» і в якому УГА здобуває полонених, гармати й військовий матеріал. Розбитий ворог панічно втікає. Цього самого дня до наступу переходять також 5-та і 10-та бригади I-го корпусу, що здобувають м. Копичинці.

Такий був початок цієї офензиви, що безсумнівно належить до найкращих тактичних успіхів українського війська під час Визвольних Змагань 1918-1921 років. Слабо матеріально забезпечена наша армія спромоглася тоді розбити в ряді боїв рівного собі силою або й переважного та далеко краще матеріально забезпеченого противника. Цьому противникові не залишилося нічого іншого, як панічно втікати, що він послідовно робив протягом трьох тижнів. Безсмертною славою вкрилася тоді галицька артилерія, що дуже часто випереджувала в гонитві за втікаючим ворогом власну піхоту й засипала його картеччю, збільшуючи таким чином його

паніку. А коли ворог перейшов знову до протинаступу, і піхота, через брак набоїв, не мала вже сили боронитись, ця сама артилерія прикривала відступ власних частин, затримуючи картеччю просування ворога. А втім прославилися тоді всі роди зброї УГА.

Почавши від 9 червня 1919 року, провід УГА був у руках нового начального команданта УГА. Диктатор ЗОУНР д-р Євген Петрушевич звільнив ген. Омеляновича-Павленка і замінив його ген. Олександром Грековим, який вів офензиву й далі²⁾. Вона розвивалась блис-

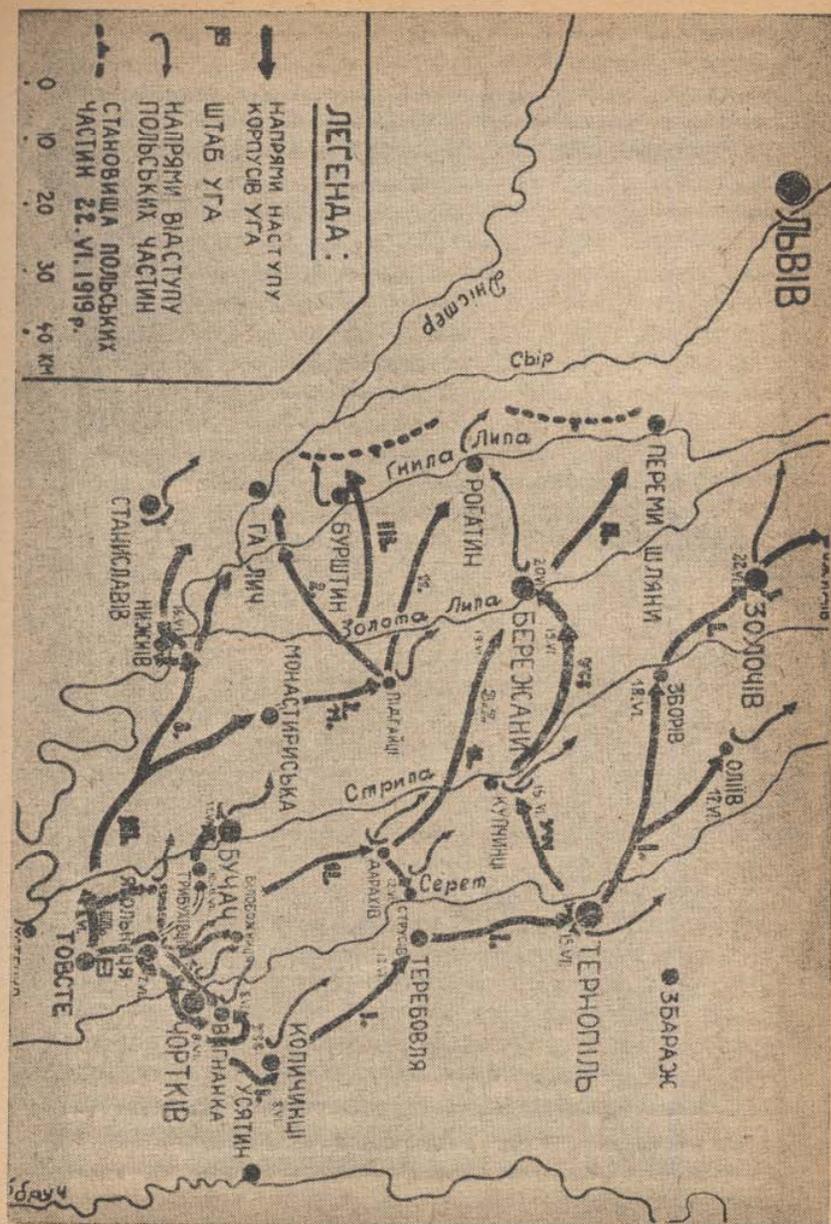

Ген. пор. Олександр Греків, Військовий міністер Директорії УНР, Начальний Вождь Галицької Армії в чортківській офензиві.

куче. На правому крилі наступав I-ий корпус у напрямі на Тернопіль, в центрі наступав II-ий корпус в напрямі на Львів і на лівому крилі III-ий корпус — уздовж Дністра й на Станиславів. 11-го червня частини II-го корпусу займають з боями Бучач, а бригада УСС розбиває польську дивізію ген. Сікорського під Ласківцями. 15 червня ця сама бригада УСС розбиває під Купчинцями 3-ту легіонову дивізію полк. Бербецького, що поспішав на допомогу Сікорському. Цього самого дня I-ий корпус входить до Тернополя і займає його під колосальні овації місцевого населення. Не затримую-

чись, I-ий корпус наступає далі на Оліїв і Залізці, відкидаючи польську 5-ту (львівську) дивізію ген. Єнджеєвського, що теж наспіла на допомогу Сікорському. Цього ж дня III-ий корпус доходить уздовж Дністра до Нижнева, відкидаючи дві польські дивізії ген. Зелінського й ген. Александровича, що боронили цей напрямок. У цьому районі починаються бої за мостовий причілок Нижнів.

20 червня 1919 року починаються в центрі бої за Бережани, що мали вирішальне значення для дальшого ходу офензиви. Начальна команда плянувала окруження Бережан, в яких зібралось близько 20 батальйонів польського війська. Оточення цих частин і їхня капітуляція не тільки очистила б шлях на Львів, але й забезпечила б УГА кінцевим військовим матеріалом. Зокрема погано стояла в УГА справа з піхотним стрільвом (амуніцією), якої було цілком обмаль, і не було жадних перспектив її в скорому часі здобути. Поляки знали про цей стан і тому швидко евакуювали Бережани, вживши для цього один вільний шлях на Рогатин і ставлячи спротив галицьким частинам лише настільки, наскільки він був потрібний для проведення евакуації. Вже 21 червня падають Бережани, а за ним й Рогатин і Черче, де визначається курінь 3-ої Бережанської бригади під проводом сотн. Василя Бачинського, що форсованими маршами з боєм поспішає відтяти полякам останній шлях для відвороту. На лівому крилі українська армія доходить до р. Свірж, зайнявши Рогатин (8-ма бригада) і Бурштин (2-га бригада). На правому крилі частини I-го корпусу доходять до лінії Броди-Золочів-Гологори й Перемишляни. Це був апогей успіхів Чортківської офензиви. Повний брак набоїв у стрілецьких набійницях (5 на стрільця!) мусів затримати просування галицьких частин. Це, самозрозуміло, використовують поляки, які, доставши великі підкріплення, переходять 26 червня до протинаступу. Два дні держиться український фронт, відбивши чимало завзятих ударів противника, й особливо непохитно стоїть коло Золочева й у Гологорох, доки ще є набої в набійницях. Але коли для Начальної Команди стало ясным, що цих набоїв

не можна буде нізвідки добути, вона дає диспозицію до відступу. 28 червня починається другий відступ УГА, що також відбувається в повному порядку й кінчається щойно на землях Великої України, де УГА переорганізовується й переходить до наступу проти большевиків. 16 і 17 липня відбувається перехід УГА через Збруч на Велику Україну. У боях проти большевиків УГА в злуці з армією УНР досягає в другій половині липня й у серпні 1919 року великих успіхів, що кінчаються здобуттям Києва 31 серпня 1919 року. Багато мемуаристів схильні думати, що успіхи були можливі тільки тому, що УГА відродилася успіхами щойно пройденої Чортківської офензиви.

II

Мені важко поділяти ці погляди. Пам'ятаю УГА за час першого відступу і можу ствердити, що її моральна вартість була тоді, як і завжди, дуже висока. І по першому відступі армія була здатна до того, щоб бути вжитою безпосередньо на протибольшевицькому фронті. З цього погляду я вважаю саме Чортківську офензиву великою стратегічною й політичною помилкою. Проте, що вона була стратегічною помилкою, найкраще свідчить її результат, її заламання під кінець червня 1919 року. Невжеж якесь розважливе командування могло зважитися на таку офензиву, не взявши до уваги персональних і матеріяльних ресурсів, які мало до диспозиції? На що ж могло надіятись командування, даючи диспозиції до цієї офензиви, — на чудо? Такого в стратегії немає, бо кожне т. зв. «чудо» по докладному розгляді виявляється невідмінним, залізним наслідком тих умов, серед яких воно відбувається. І з цього приводу я більше схильний думати, що думка про офензиву виникла самочинно серед галицького старшинства, а не була наслідком проаналізованих і плянових дій військового командування, яке тільки поплило на хвилях ініціативи, виявленої здолу.

Оця ініціатива здолу могла мати, і напевно мала найкращі наміри, але це не змінє факту, що з погляду всеукраїнської стратегії ініціатива ця була великою

помилкою і тому була жалюгідною. В той час, коли розгорталася Чортківська офензива, братня армія УНР, якої фронт був віддалений тільки на кількадесят кілометрів, перейшла теж до широко задуманої офензиви проти большевиків. Її підставою мала бути т. зв. Проскурівська операція, що дійсно була проведена між 1 і 12 червня 1919 року. Початково ця операція мала великі успіхи. Українські дивізії зайняли Старокостянтинів, Проскурів і Кам'янець. Ті успіхи були можливі також і тому, що поляки зменшили натиск на ліве крило армії УНР й почали там сильно натискати на большевиків. Однак у зв'язку з Чортківською офензивою поляки спинили були похід проти большевиків і всі свої сили кинули проти УГА, забравши з протибольшевицького фронту потрібні для того дивізії армії Галлера. З цього скористали большевики і, звільнившись від польського натиску на своєму правому крилі, перейшли переважними силами до наступу проти армії УНР, відкидаючи її знову за Збруч. Так Чортківська офензива не тільки сама не мала жадних стратегічних успіхів (вона мала тільки успіхи тактичні), але й поважно причинилася до зменшення успіхів братньої української армії, що воювала на основному фронті наших Визвольних Змагань. А що вже казати, коли візьмемо до уваги різні спекулятивні комбінації, як напр., можливість переходу Збруча на початку червня 1919 року і підсилення всією потугою УГА проскурівської операції та перехід до широкої офензиви на протибольшевицькому фронті? Мені здається, що ця офензива завела б об'єднані українські армії до Києва й Одеси ще задовго перед тим, коли білогвардійські сили ген. Денікіна, що нас підступно у вересні 1919 року з Києва відкинули, стали здібні на якісь протиукраїнські виступи. Аджеж Київ був би зайнятий українськими арміями приблизно з кінцем липня!

Однією з основних помилок наших Визвольних Змагань 1918-1921 років було те, що ми в цих змаганнях не спромоглися створити єдиної української збройної сили й єдиної української визвольної стратегії. Ще й досі є в нас нерозважливі, які, впливаючись маривом

Падеревський, під натиском Антанти, 17 квітня зобов'язався припинити війну з Україною. Тепер поляки щойно почали були свій травневий наступ на українському фронті, який розвивався для них успішно. Рада чотирьох вислала до Варшави надзвичайно гострий протест, який маршал Пілсудський сховав під сукно, не повідомивши про нього навіть інших членів свого уряду. Щойно кілька днів пізніше, коли вже проти України виступила й Румунія, маршал Пілсудський повідомив Раду чотирьох, що наступ має на меті утворення спільного польсько-румунського кордону, який унеможливить у майбутньому комбінований большевицько-німецький наступ на випадок неприйняття німцями постанов версальського диктату. І коли почала розвиватися Чортківська офензива, поляки негайно представили її в Парижі як большевицький наступ, домагаючись від Ради чотирьох дозволу окупації Східної Галичини на 25 років та вжиття проти наступаючих «большевиків» дивізій Галлера. Дня 25 червня 1919 року, Найвища Рада дійсно дала дозвіл на окупацію Східної Галичини в дусі польських домагань.

А втім і самостійна українська спроба зліквідувати другорядний польський фронт була зведена нанівець Чортківською офензивою. З ініціативи Директорії УНР і за згодою галицького уряду від'їздить до поляків українська місія під проводом ген. Дельвіґа, в якій бере участь також от. Степан Шухевич, що оповідає про неї в своїх «Споминах». Ця місія домоглась у поляків 16 червня 1919 року підписання договору про припинення боїв та встановлення демаркаційної лінії, т. зв. лінії Дельвіґа. Вона мала проходити від Залізців, рікою Серег, через Тернопіль, Острів, Литятин, Золотою Липою — до Дністра й Дністром — до румунського кордону. Частина галицького Поділля, з населенням приблизно одного мільйона, мало залишитися під окупацією української армії. Очевидно три місяці тому можна було погодитися на кращу демаркаційну лінію, але коли цього не зроблено, то за всяку ціну треба було виеліминувати один фронт і зосередити всі зусилля на головному фронті. На жаль, у той час не було в нас не тільки військової,

але й політичної єдності. Не зважаючи на формальний акт об'єднання обох Українських республік 22. I. 1919 р., фактичної злуки не було, і в обох республіках і далі урядували окремі уряди. І так, коли Директорія УНР і наддніпрянський уряд прийняли постанови договору про перемир'я з Польщею з дня 16. VI. 1919, то диктатор ЗОУНР д-р Петрушевич цих постанов не визнав і доручив армії далі продовжувати Чортківську офензиву. Гадаємо, що в цьому моменті (перемир'я мало обов'язувати від 21 червня), треба було Чортківську офензиву припинити до виконання постанов про перемир'я, що могло мати рішальне значення для дальшого ходу Визвольних Змагань. Вже само затримання частини території Галичини як бази для УГА в Наддніпрянщині могло мати величезне значення, а про наслідки перемир'я для політичної й мілітарної ситуації в Східній Європі, не виключаючи теж українських можливостей і в закордонній політиці, можна тільки здогадуватися. Певне знаємо тільки те, що д-р Петрушевич не досягнув Чортківською офензивою тих політичних результатів, що їх прагнув досягнути і для яких відкинув постанови перемир'я, заключені і в його імені 16. VI. 1919 р.

І це для нас теж залишається поважною наукою на майбутнє, щоб ми у Визвольних Змаганнях за всяку ціну старалися досягнути політичної єдності, діяти всі на накази одного найвищого диспозиційного центру й мати скристалізовану виразну визвольну концепцію. В майбутньому ми не можемо мати двох ривалізуючих визвольних центрів, дві визвольні концепції й не можемо дати себе втягнути в боротьбу на два фронти, яка заздалегідь виключає досягнення якогось успіху в боротьбі за українську державність. Ось яка політична наука Чортківської офензиви.

IV

Кінчаючи цей спогад про Чортківську офензиву, не можу тут відмовити собі зауваження на адресу наших сусідів — поляків. Сьогодні,⁴⁾ ми з ними в однаковому становищі. І ми й вони — поневолені народи, дармащо наші країни репрезентовані в ОН. Причиною понево-

лення польського народу є факт, що в його сусідстві не було й немає самостійної Української Держави. Ціла геенна польського народу в 1939-1945 рр. і до сьогодні була наслідком того, що поневоливши Україну, Росія виросла до такої потуги, що могла поневолити ще й Польщу. Між сильною Німеччиною й сильною Росією місця на самостійну Польщу немає і це нам проречисто довела історія. Але чи була б німецька агресія на Польщу можлива, коли б замість Росії з нею межувала самостійна Україна й самостійна Білорусь, що перебувала також і в приязних або союзних відносинах із Польщею? Звичайно, ні! Отже коли б цю засадничу правду побачили були короткозорі польські державні мужі ще в 1919 році, то вони б напевно не перешкоджали українському народові в будівництві його держави, а навпаки всебічно допомогли б йому. Але в такому разі треба було замиритися з українцями, допомогти їм військовим матеріалом організувати сильну українську армію і допомогти їй ліками, коли вона, майже вся, хворіла на тиф. А в 1920 році не треба було під приводом «визволення» України реалізувати мрій про велику Польщу «від моря до моря» і запроторювати українські галицькі частини, що переходили на їхній бік з червоної армії, до концентраційних таборів у Тухолі. Треба було поводитись як союзникові, а не займатись відновою пансько-поміщицького ладу на Правобережній Україні, а по поразці — нарікати, що польська політика не могла тоді знайти «державнотворчих» елементів на Україні. Польща напевно могла допомогти повстанню самостійної Української Держави, так, зрештою, як Україна допомогла в повстанні польської держави тим, що затримала на собі похід з Москви і своєю боротьбою, що тривала три роки, поважно зменшила можливості експансії звідти. Одним словом, без самостійної Польщі не може бути незалежної України, але без незалежної України — також самостійної Польщі. Це польські політики мусять собі докладно усвідомити, якщо хочуть виправити помилки своїх попередників. А вже наскільки правда, що «мудрий поляк по шкоді» — це нам покаже майбутнє.⁵⁾

¹⁾ Стаття ця передрукована із незначними змінами з газети «Українська трибуна», ч. 48/72 з дня 3 липня 1947 р., ст. 5, та ч. 49/73, 6 липня 1947 р., ст. 5. Література про Чортківську офензиву доволі широка, але вона тепер не доступна. На еміграції видано брошуру п. н. «Чортківська офензива» (Мюнхен 1953, вид. Братства кол. Вояків 1-ої Української Дивізії УНА, 37 ст.), що була приготована до друку ще в 1943 р. у планованих виданнях Воєнно-історичного товариства, тоді заснованого. Про Чортківську фензиву можна читати в статті О. Горбача, «Українсько-польська війна в Галичині» в Енциклопедії українознавства», т. I, част. II, ст. 539 (Мюнхен, 1949), в «Історії українського війська» (Вінніпег 1953, вид. Івана Тиктора), та в книзі ген. Олександра Удовиченка — «Україна у війні за державність» (Вінніпег, 1954, вид. Дмитра Микитюка, ст. 84). Про «Проксурську операцію» див. М. Капустянський «Похід українських армій на Київ — Одесу в 1919 році», кн. I, ст. 59 і д. та Удовиченка, *цит. твір*, ст. 63 і д.

²⁾ Генерального штабу генерал-хорунжий Олександр Греків, донський козак, був воєнним міністром Директорії УНР, начальним вождем УГА в 1919 р. та головою Української військової місії для переговорів з французьким командуванням в Одесі. Після війни проживав у Відні. Арештований більшовиками в 1946 році у Відні, повернувся до Відня після 8 років перебування в советських концентраційних таборах. Цікаві спогади його з того часу в газеті «Шлях перемоги» (Мюнхен, серпень-вересень 1957).

³⁾ Про точний перебіг демаркаційних ліній Бартеlemi та Боти див. Сидір Ярославин «Визвольна боротьба на західно-українських землях у 1918-23 рр.» (Філадельфія 1956, ст. 158 — Бартеlemi), ст. 163 — (Бота).

⁴⁾ Стаття писана 10 років тому і, хоча в останніх роках ставовище Польщі помітно поправилось в комуністичному бльоці, всеж таки, про справжню самостійність Польської республіки людорові ще не пора говорити.

⁵⁾ На еміграції появилася двотомова історія Польщі (1864-1945), написана лодиною з табору Пілсудського. Автор цілком схвалює польську імперіалістичну політику в період будовання польської держави в 1918-20 рр., також і меншинну політику відродженої польської держави в роках між двома світовими війнами. В таких умовах важко говорити про те, що поляки зробили правильні висновки з найновішої своєї історії. Див. Władysław Pobóg-Malinowski „Najnowsza Historia Polityczna Polski”, 1864-1945. Tom drugi. Część pierwsza. Londyn, 1956.

Доповнення:

Лист майора Юліяна Шепаровича, колишнього командира 3-го бережанського гарматного полку, одного з найкращих артилеристів УГА, в якому автор висвітлює справу т. зв. Чортківської офензиви і її ініціаторів. Цей лист був надрукований в «Українській трибуні» (ч. 62/86, 21. 3, 1947 р.).

«Фронтіві старшини УГА не мали ні часу, ні змоги розглядати питання доцільности продовжовання боротьби на про-

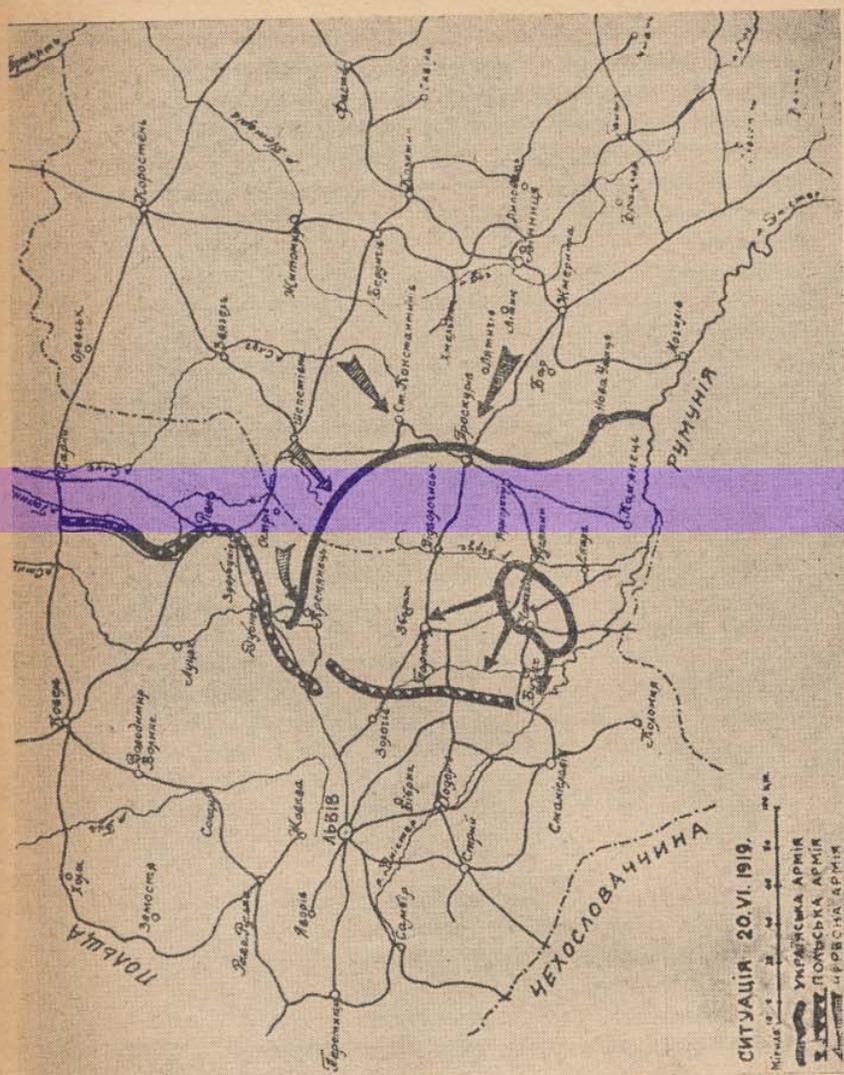
типольському фронті, бо, самозрозуміло, це не було річчю й обов'язком тільки політичних чинників, себто уряду. Тому ми були кілька разів вражені, коли офіційно уряд ставив нам питання через начальну команду, чи капітулювати, чи відступати і куди відступати: в Україну, до Румунії, тощо. При цьому нас ніколи не орієнтовано в загальному стратегічному чи політичному становищі, і тому ми давали завжди однакову відповідь: «Ми виконаємо наш вояцький обов'язок, а рішення і наказівдя належить до наших команд». Серед такої атмосфери тривав наш відступ до перших днів червня 1919 р., коли ми перейшли лінію Серету, і третя та сьома бригади II корпусу кодили лівий берег цієї річки. 5 червня я зустрів на фронті командира 13 полку піхоти сот. Волощука, і ясно, що ми обидва стали розмовляти на тему загального положення. Ми однозгідно ствердили, що моральний стан наших частин і старшинського складу ще добрий, старшини вірять у можливість удачі протинаступу тим більше, коли ворожі сили дорівнюють кількістю і якістю нашим. Ми вирішили відвідати командира сьомої бригади майора Бізанца і обговорити з ним плян евентуального протиудару. Майор Бізанц зрадів з нашої ініціативи, бо був самеї думки, що і ми, і зспросив на той самий день на нараду командира третьої бригади полк. Вольфа. В нараді взяли участь також деякі старшини бригадних штабів і командири близько розташованих полків обох бригад. Обидва командири бригад погодилися на плян протинаступу, однак, не бажаючи обмежитися тільки на успіху льокального значення, дали наказ мені і сот. Волощукові виїхати до начальної команди і, представивши начальному вождеві п. ген. Омеляновичу-Павленкові наш плян, просити його про згоду на протинаступ і, в разі успіху, — про наказ розвинути офензиву на цілому фронті.

«7 червня обидва названі старшини приїхали до начальної команди і зголосилися у п. генерала, прохаючи його вислухати наше довірочне прохання. На це п. генерал заявив: „Я вже не начальний вождь. Мій наступник ще не приїхав. Зверніться з Вашою довірочною справою до шефа штабу п. полк. Курмановича“. Ми так і зробили, п. полк. Курманович запросив нас до повозки, що стояла на подвір'ї (службові кімнати щойно уряджувано) і так вислухав наш звіт і прохання. Розмова тривала бл. 45 хвилин і скінчилася нічим, бо полк. Курманович заступав думку, що протинаступ не може вдатися. Остаточо це питання міг би вирішити щойно новий начальний вождь у порозумінні з урядом».

«Ми поспішали і тому виїхали знаючи, що тим часом майор Бізанц видасть наказ про наступ на Ягольницю, яку протягом 5 червня зайняв ворог. Тому наша присутність при наших полках була конечна. По зайнятті Ягольниці мав слідувати удар на Чортків. Ми їхали так, щоб зголосити наш приїзд і відповідь полк. Курмановича, коли вже наступ на Ягольницю почнеться. Так і сталося. Не знаю, на який момент потрапив сот. Волощук. Я зголосився в командира бригади, коли вже йшов наступ на Чортків. 7 червня 1919 р. Чортків був наш, а ворог у паніці відступав на Бучач. Два дні ми чекали в Чорткові на дальші накази. Нарешті вони надійшли, і ми рушили вперед.

Але тим часом непереслідуваний ворог обсадив Джурич, і ми мусли спершу його здобути. Дальші події відомі».

«Стільки я хотів подати до відома про т. зв. Чортківську офензиву, щоб раз на завжди вяснити це питання. А коли шановний автор допису в „Українських вістях“ ставить низку питань, а серед них питання, хто був ініціатором, то при кінці мого листа подам такий факт. Уряд ЗУНР висловив своє признание ініціаторам т. зв. Чортківської офензиви тим, що підвищив підполковника Вольфа до ступеня полковника, майора Бізанца до підполковника, сотника Волощука до отамана (майора), сотника Шепаровича до отамана (майора), поручника Зубрицького до сотника, поручника Ліщинського до сотника і підвищив ще двох-трьох старшин, імен яких уже не пригадую».

НАСТУП НА КИЇВ В 1919 РОЦІ

(Стратегічний і політичний нарис)

I

Женці саме дожинали спіле колосся української пшениці, як серед гарячого літа, 1919 року, у напрямі на Київ — матір городів руських, розвивався наступ об'єднаних українських армій. За «старшим братом», що тівав широким фронтом (200 км), посувались на схід сонця когорти рідного війська, що прагнули волі, частя й держави для свого народу. Наввипередки гнались вони за розбитим ворогом, а він, панічно тікаючи, залишав у підвалах своїх катівень-чека гори помордованих українців. Мабуть, самотньою провинією цих нещасних було те, що вони народились українцями й українцями хотіли бути, а цього стерпіти не міг «старший брат», що оце, не вперше, але й не востаннє, отак розв'язував «український вопрс». В погоні за цим супротивником українські об'єднані армії пройшли за 6 тижнів у боях 300-400 км і по ряді переможних боїв з большевиками, що на підступах до Києва ставили дуже завзятий спротив, увінчали свій блискучий маршманевр значним стратегічним успіхом. 31 серпня 1919 р. в руки переможних українських армій віддався престольний город землі української — Київ. Це й був апогей воєнних успіхів українських армій у боротьбі за українську державність 1917-20 р. І коли ми сьогодні, з перспективи минулих літ, задумали ще раз поглянути на славні події цього незабутнього літа і спробували воскресити їх перед читачами нашого нарису, то ми це зробили в пошані до тіней незабутніх лицарів-героїв цього блискучого воєнного чину. Хай оця наша скромна праця буде грудкою землі на їхні відомі й невідомі могили.

II

Виконання цього блискучого наступу на Київ улітку 1919 року стало можливе тільки внаслідок об'єднання українських армій, що сталося саме в той час. Відступаючи перед багато сильнішим противником, Українська Галицька Армія (УГА) залишила Західню Область УНР (ЗОУНР) і 15 та 16 липня 1919 р. в повному своєму складі перейшла через р. Збруч на Велику Україну (так тоді називали ОСУЗ і СУЗ).

Варто коротко появити події, що попередили цей перехід. 1 листопада 1918 року українські військові відділи зайняли Львів і цілу Східню Галичину, на території якої проголошено Західню Українську Народню Республіку. Цього самого дня у Львові повстали проти ЗУНР поляки, що стало приводом для затяжної польсько-української війни, яка тривала точно 8 з половиною місяців. Війна ця проходила зі змінним щастям, а вирішила її велика перевага поляків, що, між іншими, вжили на протиукраїнському фронті також модерно озброєну й забезпечену армію ген. Галлера з Франції. Українська армія приневолена була в травні 1919 р. відступити з-під Львова і з початком червня зосередилась в трикутнику між Збручем і Дністром. 7 червня 1919 р. Українська Галицька Армія повела з цього трикутника свій останній наступ проти поляків, що дістав в історії назву Чортківської офензиви. До 26 червня тривав переможний наступ УГА на протипольському фронті, в якому діючі проти української армії польські дивізії були цілковито розбиті, а по трьох тижнях українська армія досягнула лінії Свирж-Перемишляни-Красне-Броди. Наступ цей заломився через цілковитий брак зброї й набоїв, яких Українська Галицька Армія не могла нізвідки дістати. Коли ж ворог підтягнув на протиукраїнський фронт ще й сильні підкріплення, які значно переважали українські сили, то українська армія була примушена вдруге відступати. Цей відступ тривав від 28 червня 1919 р. і відбувався в повному порядку, а польські дивізії тільки дуже обмежено просувалися за відступаючою українською армі-

єю. Вистачить тільки вказати, що цей відступ тривав майже три тижні, як і перед тим наступ. У результаті його Українська Галицька Армія перейшла на Велику Україну, де об'єдналася з Дійовою Армією Української Народньої Республіки (УНР) для спільних дій на головному фронті української визвольної боротьби, яким був, очевидно, протибольшевицький фронт.

III

Тут слід сказати, — і це треба підкреслити з усією силою — що об'єднання українських армій у липні 1919 р. не було проведене з тією логічною консеквентністю, якої вимагало тодішнє політичне й мілітарне становище України. Не зважаючи на акт об'єднання обох українських республік, що був урочисто проголошений в Києві 22 січня 1919 р., тієї злуки в дійсності не проведено в життя, і насправді існували далі два українські уряди, які мали дві різні визвольні концепції й диспонували двома українськими арміями, що, на жаль, зовсім не координували своїх воєнних дій. Усе це діялось тоді, коли залізна логіка подій вимагала ліквідації одного (підрядного) фронту визвольної боротьби й концентрації всіх наявних сил української нації на одному (головному) фронті. Очевидно, цей постулат міг би був стати фактом тільки під умовою створення єдиного політичного й військового проводу. На жаль, українська нація в той час не змогла здобути на такий провід. Занадто сильними були розходження, що виникли в наслідок вікового перебування під різними займанщинами, занадто великими були психологічні відмінності між двома типами українців, занадто перебільшувались упередження й підозріння, що їх мали українці з-під різних займанщин, одні супроти одних. Ці нездорові відносини, оте «східняцтво» й «західняцтво» тодішніх часів було однією з головних причин невдачі наших Визвольних Змагань, бо воно розпорощувало постійно українські сили, а в рішальний момент навіть довело до їх повного розбиття, коли пізньої осені 1919 р., в умовах чотирикутника смерті, частина армії УНР вирушила у славний І-ий Зимовий

похід, друга ж її частина перейшла на бік поляків, а УГА перейшла на бік ген. Денікіна. І тому, коли ми говоримо про об'єднання українських армій, яке уможливило похід-наступ на Київ, то треба сказати, що це об'єднання не було, на жаль, послідовно доведене до кінця. Не було, передусім, **політичного об'єднання**, а уряд УНР і диктатура ЗОУНР існували одне поруч одного в Кам'янці, тримали в ньому свої залоги і в запальних моментах виставляли одне проти одного кулемети. Дійова армія УНР і УГА існували одна поруч одної, як дві незалежні армії, що підлягали своїм політичним проводам і мали свої окремі командування. Тільки для координації дій обох армій створено Штаб Головного Отамана (ШГО), що зносився з обома арміями за посередництвом Штабу Дійової Армії УНР (ШДА) і Начальної Команди Галицької Армії (НКГА), двох станиць, що були видимою ознакою **розбиття** в рядах української збройної сили. Що це розбиття не було випадкове, а мало глибоке коріння, хай свідчить плебісцит, який був проведений в рядах УГА під час відступу в Галичині. НКГА питала старшин і вояків, як вони думають провадити далі визвольну боротьбу, при чому бралися до уваги такі комбінації: 1) перехід на Україну на бік армії УНР, 2) перехід на бік большевиків, 3) перехід до Румунії, 4) капітуляція перед поляками. Тільки за 5 хвилин перед дванадцятою годиною серед проводу УГА перемогла єдино-правильна, **соборницька** концепція, і УГА перейшла до Армії УНР всупереч волі деяких гореполітиків з галицького загумінку, що пробували іншим способом «рятувати» УГА від «хаосу», в якому вона мала потонути в Україні. Не бракувало таких «гореполітиків» і «соціалістичних» партійців і в державному центрі УНР, що своїм негативним ставленням до галицької «реакції» кривдили УГА на кожному кроці й загнали її насамперед до Денікіна, а потім до Тухолі. Отже, коли ми хочемо вчитися на помилках наших І-их Визвольних Змагань, то ми, за всяку ціну мусимо в майбутньому втримати **єдність** нашого політичного й мілітарного проводу, що дозволить максимально використати сили української нації й сконцентрувати їх на най-

важливішому фронті нашої визвольної боротьби. Це й буде однією з головних передумов успішності цієї боротьби. Знов же, **соборництво** мусить у нас стати не паперовим гаслом для свят, а щоденною дійсністю, що мобілізуватиме український народ до боротьби й перемоги.

IV

Резюмуючи стверджуємо, що політичне й стратегічне становище відновленої української держави, тобто Української Народньої Республіки (УНР) було в момент переходу УГА на Велику Україну дуже **важке**. Ззовні УНР була оточена ворогами, що вели з нею війну (червона Росія й Польща) або зберігали ворожий неутралітет (Румунія), всередині бракувало потрібної єдності й однотайності різних політичних і племінних груп. Були також прояви анархії в широкому масштабі (Махно) і були нескоординовані дії численних повстанських загонів під проводом різних отаманів (т. зв. отаманія). Стратегічно армія УНР була в цей час зіпхнута до невеликого трикутника вільної від ворога території, межі якої можна була визначити Збручем на заході, Дністром на півдні й місцевостями: Сатанів-Городок-Ярмолинці-Бар-Комаргород-Ямпіль на півночі. З більших міст у руках армії УНР були ще тільки Кам'янець і Могилів, але від 30 червня 1919 року большевицька армія була в наступі проти армії УНР, що мав на меті поголовну ліквідацію армії УНР, тобто т. зв. «петлюрівщини», як казали большевики. Армія УНР ставила завзятий спротив переважаючим большевицьким силам, але її сили в безперестанних боях щораз більше вимотувались, і може справді большевикам удалось би зіпхнути армію УНР до Галичини й Румунії, якби не те, що в найбільш критичний момент боїв на Україні з'явилася Українська Галицька Армія, що прийшла братній армії з допомогою.

Дня 17 липня останні відділи цієї армії перейшли славнозвісну річку Збруч. «Зажурились стрільці січовії, — співається в популярній пісні — як Збруч річку проходили». Причиною цієї журби був жаль, «що стіль-

ки народу впало за свободу, а встоятись не було сили». Стрілецтво журиться також, що «лях проклятий буде батьками орати, а матерями волочити», але рівночасно кличе з вірою, що «вернуться ще тії стрільці січовії і задрожить тоді Варшава». Так гасло «через Київ до Львова» стало новим гаслом цієї багатострадалної народної армії, яка, не зважаючи на великі помилки свого проводу, відіграла велику ролію на Україні. Всупереч усім противенствам і труднощам, вона зразково виконувала свої бойові завдання і кров'ю своєю припечатала єдність українського народу.

V

Тут не від речі було б згадати про організацію об'єднаних українських армій напередодні маршу-наступу на Київ. Отже на чолі Української Галицької Армії (УГА)

Ген. чот. Мирон Тарнавський, Начальний Командант Української Галицької Армії, 1919

— тоді ще її назва була Галицька Армія — стояла Начальна Команда Галицької Армії (НКГА) з ген. Тарнавським як начальним комендантом і полковником ген-

штабу Шаманеком як шефом штабу. Армія була поділена на 3 армійські корпуси. В склад I-го Галицького корпусу (15 000 багнетів, 500 шабель) — комендант ген. Микитка, шеф штабу майор Вурмбрандт — входили бригади 5-та (Рава руська), 6-та (Сокаль), 9-та (Угнів), 10-та (Яворів). В склад II-го Галицького корпусу (20 000 багне-

Полк. Альфред Шаманек, шеф штабу Української Галицької Армії, 1919

тів, 200 шабель) — комендант ген. Вольф, шеф штабу майор Льонер — входили бригади 1-ша Українських Січових Стрільців (УСС), 3-та (Бережани), 4-та (Золочів), 7-ма (Львів). У склад III-го Галицького корпусу (10 000 багнетів, 2 000 шабель) — комендант ген. Кравс, шеф штабу майор Льобковіц — входили бригади: 2-га (Коломия), 8-ма (Самбір), 11-та (Стрий) і 14-та (Станиславів) та 1 кі на Бригада. Під час Чортківської офензиви був сформований під проводом ген. Гембачева IV-ий Галицький корпус, до якого входили бригади 16-та (Чортків), 17-та (Бучач), 18-та (Тернопіль), 21-ша (Тернопіль). Був також виданий наказ про формування V-го галицького корпусу (12-та, 13-та, 15-та, 19-та і 20-та бригади), але по переході через Збруч обидва корпуси були розфор-

мовані, а їхні частини влилися в бригади I-го — III-го корпусів.

Отже, по переході через Збруч УГА складалася з 3-ох корпусів, 12-ти піших і одної кінної бригади та етапних і тилкових установ і частин. Разом УГА нараховувала 45 000 багнетів і 2 700 шабель, але її харчовий стан з етапними й тилковими частинами, які були, може, над міру розбудовані, становив 85 000 осіб. Галицькі піші бригади мали такий склад:

- 4 стрілецькі курені
- 1 кінна сотня
- 1 польовий гарматний полк
- 1 саперська сотня
- 1 сотня зв'язку
- Тилові установи й служби

По переході через Збруч частини УГА одержали райони для концентрації й відпочинку, а саме: I-ий корпус — район Нова Ушиця, II-ий корпус — р. Дунаївці, III-ий корпус — р. Курилівці Муровані. Етапна команда спочатку перебувала в Кам'янці, потім у Барі.

У цей час Дійова армія УНР займала фронт проти большевиків і скупчувалася в таких районах: Волинська група (полк. Петрів, 1-ша Північна та 4-та Холмська дивізії), 4 000 багнетів і шабель, район Сатанова; Група Січових Стрільців (СС), полк. Коновалець, 9-та Залізнична, 10-та й 11-та дивізії СС (4 500 багнетів і шабель) — район Ярмолинці; Запорізька група (полк. Сальський, 6-та, 7-ма й 8-ма Запорізькі дивізії), 3 000 багнетів і шабель, район на схід від Проскурова і, врешті, 3-тя Залізна дивізія (полк. Удовиченко) — 2 000 багнетів і шабель, район Могилів-Ямпіль. У цей час до Армії УНР пробилася з далекої Херсонщини, проходячи сотні кілометрів з обозами, група Юрка Тютюнника (1 500 багнетів і шабель), з якої і з групи Запорізька Січ от. Божка зформовано 2-гу, 5-ту та 12-ту дивізії. Разом армія УНР нараховувала яких 15 000 багнетів шабель, з чого, однак, 15-16 липня на фронті не було більше як 5 000 багнетів і шабель (СС — 1 000, Запорожці — 2 000, Волинці — 500, Залізна 1 000, Тютюнник — 500).

Решта поступово втрачала боєздатність у наслідок довготривалих затяжних боїв і сильного натиску большевиків останнім часом. Загалом Армія УНР нараховувала тоді 30 000 — 40 000 харчового стану, 150 гармат, 550-580 кулеметів. Усіма частинами Дійової армії керував Штаб Дійової армії на чолі з Головним Отаманом Симоном Петлюрою; начальником штабу був от. Василь Тютюнник, генерал-квартирмейстром генерал Сінклер, а начальником оперативного відділу полк. Капустянський. За пляном окремі дивізії мали мати такий склад:

- 3 стрілецькі полки
- 1 кінний полк
- 1 легка гарматна бригада з 3-ох полків (властиво це був полк з 3-ох дивізіонів)
- 1 технічна сотня
- 1 сотня зв'язку
- Тилові установи й служби

Поза тереном дії армії УНР значні простори України були охоплені повстанськими рухами. Найсильнішою повстанською групою були загони «батька Махна» на Катеринославщині (осередок Гуляйпільля — презване в Махноград), що нараховували до 25 000 (і більше) багнетів і шабель. Була це анархічна група, що не визнавала жадної влади на Україні і боролася по черзі з усіма. Було, однак, багато повстанських загонів, які визнавали ідеологію й владу УНР й виконували доручення Штабу Дійової армії УНР. До цих належали: 1. Загони от. Зеленого (10 000 багнетів і шабель, 12 гармат), район Трипільля; 2. Загони групи «Холодний Яр» (от. Чучупака, 10 000 багнетів і шабель) на Уманщині й Звенигородщині; 3. Загін от. Ангела (1 000 багнетів і шабель) на Київщині та Чернігівщині; 4. Загін от. Соколовського (після його смерті командування в руках Марусі Соколовської) — 1 200 багнетів і шабель на Радомищині; 5. Загін от. Заболотного (1 500 шабель і багнетів) — р. Балти-Онанієва; 6. Загін от. Шепеля (800 багнетів і шабель) — р. Вінниця-Лячичів; 7. Загін от. Волинця (1 000 багнетів і шабель) — р. Немирів-Гайсин; 8. Загін от. Блакитного (рештки загонів от. Григорієва, з яких вийшов загін от.

Тютюнника, що пробився до армії УНР) — 5 000 багнетів і шабель, район Долинська-Бобринець на Херсонщині. Таким чином, тільки на Правобережжі оперувало 30 500 повстанців, що визнавали авторитет уряду УНР і підлягали керівництву Штабу Дійової армії УНР. Крім цих загонів значна кількість загонів оперувала теж на Лівобережжі (от. Мордалевич — Чернігівщина, от. Лютенко — Полтавщина), але з цими загонами зв'язок Штабу Дійової армії був уже більш утруднений. Отже, напередодні наступу на Київ, об'єднані українські армії нараховували 115-125 000 вояцтва, в тому — 60 000 багнетів і шабель, понад 300 гармат, 700 кулеметів. Коли до цього додати ще повстанців, що оперували на Правобережжі, то стан українських збройних сил виносив тоді понад 150 000 людей, в тому майже 100 000 багнетів і шабель. Стан цей, в міру розвитку наступу постійно зростає: зростає бойові ефективи через включення цілої низки повстанських загонів, зокрема в Армії УНР. Ось наприклад, Запорізький корпус за час наступу зріс з 3 000 багнетів і шабель до 30 000 багнетів і шабель у бою за Київ. Це — десятикратне побільшення. Подібно теж зросли інші групи, дармащо українські армії не переводили мобілізації, бо не мали ані зброї, ані одягу, ані вираду для мобілізованих вояків. У кожному разі 150 000-на збройна сила, на цей час була дуже значною силою, що могла заважити на терезах боротьби проти большевицької Москви, якщо б тільки українська визвольна боротьба знайшла була властиву оцінку й зрозуміння потуг, що вели боротьбу проти большевизму. Якщо б тоді українська армія отримала була допомогу в зброї й воєнних матеріалах, вона могла змобілізувати у визвольних районах Правобережжя 500 000 — 1 000 000 бійців, що могли цілком певно вирішити вислід боротьби. Що така армія тоді означала, легше буде зрозуміти, якщо візьметься до уваги, що московські большевики, не мали тоді більше, як 500 000 багнетів і шабель на всіх фронтах громадянської війни, а білі армії ген. Денікіна не мали ніколи більше, як 250 000 бійців (в тому 150 000 козаків). На жаль, потуги Антанти не тільки не дали українській армії ніякої допомоги, але й не дали навіть

ліків, щоби ними паралізувати пошесть тифу в армії та серед населення. Вони страшливою бльокадою території зайнятої українською армією старалися задушити українські Визвольні Змагання й простелити шлях ген. Денікінові. Поставили на фальшивого коня й простелили шлях большевицькій Москві.

Коли починався наступ на Київ, проти українських армій на Правобережжі оперували дві большевицькі армії: XII (штаб у Києві) та XIV (штаб в Одесі). Спочатку ці дві армії нараховували яких 40 000 багнетів і шабель, але пізніше протиукраїнський фронт отримав свіжій підкріплення і сили обох армій збільшилися до 60-70 000 багнетів і шабель. Характеристичною ознакою цих армій було значне підсилення їх кіннотою та панцерними поїздами. В громадянській війні большевики здобували широкі простори Східної Європи уздовж залізничних ліній, до чого вживали маси панцерних поїздів у співпраці з кіннотою й «швидкою» піхотою, що посувалася разом за з кіннотою на возах. Ескадри панцерних поїздів посувалися залізничними шляхами й окупували міста в співпраці з большевицьким підпіллям, що зразу виділяло з себе «владу» й «меч революції» — чекка. Кіннота зі «швидкою» піхотою поширювала большевицьку владу з міст на села, де провадила мобілізацію й організувала «продналоги». Таку ж саму систему застосували большевики, окупуючи українські землі в 1919 році. Не можна відмовити большевикам, що ця їхня тактика була продумана до основ і що вони добре розуміли, яким способом можна здобути простори Східної Європи цими незначними силами, що їх вони тоді мали. В основу своєї тактики вони поклали швидкість руху, що дала їм змогу здобувати малими силами великі простори й організувати їх для перемоги своєї революції. Жодна з антибольшевицьких сил, що діяла тоді в Східній Європі продуманої концепції стратегії й тактики в боротьбі з большевицькою Москвою не мала, зокрема бракувало загального зрозуміння, що війна з большевиками — це не регулярна війна з фронтами й позиціями, але революційна війна за маси. Зрозуміння цього бракувало теж у проводі української армії, який, на жаль,

не мав теж концепції, як визвольну війну українського народу допровадити до успішного кінця.

Шабльони позиційної війни довгими, закостенілими фронтами, перейняті живцем з часів I-ої Світової війни, панували неподільно в стратегічному мисленні мілітарних провідів обох армій (УГА, УНР), дармащо революційний характер війни вимагав швидких рухів, без уваги на забезпечення крил і тилів, та партизанських методів боротьби позмові великими кіннотними з'єднаннями. Але організувати такі кіннотні з'єднання додумався український мілітарний провід (Окрема кінна дивізія), щойно здобувши багатючий досвід I-го Зимового Походу. До часу цього походу, пробували воювати так, як воювали на італійському фронті, або на фронтах російської армії, де місяцями сиділи частини в окопах, не виявляючи ніякої бойової ініціативи. Звичайно, такими методами важко було виграти війну чи то з поляками, чи з більшовиками.

VI

Перехід Української Галицької Армії на Україну мав далекосягле значення для цілоти української визвольної боротьби. Насамперед хоч пізно, (але краще пізно як ніколи) ліквідувався один фронт визвольної боротьби, і з поляками устанавлено перемир'я та демаркаційну лінію, яка бігла здовж Збруча, через Заслав, Шепетівку, Звягель, Олевське до Прип'яті. Очевидно, давніше пропонувані демаркаційні лінії були вигідніші (напр., лінія Бартельмі або хоч лінія Дельвіга), але що ж було робити. Подруге, сталося фактичне об'єднання українських армій до боротьби на протибільшовицькому фронті, і для цієї мети, створено остаточно 11 серпня, 1919 р. один військовий провід — Штаб Головного Отамана (ШГО), на чолі якого став ген. пор. Микола Юнаків, колишній професор Військової Академії в Петрограді і визначний військовий історик, а генерал-квартирмейстром став ген. Віктор Курманович (від Гал. Армії). Цей штаб перейняв керування операціями обох армій на протибільшовицькому фронті.

Одним з головних рішень, перед яким мусів стати ШГО ще перед початком операцій, був вибір стратегічного напрямку для наступаючих армій. Від самого початку в ШГО зустрілися дві різні наступальні концепції. Прихильники «ідеалістичної» концепції стояли за похід на Київ, бо він здавався їм символом української визвольної боротьби, а зайняттю Києва вони приписува-

Генерал Микола Юнаків

Генерал Віктор Курманович

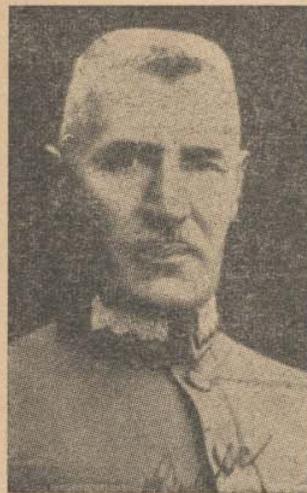
Штаб Головного Отамана

ли велике політичне значення. Прихильники «матеріалістичної» концепції були за похід на Одесу, через яку вони думали нав'язати діловий контакт зі світом й отримувати від нього допомогу. Посідаючи цей головний порт на Чорному морі, українські армії, спираючись на Чорне море, могли провадити свої операції в північному напрямку. В першій фазі цих операцій, фронт міг спиратися на р. Південний Буг (Бог) і звідтіль фазами посу-

ватися до р. Дніпра. Українські полонені з Італії (40 000) могли прибути морем з Італії до Одеси й підсилити українські сили на українському фронті. Також морем могло прибути до Одеси для українських армій озброєння, спорядження, санітарний матеріял, що його так бракувало і що можна було легко набути за кордоном по закінченні світової війни. І хоч українці не мали в світі багато друзів, і серед переможної Антанти цього часу зрозуміння не знаходили, то все ж таки напевно знайшовся б хтось «милосердний», що подав би руку допомоги нещасним українцям і за кораблик-два української пшениці довів би потрібні військові матеріяли. Цей концепційний спір, що ще досі ворушить уми українських політиків і стратегів, вирішив Головний Отаман Симон Петлюра компромісово, наказавши наступ в обох напрямках, більшими силами на Київ і меншими на Одесу. Цього рішення не можна вважати щасливим, бо для успішного ведення операцій у двох напрямках в української армії абсолютно бракувало сил. Це й виявилось в дальшому ході кампанії, коли большевицькі сили, що відступали з-над берегів Чорного моря поважно загрозили тилам української армії, що наступала на Київ. Але, коли вже для ведення стратегічних операцій у двох напрямках не було відповідних сил, то нам здається, що більш виглядів на успіх давав напрямок на Одесу. Багато воєнних істориків думає, що треба було повести тоді рішучий наступ на Одесу, зайняти її перед десантом російської добровольчої армії (ген. Шіллінг — 5-10 серпня) або викинути десант в море, побудувати фронт уздовж р. Бог і звідтіля поширювати операції в напрямі Дніпра. В цей самий час — повести енергійні переговори за кордоном для здобуття зброї, стрілива, спорядження, санітарних матеріялів, досягти в Італії звільнення полонених, налагодити власне виробництво. Це були, мабуть, такі більшні шанси, як ті можливості, що їх з політичного і стратегічного боку давало здобуття Києва.

Для наступу на Київ і Одесу ШГО поділив українські армії на три армійські групи. Перша, лівокрилова, група ген. Вольфа (шеф штабу майор Льюнер), що складалася з корпусу Січових Стрільців і II-го Галицького корпусу — разом біля 25 000 багнетів і шабель, мала такий загальний операційний напрямок: Староконстантинів-По-

Командувачі групами об'єднаних українських армій 1919 р.

Ген. чет. Антін Кравс

Ген. чет. Арнольд Вольф

лонне-Чуднів-Житомир-Коростень. Лівокриловим у цій групі був більше наддніпрянський ніж галицький корпус СС, який уже безпосередньо сусідував з поляками. Друга, центральна, армійська група генерала Кравса (шеф штабу майор Льюбковіц) складалася з I-го й III-го Галицьких корпусів (без 11-ої бригади) та Запорізького корпусу — разом, на початку 30 000 багнетів і шабель, але її бойовий стан постійно зростав і в боях під Києвом вносив кругло 40 000 багнетів і шабель. Вона мала операційний напрямок: Жмеринка-Вінниця-Козятин-Хвастів-Київ. Лівокриловим у цій групі був I-ий Галицький

корпус, центр займав III-ий Галицький корпус, а праве крило Запорізький корпус. I, врешті, третя, правокрилова, армійська група Дійової армії УНР (командир — от. Василь Тютюнник, начштабу — ген. Сінклер квартирмайстри полк. Капустянський і Янушевський) складалася

Командувач 3-ої Армійської групи полк. Василь Тютюнник

з групи от. Юрка Тютюнника (2-га, 5-та й 12-та дивізії), що займала ліве крило, з групи полк. Удовиченка (3-тя і 9-та дивізії та 11-та галицька бригада), що займала праве крило, та групи ген. Єрошевича (1-ша, й 4-та дивізії), що займали центр. На початку, ця група нараховувала 10 000 багнетів і шабель, але її бойовий стан теж незабаром збільшився, не зважаючи на важкі втрати в боях. Зокрема збільшився стан лівокрилової групи. Напрямок операцій цієї групи — Бірзула-Роздільна-Одеса. Праве крило цієї групи опиралось на

р. Дністер, що був тоді українсько-румунським кордоном. У зв'язку з українськими успіхами становище Румунії ставало з дня на день до нас прихильніше але до того, щоб ця держава мала цілком прихильне наставлення до української визвольної боротьби, було ще дуже далеко. А нікуди правди діти, Румунія могла дуже допомогти зброєю й військовими матеріялами, бо в її руки дісталися багаті військові бази Румунського фронту Російської армії, розташовані в Басарабії та в Молдавії. У цих базах було багато всякого військового добра, багато більше, ніж було потрібно румунській армії, і цим військовим добром можна було підсилити українські армії. Насправді ж це військове добро належало українській державі, як спадкоємцеві Російської імперії, і за нього процесу-

валися з румунами уряди Центральної Ради й Гетьмана Скоропадського, але ген. Монкевич, що завідував цим добром після капітуляції Румунії перед Центральними державами, робив з румунами всякі штучки, щоб це добро не віддати українцям, а зберегти для майбутньої єдино-неділимної Росії. До того ж, самі румуни не розуміли значення для них самих самостійної української держави за Дністром і не тільки, що не подали їй ніякої допомоги, а ще й пограбували все майно Запорізького корпусу, коли він, в першій половині 1919 року, змушений був перейти на румунську територію. Для кожного ясно, що своїм відношенням до української визвольної боротьби румуни допомогли побудувати за Дністром єдину й неділиму червону Росію, яка при першій нагоді не тільки відібрала загарбані румунами нерумунські землі, але й знищила румунську державність. Теперішня доля Румунії — це наслідок румунської короткозорості в 1919-20 рр.

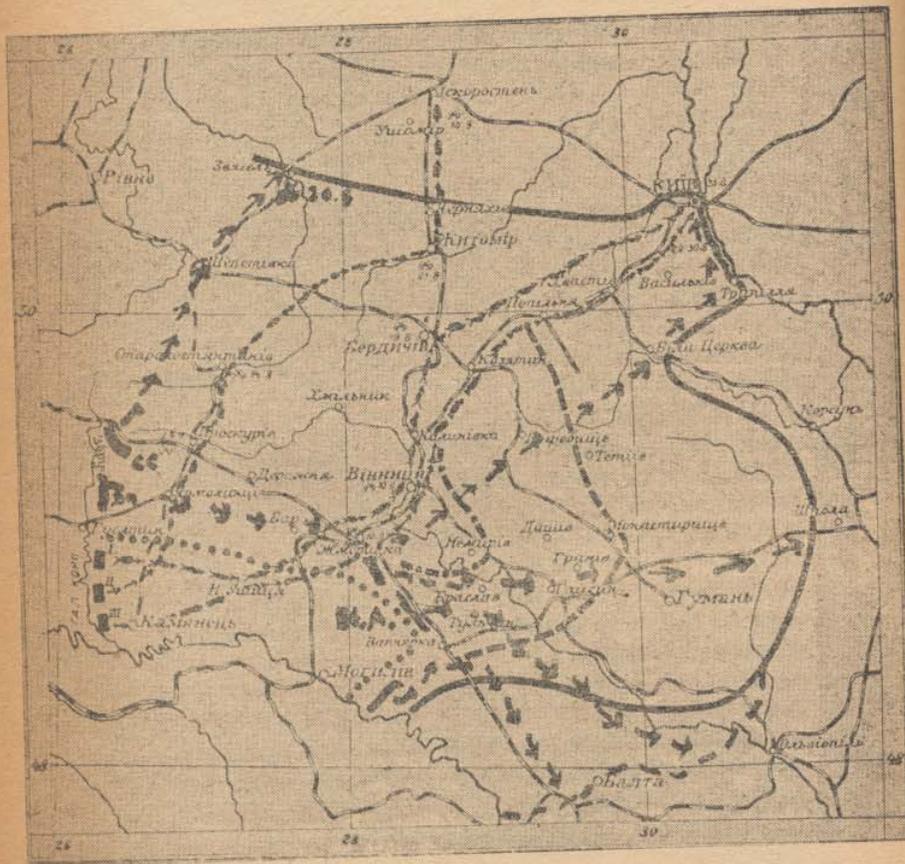
Початок наступу об'єднаних українських армій визначено на 20 липня 1919 року. Згідно з директивами Головного Отамана Симона Петлюри, переданими через Штаб Дійової армії УНР та НКГА, окремі частини зайняли такі вихідні становища: Корпус СС — район Городка, II-ий ГК — р. Дунаївців, I-ий ГК — р. Нової Ушиці, III-ий ГК — р. Бару, Запорожці — р. Єлтушкова, група Тютюнника — р. Копайгорода, група Удовиченка — р. Могилів-Ямпіль (Волинці з групою Удовиченка). В наміченому часі всі ці частини зайняли вихідні становища до наступу, але в визначену пору він не почався через перевтому як галицьких, так наддніпрянських частин.

VIII

Першою рушила до наступу лівокрилова група ген. Вольфа. Вона мусіла відкинути большевиків, що старалися за всяку ціну перешкодити концентрації українських армій, поза залізничну лінію Волочеська-Проскурів-Жмеринка, по якій відбувалися значні пересування большевицьких сил. У першій фазі наступу група ген. Вольфа повинна була забезпечити цю залізничну лінію

для українських армій, як потрібну для наступної операції, що матиме на меті здобуття Жмеринки, головного залізничного центру Правобережної України.

10 000 большевицьких багнетів, посилених ескадрою з 7 бронепоездів, боронили цей напрямок. 27 липня група ген. Вольфа починає наступ з головним ударом на Проскурів і Деражню. Удар є нагальний і нищівний. Частина групи займають Чорний Острів (СС), Проскурів

Наступ на Київ

(3-та й 4-та бригади) і Деражню (7-ма бригада). В руки переможців потрапляє перша здобич: 1 бронепотяг, сотні полонених, зброя й військове спорядження. Українські армії занововають свій перший поважний успіх у наступі на Київ.

5 серпня до наступу рушають теж центральна армійська група ген. Кравса і Дійова армія УНР. Починається концентричний наступ на Жмеринку й Вінницю. I-ий ГК зосереджується в районі Деражня, III-ий ГК і Запорожці — в районі Бар-Єлтушково. I-ий корпус і Запорожці мають виконати маневр оточення на Вінницю, III-ий корпус повинен атакувати Жмеринку лобовою атакою. Дії відбуваються згідно з планом. 7 серпня три галицькі бригади (5-та, 2-га й 8-ма) здобувають Жмеринку, 6-та бригада — Браїлів, 9-та бригада й Запорожці підходять під Вінницю. Большевики, що зосередили в Жмеринці групу силою 20 000 багнетів і ескадру бронепотягів, не сподівалися такого нагального наступу й панічно втекли в напрямі на Вінницю. Успіх української зброї був повний. В руки наступаючих українських армії потрапили в Жмеринці численні трофеї: 2 бронепоезди, понад 1 000 полонених, велика кількість зброї, амуніції та спорядження, якого большевики вже не встигли вивезти з Жмеринки. Одночасно, на лівому крилі, продовжує наступати група ген. Вольфа, яка 10 серпня здобуває Старокостянтинів, відкидаючи далі на північ большевицьку групу, що отримала в межичасі значні підкріплення й навіть зуміла на якийсь час викинути українців зі Старокостянтинова. Гонитва за розбитим ворогом відбувається планово. Ще на річці Бог ворог старається стримати українські армії, але надаремне. 10 серпня після завзятих боїв з большевицьким ар'єргардом, у складі якого було 5 бронепоездів, у руки українців потрапляє найбільше місто Поділля — Вінниця, що її серед незвичайних овацій місцевого населення займають Запорожці і 10-та галицька бригада. Цього ж самого дня частина Дійової армії здобувають Немирів (Тютюнник) і великий залізничний вузол Вапнярку (Удовиченко). Для підсилення його групи відходить 11-та галицька бригада, а 14-та бригада залишається зало-

гою м. Вінниця. Ще раніше зі складу II-го Галицького корпусу виділено бригаду УСС, яка залишається залогою в Кам'янці, тодішній тимчасовій столиці.

14 серпня починається вирішальна битва й наступ на лінії Звягель-Житомир-Бердичів-Козятин-Погребище. Окремі корпуси мають такі оперативні цілі: корпус СС — Звягель, II-ий ГК — Житомир, I-ий ГК — Бердичів, III-ий ГК — Козятин, Запорізький корпус — Погребище. 16 серпня III-ий корпус звів важку битву з большевицьким ар'єргардом і 5 бронепоездами під Голендрами, де важко пошкоджено 2 бронепоезди. В цей самий день I-ий корпус веде важкі бої під Калинівкою, в яких визначається 1-ий кінний полк. II-ий корпус займає Полонне, корпус СС — Шепетівку, Запоріжці — Погребище. Дійова армія УНР також посувається в погоні за большевиками аж до Бірзули, але там натрапляє на сильний спротив большевицької групи в складі 45-ої й 58-ої сов. дивізії з 2-ма бронепоездами, які під натиском російських добровольців покинули Одесу й старались прорватися на Жмеринку. На цьому напрямку склалося цікаве становище: під Роздільною був большевицько-денікінський фронт, під Бірзулою — большевицько-український.

Битва під Голендрами цілковито зламала опір противника на головному напрямку. Ворог швидко евакує Козятин, а його війська, боячись оточення, панічно тікають в напрямі на Київ. Тільки ескадри бронепоездів стримують ще натиск українських армій. 16 серпня, об 11 годині вночі, 2-га й 8-ма бригади входять до Козятина. Не зважаючи на пізню пору, населення міста з квітами чекає на своїх визволителів.

У цей час Штаб Головного Отамана одержує вістки про звитяжний похід вперед з усіх пунктів фронту. 20 серпня українські армії здобувають Звягель, Житомир, Бердичів, Попельню і Сквиру. Радість населення у визволених місцевостях переходить усякі межі. Її годі описати словами. Вступаючи до сіл і містечок, українські відділи потапають у повені квітів серед нечуваних овацій радісного населення. Дисциплінована УГА, яка не знає реквізицій, стає улюбленцем усього населення.

Жидівські делегації звертаються до командування, щоб до містечок призначили на залоги галицькі частини. В усіх районах до армії зголошуються тисячні маси добровольців, але їх приймають тільки тоді, коли приходять з власною зброєю. Для повної мобілізації бракує зброї й виряду для мобілізованих. Все ж таки добровольці значно поповнили існуючі, головню наддніпрянські, частини, які швидко зростають числом. Вже в половині серпня Запоріжці нараховують стан 30 000 людей, група Тютюнника — 4 000.

IX

Не зважаючи на ці радісні вістки з усіх місць фронту, Штаб ГО не має спеціальних причин до радості. Він зірко стежить за просуванням білої російської Добровольчої армії ген. Денікіна на захід... теж на Київ. Чим ближче було до Києва, тим більший опір ставили українцям большевики і тим швидше пропускали денікінців, немов би знали, чим скінчиться українсько-денікінська зустріч у Києві. Для походу на Київ денікінці виділили групу ген. Бредова в складі гвардійського корпусу, 7-ої й 11-ої піших дивізій і 2-ох кінних дивізій. Група ця зайняла 10 серпня Полтаву, 20 серпня — Ромодан, 25 серпня — Пирятин, майже не зустрічаючи спротиву большевиків. Крім того на Правобережній Україні по стороні денікінців оперували ще II-ий і IV-ий корпус та 3 кінні дивізії. Уздовж залізничного шляху Цвіткове — Хвастів дуже швидко просувалася 2-га Терська козака бригада з одним бронепоездом. Бригада ця 24 серпня з'явилася вже під Білою Церквою.

Просування денікінців на Київ дуже турбувало ШГО і НКГА. Вже 20 серпня зустрілись коло станції Цвіткове українські частини з групи от. Юрка Тютюнника й загони 2-ої Терської козачої бригади полк. Білогорцева. Зустріч ця не була приязна. Після короткого бою, спровокованого денікінцями, українські частини відступили, бо була виразна директива ШГО, щоб при зустрічі з денікінцями не вступати в бої, а по можливості переговорювати з ними й усталювати демарка-

ційні лінії. На жаль, терці Білогорцева не думали усталювати ніяких демаркаційних ліній. Білогорцев заявив, що він отримав наказ і мусить цей наказ виконати, а хто йому перешкаджатиме у виконанні наказів, того битиме. Але, не зважаючи на цей інцидент, ШГО не втрачав далі надії, що з денікінцями можна буде встановити приятні взаємини на підставі спільноти інтересів у боротьбі проти большевиків. Одним словом, українці не могли сподіватись (і це можна до певної міри психологічно виправдати), що серед цих антибольшевицьких російських сил не знайдеться хтось розумний, що стане над утертими трафаретами (як от «не било, нет й бить не может») і не усталить з українськими антибольшевицькими силами якогось «модус вівенді». Українці не могли сподіватися, що в таку серйозну хвилину, серед білих росіян переможуть із своїми концепціями бамейки й чухнови тих часів, і що біла російська армія не схоче укласти союзу з українською антибольшевицькою армією. Крім того поважні надії зв'язувано з правдоподібною інтервенцією Антанти, яка фірмуючи антибольшевицький похід ген. Денікіна, була зацікавлена в тому, щоб не прогавити розгрому большевицької Москви й повинна була бути зацікавлена в тому, щоби навести лад в антибольшевицькому таборі. На жаль, білі росіяни постарались так поінформувати своїх британських «хлібодавців», що ті недоцінювали українську силу в можливому антибольшевицькому фронті, а французи, яким Україну приділено таємним договором як «французьку сферу впливів», у цей час не виявляли жодного заінтересування, мабуть ще не очунавши від гіркого досвіду зо своїм десантом в Одесі (перша половина 1919 року), який зіпхнули в море українські повстанці от. Григорієва. В кожному разі Антанта, поставивши виключно на ген. Денікіна й на російські білогвардійські сили, які на її думку мали навести «порядок» в «Росії», цілком не призадумалась над українським фактором у боротьбі проти большевизму і нічого не зробила, щоби оберегти українські армії від нападу з боку армій ген. Денікіна. Щобільше, щоб йому й на цьому фронті допомогти в перемозі, встановлено бльо-

каду зайнятої українськими арміями території і до неї не допускали навіть ліків. Чим усе це скінчилося, — загально відомо. І білі росіяни й українські самостійники програли свій бій з большевицькою Москвою. На їхніх батьківщинах неподільно господарюють большевики, цей «терціос гавденс», що спромігся витягти гарячі каштани з цього нерозумного спору, спровокованого аж надто певними себе білими росіянами. Антанта, благословляючи ген. Денікіна на цей спір, вирішально допомогла Ленінові й Троцькому виграти бій з усіма антибольшевицькими силами по черзі та встановити червону російську єдино-неділиму імперію. З перспективи часу виглядає так, що й Антанта й ген. Денікін воліли мати єдино-неділиму російську імперію байдуже якого кольору, ніж «розчленовану» Росію. Це, що хотіли, те й мають.

Х

У зв'язку з просуванням білої Добровольчої армії й можливим нав'язанням контакту з денікінським урядом «Юга России» з одного боку, а з другого — з можливим усталенням політичного й мілітарного ставлення до інших сторін (большевики, поляки, козаки), що брали участь у конфлікті на землях Східної Європи, треба, на жаль, підкреслити, що тодішній український уряд, а радше уряди, не склали іспиту, що їм поставила історія. Вони, на жаль, не зробили нічого, щоб у той час проявити рішучу й енергійну дипломатичну акцію, яка б довела до того, що Україна стала б не об'єктом, а суб'єктом міжнародної політики. Дипломатична акція мусіла б була нав'язати контакти з силами, що були заінтересовані в такому чи іншому укладі сил на Сході Європи й шукати в цих сил безпосереднього заінтересування українською силою, що мала тоді до розпорядження 150 000 українську армію. З цих контактів українська сторона могла досягнути безпосередні користі для себе, що було, очевидно, значно краще, ніж чекати пасивно на висліді зустрічі з білими російськими арміями та безмежно, але без підстав, надіятися на інтервен-

цію Антанти. Отже, насамперед, такою силою, з якою варто було тоді пошукати безпосередніх контактів, були большевики. Вони були в дуже важкому становищі. На них пішов наступ з усіх сторін: ген. Юденіч під Петроградом, ген. Мюллер від Архангельська, адм. Колчак із сходу й ген. Денікін та українці з півдня, причому ще й поляки або наступали, або зберігали ворожий нейтралітет. Очевидно, що в такому положенні большевики були приперті, так би мовити до муру й повинні були, за всяку ціну, бажати собі виeliminування українського фронту. Український посол у Будапешті п. Галаган постійно мав надію, що щось буде зроблено, а в дійсності нічого не виходило. Для переговорів з українцями був делегований большевик-«українець», доцент Кам'янецького університету Затонський. Він кілька днів чекав на делегатів українського уряду в Житомирі й, нарешті, мусів утікати від наступаючих українських армій, але представників українського уряду для переговорів не дочекався. Також з денікінським урядом український уряд не пробував домовитись перед зустріччю обох армій. Коли, врешті, уряд спромігся на вислання делегації по київських інцидентах, то вона, очевидно, не могла вже нічого досягти, а властиво виявила повний брак підстав до яких-небудь переговорів, бо Денікін зовсім не визнавав існування України як такої. Але це можна було, до речі, виявити ще місяць тому і не впроваджувати в блуд своїми директивами наступаючих українських армій: мовляв, усе з Денікіном в найкращому порядку. Як же інакше виглядали б події на ст. Цвіткове, чи в самому Києві, коли б українські старшини й вояки певно знали, що в постаті білої російської армії мають завзятого ворога, з яким треба битись, а не з ним, як з «кандидатом» у «союзники» миритись. Зовсім інакше поступили з денікінцями поляки, цілком не оглядаючись на Антанту. Вони нав'язали з Денікіном розмови про співпрацю ще тоді, коли Денікін щойно рушив свої армії з-над Тихого Дону на Москву й Київ. Коли виявилось, що денікінці не дуже то думають зрікатися «Привіслянського края» й натякають тільки на «автономію» для Польщі, то по-

ляки негайно змінили своє ставлення до червоних росіян, стримуючи будь-який свій наступ на противольшевицькому фронті. Це дало змогу червоним росіянам забрати свої дивізії з Західнього фронту й кинути їх на Південний — проти Денікіна. Очевидно, цим своїм кроком Пилсудський поважно причинився до розгрому Денікіна й тим усунув небезпеку для Польщі від білої Росії. Коли ж ця небезпеку замінила небезпека від червоної Росії, поляки запізно догледіли, що проти кожної російської небезпеки мають в українцях природного союзника. Тоді поляки заключили з українцями Варшавський договір, але й тоді ще ясно не усвідомляли собі справжнє значення свого українського союзника й тому не дали йому тієї допомоги, яку навіть обіцяли. У Ризі вони ганебно зрадили цього свого українського союзника й тим створили підставу для всіх своїх нещасть від 1939 року, бо коли б існувала самостійна Україна, то Гітлер і Сталін ніколи б не поділилися були версайською Польщею. Польща недоцінювала значення самостійної української держави для себе самої й тим зготовила собі свою сучасну долю, але й українська дипломатія виявила дуже скромні зусилля, щоб у безпосередньому контакті з поляками виeliminувати польський фронт і обернути польського ворога в союзника. Все за нас мала зробити Антанта, на яку були покладені всі надії.

Не проявилася українська дипломатія теж на козацькому відтинку. Козацькі держави Дону й Кубані, які навіть під Денікіном мали дуже широку автономію й диспонували своїми великими арміями, що являли собою значну силу, були природними союзниками України. З невідомих нам причин українська дипломатія цілком занедбала контакти з цими козацькими державами та їхніми урядами й не старалась через них вплинути на зміну політики ген. Денікіна та його «хлібодавців». Як же інакше все це виглядало, коли б, під впливом української дипломатії, Дон та Кубань рішуче були запротестували проти війни з Україною, загрозили Денікінові й британцям відтягненням козацьких військ з фронту (2/3 всієї денікінської армії), що, до

речі, сталося таки під кінець 1919 року, коли ген. Денікін почав уже одверто виступати проти козацьких держав та козацьких урядів. На цьому відтинку, ми яку-будь акцію нашої дипломатії заступали наївною вірою, що козацькі частини перейдуть на український бік при першій зустрічі з українською армією. Вони не перейшли, бо їх на українському фронті й не було багато (тільки нечисленні терці та кубанські лінейці), але вони й так не були б перейшли, бо вони виконували накази своїх урядів, а ми на ці уряди й не думали впливати в потрібному для себе напрямі.

Не здала теж свого іспиту українська дипломатія й на Заході. Вона виявила замало активності й рухливості, щоб здобути на Заході моральну й матеріальну допомогу для українських визвольних змагань. Голова дипломатичної місії УНР в Парижі — Сидоренко постійно манив український уряд надією, що переможна Антанта ось-ось визнає самостійну Україну, але, насправді, до цього визнання було дуже далеко. Насправді, переможці в I-й Світовій війні не були зацікавлені в побудуванні самостійної української держави. Франція, Італія, США підтримували ідею великої Польщі, яка особливо Франції здавалася майбутнім надійним союзником проти Німеччини; Велика Британія, хоча й противилася побільшенню Польщі коштом непольських територій, все ж таки орієнтувалася виключно на єдину й неділиму Росію. Молода українська дипломатія не зуміла перебороти цього ворожого ставлення до ідеї самостійної України, головне тому, що не зуміла знайти впливових друзів для української справи, збудити в них зацікавлення накресленням візії нового укладу сил у Східній Європі, або переконанням у недоцільності чи навіть безвиглядності ставки на російських білогвардійців. Власну активність заступлено пасивним вицікуванням «справедливого» вирішення української проблеми згідно з проголошеним правом на самовизначення народів, що, очевидно, ніяких результатів дати не могло.

Брак активної діяльності на зовнішньому відтинку тодішній український уряд заступав невиправданим

оптимізмом супроти політичної й стратегічної ситуації України. «Якось то буде», або «все буде гаразд», не хвилюйтесь» — це були щоденні поради тих різних урядових чинників для війська, що дуже хвилювалось актуальною ситуацією. Бо й як не хвилюватися? Зброї, виряду, амуніції, військових і санітарних матеріалів немає, а тут нічого не робиться, щоби їх здобути. На здобутій території можна було провести мобілізацію, яка б поставила була в ряди українського війська сотні тисяч українців, а тут немає для тих мобілізованих навіть найпотрібніших речей. По Україні відбувається рух різних армій, а досі ще не усталено нашого становища до них: хто вони — вороги чи союзники? На всі турботні питання, які щоденно ставила урядові армія, вона одержувала від нього нічим невиправдані оптимістичні ситуації, які тільки армію вводили в блуд і демобілізували (всупереч волі українського населення) супроти білої армії ген. Денікіна. Близьке майбутнє показало, що песимізм армії був уповні виправданий. Білі росіяни в армії ген. Денікіна виявили себе фатальними політиками, що не вагалися спровокувати інцидент з українцями перед лицем спільного сильного ворога, якими були тоді большевики. Зате останні спромоглися всебічно використати ситуацію, яка склалась тоді на Україні і по черзі розбити обох своїх противників, насамперед білих росіян, а потім українців. Але й переможній Антанті можна закинути також, що вона взялась організувати антибольшевицьку інтервенцію в Росії й на Україні, не мавши поняття про справжній уклад сил на Сході Європи, і тому поставила на реакційні антинародні сили російської контрреволюції (Денікін, Колчак, Юденіч та інші, які заздалегідь були засуджені на невдачу. Антанта не доцінила одного з найважливіших факторів боротьби з большевизмом — визвольних рухів поневолених народів, а насамперед українського визвольного руху, що мав величезні шанси для переможного закінчення визвольної боротьби з большевизмом, як однією з форм російського імперіалізму. Адже ж це факт, що тоді українці мали значну армію (150 000), яку побудували власними силами

й тими силами виконували важливі стратегічні операції. На жаль, Антанта нічого не зробила, щоб цій справжній силі допомогти зброєю, спорядженням, ліками, бо вона робила ставку на російську контрреволюцію. Антанта не зуміла навіть вимогти в цієї російської контрреволюції, щоб вона не розпорошувала своїх сил у боротьбі на два фронти. Наслідки цієї короткозорі політики Антанти очевидні. Це була вода на млин большевиків, що їй вийшли переможцями на Сході Європи.

Короткозорою й мало реальною виявилася теж політика сусідів України — Польщі, Румунії й козацьких держав. Поляки й румуни не хотіли допомогти українцям збудувати українську незалежну державу, бо думали про пограбовані українські землі й боялися, що самостійна Україна відбере їх від них. Їхня ставка була на «слабу» Росію, з якою можна було поділити українські землі. Вони, очевидно, прорахувались, бо кожна «слаба» Росія, біла чи червона, раніше чи пізніше мусіла набратися сили, і перш-за-все простягти руки по відібрані їй українські землі. Це й сталося в 1939 та в 1941 роках, коли вже «слаба» Росія виявила себе першорядною потугою. Але розгромивши Німеччину, «слаба» Росія дійшла такої сили, що сягнула по незалежність Польщі й Румунії, обернувши їх у свої колонії. Така можливість Польщі й Румунії від самостійної України ні в якому разі не загрожувала, але тієї можливості, на жаль, не зуміли передбачити польські й румунські політики доби українських Визвольних Змагань. Їх засліплення було таке велике, що напр., румуни не вагалися вдарити ножем у спину Галицьку армію в травні 1919 року, зайнявши Покуття й Гуцульщину своїм військом, ніби для забезпечення своїх комунікацій через Коломию-Делятин-Ворохту із Сиготом, насправді ж — для допомоги польській армії, що вела тоді наступ. І це засліплення було таке велике, що поляки не завагалися вояків і старшин галицьких бригад, що перейшли на їх сторону в травні 1920 року, щоб боротися спільно проти московських большевиків, запроторити до концентраційних таборів у Тухолі, на Помор'ї. Відібрану від них зброю навіть не дали українській

армії, а забрали собі, дармащо у Варшавському договорі зобов'язалися постачати зброю й військові матеріали для української армії. Засліплення цих наших сусідів не дозволяло їм бачити, що тільки розчленування Російської імперії й тим самим знищення російського імперіалізму, що їм загрожував, давало підстави до забезпечення державної незалежності Польщі й Румунії, на вічні часи.

Козацькі політики Дону й Кубані, держави Північного Кавказу, Грузія, Вірменія й Азербайджан також злегковажили собі значення української визвольної боротьби для них самих. Гарантом їхньої державної самостійності могла бути тільки самостійна Україна й більш ніхто. Якби ж то у всіх цих держав було зрозуміння тої істини, то легіони цих держав повинні боротися поруч української армії на побойовищах України за свою й українську волю! Але легіонів тих не було, як й не було й дипломатичної допомоги Україні з боку цих відновлених держав. У результаті, після упадку самостійної України, московські большевики розправилися по черзі з усіма тими державами, не оглядаючись ні на власні трактати з ними, ні на міжнародне визнання. Зокрема прогрішилися супроти України козацькі політики Дону й Кубані, які, за всяку ціну, повинні були запобігти війні Денікіна з Україною. Ця війна приспорила упадок ген. Денікіна, але цей упадок потягнув за собою й упадок козацьких держав Дону й Кубані, території яких окупувала большевицька Москва.

XI

Серед таких складних політичних і стратегічних обставин українські об'єднані армії вели далі свої військові операції з метою визволення Києва. Операції увінчалися 31 серпня 1919 р. прекрасним успіхом, не зважаючи на великий спротив червоних росіян на підступах до Києва. А втім операції розвивались надзвичайно швидко, і українські армії виявили в них велику рішучість, якщо не рахувати примусової перерви 24-28 серпня, яку викликав своїми директивами ШГО. Дня 20-22

серпня центральна група ген. Кравса пройшла з боями понад 100 км і після бою під Романівкою (21. VIII) зайняла Хвастів, великий залізничний вузол під Києвом. В той самий час Запорізький корпус переходить з боями через Сквиру до Білої Церкви, яку займає 22 серпня. Наступного дня дивізії Запорізького корпусу (6-та й 7-ма) доходять до Стугни, а 2-га й 8-ма бригади III-го ГК займають станцію й місто Васильків. Таким чином, вже 23 серпня українські армії підійшли на віддаль 40 км від Києва.

Одною з головних причин, що приневолювала українські армії до швидкості маневрування й прагнення здобути Київ, був, між іншим, катастрофально недостатне забезпечення українських армій зброєю, стрільбовом і вирядом. У той час Київ був базою XII-ої большевицької армії, і в ньому була сила-силенна всякого військового майна. Можна й треба було сподіватись, що в Києві в руки українських армій потрапить велика військова здобич. Літунська розвідка донесла 24 серпня, що залізничний шлях перед Києвом забитий залізничними поїздами, що стояли один коло одного на просторі коло 20 км. Крім того, агентурна розвідка донесла цього самого дня, що 24 серпня вибух у Києві залізничний страйк на національному ґрунті і большевики не мали змоги ані евакуювати з Києва військове майно, ані ввести до Києва свіже військо, яке б могло відограти ролю в боях за столицю. Отже швидкість наступальних операцій на Київ могла мати в таких обставинах вирішальне значення.

Похід денікінських армій на Київ також примушував армію до виконання рішучих операцій. Не зустрічаючи на тому фронті майже ніякого большевицького спротиву, група ген. Бредова 25 серпня досягла Пирятина, а на Правобережжі 24 серпня під Білу Церкву підійшла Терська бригада полк. Білогорцева з одним панцерним потягом. В той час Білу Церкву займала 8-ма Запорізька дивізія, повстанський загін от. Ангела й етапні частини III-го Галицького корпусу. Білогорцев не сподівався зустріти тут галичан. Він заявив їм, що належить до

II-го корпусу Добрармії, штаб якої стоїть на ст. Бобринська, і запропонував переговори. Ці українсько-денікінські переговори відбулися наступного дня в Бобринській. Переговори закінчились успішно. Усталено демаркаційну лінію між українськими й денікінськими військами, яка мала проходити від Білої Церкви прямою лінією до Трипілля (обидві місцевості в руках українських частин) і далі вгору Дніпром. Переговори в Бобринській мали бути вступом до пізніших військових і політичних переговорів на вищому щаблі. Всупереч бажанню українських повстанців, як от Зелений та Ангел, українське регулярне військо прагнуло укласти військовий союз з Денікіном для спільних дій проти большевиків разом з Добрармією. Дальший розвиток подій показав, що повстанські отамани краще орієнтувалися в справжній суті Добрармії, ніж українські регулярні військовики, оптимізм яких виявився цілком невиправданий. В такому разі, власне близькість денікінців вимагала рішучих операцій, щоб перед їхнім приходом зайняти Київ.

В кожному разі НКГА (ген. Тарнавський) видала згідно з попередніми директивами ШГО диспозиції для рішучого наступу на Київ, який мав початися 25 серпня. Тут, однак, сталася річ незрозуміла, яка ще довго хвилюватиме істориків українських Визвольних Змагань 1918-1919 рр. ШГО скасував диспозиції НКГА до наступу й наказав зволікати з наступом, доки не підійде I-ий Галицький корпус, який тим часом затримався в якихось 100 км ззаду і дуже повільно підходив під Київ, залишаючи свою 9-ту бригаду як залогу Бердичева. Не допомогли ніякі заперечення НКГА й штабу Запорізького корпусу (полк. Сальський), — ШГО залишився невблаганний. Він мотивував це тим, що під Києвом не вистачає сил для вирішального наступу, а також, що ситуація на Одеському напрямку стає невизначна з огляду на рух трьох советських дивізій (45, 47, 58) на тили наступаючих на Київ українських армій.

У цей час згадані дивізії вели сильний наступ проти Дійової армії в напрямку з Бірзули на Жмеринку. Ще іншим аргументом ШГО був факт, що корпуси лівокри-

лової групи ген. Вольфа не виявили бажаної ініціативи для наступу в напрямі на Коростень і не зайняли цього міста, як то було передбачене директивами ШГО. Навпаки, сильні большевицькі підкріплення, що прибули на коростенський фронт через Калинковичі-Мозир зуміли затримати наступ лівокрилової групи в кільканадцятьох кілометрах на півнід від Житомира й Звягеля й грозять навіть відкиненням цих частин поза ці міста, а тим самим — оточенням невистарчальних українських сил під Києвом.

Всі ці аргументи були дуже важкі, але не можна не погодитися з опінією деяких українських військовиків того часу, що рішення ШГО з 24 серпня треба вважати за глибоко помилкове. Воно узгляднювало всі можливі варіанти стратегічного характеру, але не узгляднювало варіанту політичного: Київ треба було здобути, і то якнайскоріше. Треба було використати паніку в Києві й залізничний страйк, щоб повести вирішальний наступ тими силами, які були до розпорядження (III-ий Гал. корпус і Запоріжці та повстанці Зеленого й Ангела). Коли 4 дні пізніше під Київ підійшов I-ий Гал. корпус, большевики спромогли здушити залізничний страйк і підвести свіжі підкріплення, які своєю силою значно перевищували сили I-го Гал. корпусу. Ці свіжі сили дали большевикам можливість для протинаступу, що зійшовся в часі з остаточним наступом українських армій на Київ.

Отже остаточний наступ на Київ почався щойно 29 серпня. Напередодні цього наступу українські частини займали такі райони: Запорізький корпус, 6 дивізія — Копачів, 7-ма дивізія — Вел. Бугаївку, 8-ма дивізія — Барахти, група Зеленого (3 000 багнетів, 12 гармат) — Трипільля, група майора Виметаля (2-га й 8-ма бригади) — Васильків, I-ий Галицький корпус: 5-та бригада — Плісецьке, 6-та бригада — Пашківку, 10-та бригада — Брусилів. Крім того в районі Хвастова стояла в резерві 1-ша кінна бригада, а важкі гарматні батареї були теж у залізничному транспорті на ст. Хвастів. Найбільш на північ висуненою частиною українських армій був 1-ий кінний полк I-го Гал. корпусу. Разом до

наступу на Київ зібралось тут 40.000 багнетів, 3.000 шабель, 35 легких і 6 важких гарматних батарей.

Диспозиція ШГО до наступу на 29 серпня передбачала такі цілі для наступальних груп: а) група от. Зеленого повинна була переправитися через Дніпро й зайняти ст. Барішпіль на лінії Полтава-Київ, б) Запорізький корпус повинен був наступати на Київ уздовж Дніпра, при чому 7-ма дивізія повинна була перейти Дніпро й зайняти м. Дарницю, в) група Виметаля (2-га й 8-ма бригади) повинна була наступати з Василькова прямо на Київ і, врешті, г) I-ий Гал. корпус повинен був обійти Київ від заходу, перервавши залізничну лінію Київ-Коростень. Цього дня до наступу повинна була рушити теж група ген. Вольфа, якій рішуче доручалося зайняти Коростень силами корпусу СС від Звягеля та II-го Гал. корпусу від Житомира.

На жаль, треба сказати, що ворог спромігся вповні використати 4 дні, які йому дала затримка українського наступу під Києвом. Він потрапив підвести до Києва 20.000 свіжого війська під командою кол. генерала царської гвардії Солодуба. Це військо силою зламало залізничний страйк у Києві й почало евакуацію міста. Тисячі киян вигнано тоді для копання окопів на лінії Лісники-Вета-Юрівка й Борцагівка. Рівночасно Солодуб зібрав своє військо на правому крилі українського фронту й рушив до наступу на Запорізький корпус. Коло с. Вел. Бугаївка розвинувся завзятий бій запоріжців з частинами Солодуба. В той самий час група Виметаля веде наступ з Василькова на північ, натрапляючи на рішучий спротив большевиків під Глевахою, де наступ галичан спиняє ескадра панцерних потягів. Лише надвечір 29 серпня большевицький протинаступ розбивається об твердий опір українських частин. Запоріжці відкидають частини Солодуба до Дніпра, а одночасно група Виметаля прориває большевицький фронт під Глевахою. Сотник Рев'юк на чолі 2-ої Коломийської бригади здобуває Каплицю й сильно укріплені висоти на південь від Крушинки, а 2-ий курінь Самбірської бригади (сотн. Станимір) здобуває в бою на багнети ст. Глеваха. В тому часі, на чолі самбірців бере участь

в бою Головний Отаман Симон Петлюра, що під'їхав під ст. Глеваху своїм поїздом. 1-ий Гал. корпус також виконав того дня свої завдання. Посиленим маршем він перейшов шосе Київ-Житомир і зайняв у вуличних боях м. Ясногородку (6-та бригада) після 40 км походу. 1-ий кінний полк перейшов залізничну лінію Київ-Коростень.

Наступного дня наступ триває з усією силою далі. Під Гостевом запорожці цілковито розбивають групу Солодуба. Дивізії Запорізького корпусу виконують блискучий оточувальний маневр, внаслідок якого прибирають велику групу ворога до Дніпра під Лісниками, де беруть у полон 7 000 большевиків. У вирішальному наступі 8-ма бригада займає Вету, а 5-та — Боярку. Рівночасно 6-та бригада 1-го Гал. корпусу ліквідує большевицький влом між Ігнатівкою й Глевахою і здобуває Ігнатівку, Софіївку й Петропавлівку. Увечорі того дня українські частини стоять уже на передмістях української столиці. Цілковито розбитий ворог ще тієї ночі полишає Київ.

На світанку 31-го серпня 1919 р. українські частини, виконуючи диспозиції свого командування, входять до м. Києва, щоб зайняти різні об'єкти міста. Згідно з наказом, 2-га бригада повинна була обсадити Арсенал, Печерську Лавру й міст на Дніпрі, створюючи мостовий причілок із 7-го Запорізькою дивізією, що повинна була зайняти Дарницю на лівому березі Дніпра. 8-ма бригада повинна була обсадити Городську Думу й Цитаделю, частини 1-го галицького корпусу — залізничну станцію, електровню й пошту. Ще перед тим от. Зелений дістав наказ перейти за Дніпро й зайняти ст. Баришпіль, але він того наказу не виконав, бо зв'язався в бій з терцями полк. Білогорцева. Не виконали теж наказу 2-га Коломийська бригада й 7-ма Запорізька дивізія, які злегковажили собі створення мостового причілка, що й було причиною наступної катастрофи.

XII

Вже о год. 9,30 вранці до українського командування в Києві надійшло донесення чот. Драгана, к-ра 1-ої

сотні 2-го куреня 2-ої Коломийської бригади, яка згідно з наказом обсадила залізничний міст, що перед мостом стоять денікінці й вимагають, щоб їх пустити до Києва. Одержавши це донесення майор Виметаль і сотник Верніш рушили в напрямі моста. По дорозі до моста вони однак довідались, що цю сотню денікінці вже роззброїли. Коло Думи вони зустріли одного денікінського старшину й просили його, щоб він їх відпровадив до свого командування. Денікінець провів їх до будинку 5-ої гімназії, де вже перебував командир авангарду Добрармії — полк. Штессель. У розмові з полк. Штесселем українські старшини покликалися на демаркаційну лінію, яку усталено при переговорах в Бобринській і згідно з якою границею між обома арміями мав бути Дніпро. Полк. Штессель з'явив, що він нічого не знає про існування демаркаційної лінії, що він одержав наказ обсадити цитаделю і як військовик цей наказ виконає. Полк. Штессель заявив також, що його частини не роззброїли ніякої української військової частини. Це була неправда, бо саме його частини роззброїли 1-шу сотню 2-го Коломийського куреня. Однак українські старшини усталили з полк. Штесселем, що обидві сторони стримуються від бойових дій у Києві і до в'яснення справи не здійснюють ніяких пересувань частин. Крім того установленого, що переговори між командуваннями мають початися о 3-ій годині в Думі.

Тим часом пополудні до Києва приїхали поїздом ген. Кравс і ген. Микитка зо своїми начальниками штабів і вищими старшинами. На пасажирській станції ген. Кравс привітався з полк. Сальським, командиром Запорізького корпусу, й оглянув частини корпусу, вишикувані до паради, яка мала відбутись в Києві о 4-ій год. По перегляді ген. Кравс від'їхав автом у напрямі Городської Думи.

Поволі посувалося авто генерала. Сквери, вулиці й майдани переповнені були святково одягненою публікою, яка безперервно робила овації українським частинам, що вступали до міста. Можна було бачити зворушливі сцени, які свідчили про те, як раділи кияни визволенню і як вони ненавиділи терористичний боль-

шевицький режим. Ось в одному місці, побачивши українську кінноту, й не зважаючи на повінь квітів, якою населення вітало кіннотчиків, немолода жінка в німій екстазі опустила на хіднику на коліна, піднесла руки вгору й застигла в цій позі. В іншому місці публіка взяла на руки стрілецьку стежу й несла її на плечах під веселі вигуки прохожих. Вигукам «Слава», патріотичним пісням і виявам радості не було кінця.

Коли ген. Кравс разом із своїм оточенням прибув під будинок Думи, там саме відбувалося зібрання гласних для вибору міської управи. Батьки міста вийшли вітати ген. Кравса промовами. Саме в цей момент донесено, що відділ денікінської кінноти з розгорненим прапором під'їжджає під Думу. На чолі відділу, з 30-ма приблизно кіннотчиками, їхав ген. Штакельберг, начальник 11-ої дивізії Добрармії. Думу займав тоді 2-ий Самбірський курінь сотн. Станіміра в складі бл. 300 багнетів і 12 кулеметів. Ген. Кравс вийшов назустріч денікінському генералові й запросив його з почотом до Думи. Там у великій залі зібралися українські й денікінські старшини й уклали тимчасовий договір такого змісту: 1) На Думі має бути вивішений поруч українського також трибарвний російський прапор; 2) війська відходять поза демаркаційну лінію; 3) дальші переговори будуть провадитися вже з командувачем групи Добрармії ген. Бредовом. Одночасно ген. Кравс одержує донесення про роззброєння цілого 2-го куреня 2-ої Коломийської бригади. Одержавши це донесення, ген. Кравс дає майорові Виметалеві наказ перевірити правдивість цього донесення. Тим часом ген. Штакельберг вивіщує на Думі російський прапор і від'їжджає зі своїм почотом.

На Хрещатику починається парада українських військ. Похід відкриває кінний Запорізький полк, т. зв. «чорнощичники» полк. Дяченка. Коли кіннотники під'їжджають під Думу й завважують російський прапор, вони починають хвилюватись і заявляють, що перед російським прапором дефілювати не будуть. Так само цивільна публіка, що зібралась у великій кількості на майдані перед Думою, поділилась на два табори,

більший — український і менший — російський. Українська частина публіки почала витісняти росіян з-під Думи. Більша група цивільних українців вривається до Думи, зриває з балкону прапор й кидає його під ноги коням дефілюючої частини. Зараз по тім, хтось кинув на розі Хрещатика й Олександрівської вулиці, коло пам'ятника, петарду, що вибухла з великим гуком. Це стало приводом для дикої стрілянини, що вибухла по всьому Києві. Спричинниками її, як теж вибуху петарди, були без сумніву большевицькі агенти, які залишилися в Києві для спровокування сутички між українцями й денікінцями. Під час наступних переговорів з ген. Бредовом було встановлено, що стріляли цивільні особи з дахів і що військові частини цієї стрілянини не спровокували.

Вибух петарди й стрілянини викликали паніку серед населення. Люди почали тікати в усі сторони. Паніку збільшив один відділ кінноти, в якому коні, перелякані пострілами, понесли й почали топтати людей, дармащо кіннотчики старались їх заспокоїти.

Бачивши такі події, ген. Кравс рішився їхати до ген. Бредова, щоб ліквідувати будь-які інциденти. О 5-ій годині пополудні ген. Кравс і ген. Бредов зустрілися в цитаделі. Не зважаючи на позірну чемність, ген. Бредов взяв ген. Кравса власне в «полон» і не дозволив йому й почотові відійти, коли переговори почали затягаться і їм не було видно кінця. Ген. Бредову треба було, щоб українські частини залишились без командування, а його частини могли вільно рухатися по Києві й роззброювати українців. Так денікінці роззброїли курінь Станіміра в Думі й кілька гарматних батерій. Бажаючи визволитись з «полону» денікінського генерала, ген. Кравс, по нараді з своїми старшинами, рішив прийняти вимоги ген. Бредова. В договорі, який ген. Бредов уклав із ген. Кравсом, було сказано, що Добрармія визнає Галицьку армію екстериторіяльною армією, яка бореться з большевиками і що демаркаційна лінія між обома арміями буда проходити вздовж річки Стугни через Безрадище, Васильків, Кожухівку, Данилівку, Забор'є,

Ігнатівку і вздовж річки Ірпень. Ген. Бредов зобов'язався повернути полонених і зброю і прийняти зв'язкових від Галицької армії. Такий текст договору, укладеного певним себе російським генералом (німцем з походження) із своїм «полоненим».

Наступного дня українські частини згідно з договором покинули Київ і вийшли поза демаркаційну лінію. Це був великий удар, але він не зламав моральної сили українських армій, що так навалюно наступали на Київ і взяли його своїм військовим зусиллям. Однак факт, що з'явився новий противник, якого українська армія вважала своїм союзником, вплинув пригноблююче. Не поправила взаємин з денікінцями й військова місія, що виїхала до командування Добрармії під проводом ген. Омеляновича-Павленка. На доручення ген. Денікіна ген. Бредов заявив, що він не визнає Української Народньої Республіки й Гол. Отамана Петлюри, а може вести переговори тільки з Галицькою армією. Це стало гаслом до зірвання всяких переговорів і до війни, яка почалася між українськими арміями й Добрармією перед лицем большевиків, що були ворогом для обох сторін.

Недовго втішався ген. Денікін своїми успіхами. З цілою силою виступили проти нього українські армії й численні українські повстанські загони. Відповідаючи на політику ген. Денікіна чинним спротивом, протидіяючи його національним і соціальним порядкам, український народ поважно спричинився до цілковитої катастрофи російської білогвардейщини. Фронт ген. Денікіна швидко покотився назад, і в його руках лишився незабаром тільки Кримський півострів. Денікін передав команду баронові Врангелеві й виїхав за кордон. На жаль, українські армії не мали вже сили зайняти звільнені від Добрармії території. В ряди українських армій закрався багато дужчий ворог — плямистий тиф, що покотом поклав її бійців і старшин. Звільнені від Денікіна території України займали знову московські большевики.

Помилка, яку зробив ген. Бредов у Києві (потім виявилось, що він перевищив свої уповноваження), ство-

ривши другий фронт проти українців, була вирішальна для білого руху. Це визнав сам ген. Бредов, коли на чолі своїх білогвардійських недобитків, прокрадався з Одеси понад Дністром до Польщі й вдруге стрінувся з частинами ген. Кравса в районі Тирасполя. Пам'ятаю добре цю хвилину, коли височенний ростом російський генерал німецького роду — Бредов у розмові на мості в Тирасполі, після того, як румуни відмовилися пустити денікінців і галичан до Басарабії, визнав тремтячим голосом перед ген. Кравсом й його супроводом (старшинами I-ої Кінної бригади), що його (ген. Бредова) агресивна політика тоді в Києві немало причинилася до його трагедії. Одначе його гвардійці на еміграції забули вже тремтячий голос свого шефа. Вони далі провокують війну з українцями. Бо переконання про неіснування України ввійшло вже в кров прихильників «святої» (білої чи червоної) «Русі», і вони неспроможні розуміти дійсне становище російського й українського народів і всі його консеквенції і тепер, і в майбутньому. Беручи це до уваги, ми, українці, мусимо бути завжди приготовані на повторення «помилки» ген. Бредова також у майбутньому, і на всі наслідки, що таке повторення може нам принести. Отже не психічна демобілізація у відношенні до російського «союзника», як це було в серпні 1919 року, але сторожкість і обережність у відношенні до російського імперіяліста, байдуже якої масти, повинні бути наукою, що її засвоїть сучасне українське покоління на основі великих подій незабутнього серпня 1919 року.

Примітки автора:

Головним джерелом для цього нарису, що вже був, у стислій формі, надрукований на сторінках «Української Трибуни» (Мюнхен, серпень-вересень 1947 року — ч. 65/89-72/96), була праця-студія князя Льобковіца, майора генерального штабу Української Галицької Армії та шефа штабу III-го Галицького корпусу й рівночасно шефа штабу Центральної армійської групи ген. Кравса. Студія майора Льобковіца, була написана безпосередньо після закінчення I-их Визвольних Змагань

і мала бути надрукована в серії видань з української воєнної історії, що її підготовляло до друку Воєнно-історичне товариство, що мало постати при Бойовій управі дивізії «Галичина» в 1943-44 роках. З огляду на пост, що його займав майор Льобковіц, не може бути найменшого сумніву, що його праця є першорядним джерелом до пізнання нашої воєнної історії. Праця зберігається закордоном і повинна бути видана при першій можливості.

У нашому нарисі ми передали розповідь майора Льобковіца про окремі фази наступу й події в Києві майже без змін. Навіть у випадку, коли інші джерела подавали окремі факти в іншому насвітленні, чи дещо відмінно від майора Льобковіца, ми старалися, засадничо, передавати окремі факти так, як їх передає Льобковіц. Це його версія, напр., що російський прапор з балькону Думи в Києві скинули цивільні особи, що вдерлися до Думи, бо інші версії подають, що це зробили військовики, а навіть вказують безпосередньо на «чорношличників», як спричинників цього демонстраційного акту. Зацікавлений читач, який схоче прослідкувати точно марш-наступ на Київ, може це зробити, порівнюючи окремі дані майора Льобковіца, подані в нашій праці, з такими ж даними, поданими в книгах ген. Капустянського чи ген. Удовиченка (див. Бібліографія). Також про переговори з денікінцями в Києві подано за майором Льобковіца. Свого часу сотн. Терлецький на сторінках газети «Українські вісті» (Новий Ульм) скритикував нашу розповідь, як невірну й невідповідаючу фактам. Тим часом майор Льобковіц, від якого ми взяли ці факти, безпосередньо спостерігав події в Києві й переговори з ген. Бредовом з найближчого оточення ген. Кравса, з яким був у Києві як шеф його штабу. У цьому характері майор Льобковіц брав теж участь у переговорах з ген. Бредовом.

Знов же, сотн. Іван Вислоцький, колишній визначний старшина військової розвідки, у своєму листі до автора цього нарису й покликаючись на свою працю, друковану в «Літописі Червоної Калини в 1936 році п. н. «Спомини розвідочного старшини НКУГА», на статтю «Полі-

тичні течії і стремління серед вищих старшин УГА» й на всі інші свої праці, подав, що вибір оперативного напрямку на Київ і допоміжного на Одесу зроблений був Головним Отаманом Симоном Петлюрою всупереч opinii НКУГА та Генерального штабу Дійової армії. Проти рішення Головного Отамана мала бути сильна опозиція з боку цих чинників, що припізнала теж і випрацювання плянів наступу й початок самого наступу. Сотн. Вислоцький підкреслює, що перед наступом ішли переговори з деякими альянтськими чинниками про матеріальну допомогу Антанти для української армії, і ці чинники узалежнювали допомогу від координації протибольшевицької боротьби й співпраці всіх збройних сил, отже обох українських армій, Добрармії, Польщі й Румунії. Чинники ці мали теж підказувати потребу наступу на Одесу, не на Київ, і коли з українського боку запало інше рішення, альянтські чинники відмовилися від допомоги українській армії. Сотн. Вислоцький правильно вказує, що вже зайняття чорноморських портів (Одеса, Миколаїв) денікінцями було їх фальшивим кроком, бо воно відбулося коштом оперативних резерв ген. Денікіна, яких пізніше йому бракувало на головному протимосковському фронті.

ЗИМОВИЙ ПОХІД АРМІЇ УНР

Дієва Армія УНР вирушила в I Зимовий Похід. Дня 6 грудня 1919 р. Тоді почався один із могутніх епізодів визвольної епопеї 1917-21 рр. Сьогодні, ми можемо тільки дивуватись, чому українська еміграційна преса обходить, здебільша, мовчанкою цю знаменну річницю. Ми тільки ще раз переконуємось, що ця преса не сповнює своїх завдань, які вона сповнювати повинна. Тим часом, славетний «марш крізь бурю і сніг» українського вояцтва Армії УНР треба було б собі пригадати не тільки з огляду на те, що I Зимовий Похід — це безприкладна історія трудів, посвяти, жертвенности й героїзму українського війська, але й також тому, що історія I Зимового Походу багата на военні чини та політичні події, з яких багато дечого можна навчитися наступним українським генераціям. Бо I Зимовий Похід — це не тільки джерело нашої національної військової гордості, але й джерело нашої науки, з якої ми повинні черпати сили для дальшої боротьби.

I Зимовий Похід почався в дуже складних умовах. Він почався в «чотирикутнику смерти», в якому знайшлися українські армії пізньої осені 1919 року. З усіх боків, на цей «чотирикутник» наступали вороги української державности, а в середині «чотирикутника» лютував тиф, який шалів виключно на території зайнятій українськими арміями, був першим прикладом застосування бактеріологічної війни в історії людства. Хто знає, які методи цієї бактеріологічної війни стосував цей сам ворог у відношенні до УПА й українського населення в наші дні, цей не може сумніватись щодо походження тифу в 1919 році. Тоді від цього тифу хворіли, дослівно, цілі українські частини і цілі українські села. Сотні вояків, чоловіків, жінок і дітей вмирало щодня, бо на цей тиф не було ліків. Ці ліки були в недалекій Румунії, але можні світу того заборонили їх вивозити на територію, зайняту українськими арміями.

Страшною бльокадою вони хотіли задушити українські визвольні змагання, бо бажали собі відновлення єдиної неділимої Росії та з усіх сил підтримували ген. Денікіна. Для українських армій, що кривавилися в боротьбі проти большевицьких агресорів, вони не мали не тільки зброї, амуніції, військового вяряду, ліків, але й навіть доброго слова. Чи можна дивуватись, що хоч не раз українське військо доконувало славні бойові чини — світові сили, які були (і є) проти української державности, все зводили нанівець?

Ці сили, що створили нам «чотирикутник смерти» після величавих перемог українських армій у літі 1919 року, діють і сьогодні. Ми мусимо собі, врешті, усвідомити існування цих сил і почати їм протидіяти, коли не хочемо, щоб кожний наш зрив кінчився поразкою. І може, коли ми собі усвідомимо потужність цих сил, то в нас не стане місця на розз'єднання, на міжпартійну гризню, на взаємне поборювання, бо цим могутнім силам ми мусимо протиставити нашу силу, а ця сила є тільки в нашій єдності.

Дієва Армія УНР перекреслила намагання наших ворогів задушити українські визвольні змагання ще перед кінцем 1919 року. Маючи до вибору: капітуляцію перед ворогом, або продовження боротьби, Дієва Армія рішилась продовжувати боротьбу та виступити в I Зимовий Похід. Було б помилкою думати, що це важливе рішення прийшлося Дієвій Армії легко. Ми мусимо підкреслити, що оце рішення прийшло тоді, коли нерви УГА не витримали й вона рішилась капітулювати перед білою армією ген. Денікіна. Ми свідомо вживаємо слова «капітуляція», бо, хоча формально УГА заключила з білою армією «союз» то все ж таки, «де факто» це була капітуляція. Не бачили теж можливости продовжувати боротьбу Січові Стрільці полк. Євгена Коновальця, які тоді розформувались. Відкидаючи капітуляцію перед ворогом і, приймаючи рішення про вихід з «чотирикутника смерти» на широкі українські степи для продовження боротьби, Дієва Армія не тільки зберегла себе як інструмент боротьби за українську державність, але й довела, що для людей рішених на все, ситуацій без

виходу немає. «Лицарі абсурду» завжди родяться для того, щоб творити великі діла.

Ми не можемо собі відмовити того, щоб не сказати, скільки посвяти й героїзму треба було з боку старшин і козаків Дієвої Армії, щоб довершити те, чого на «здоровий глузд» довершити було не можна. Ми бачили дивізії Армії УНР, коли вони вирушали в I Зимовий Похід. Дня 12 грудня 1919 року, через м. Самгородок, в якому були розташовані частини I Галицької кінної бригади, проходили частини Запорізької дивізії. Це цілком зрозуміло, що для виходу у вороже зазілля з р. Любар-Чортория, дивізії Дієвої Армії вибрали шлях через розташування галицьких бригад на північ від м. Вінниці і на південь від м. Козятина. Іншого шляху не було. Спогад про перемарш цих частин залишиться до кінця життя; картина до болю нагадувала відворот Наполеонівської армії з Москви. Їхала кіннота, артилерія полк. Алмазова, піхота на возах, безконечна валка обозу і знову піхота на возах та кіннота. На дворі проймаючий холод, а під ногами грязюка зі снігом. У цій грязюці потапали вози, на яких їхали хворі й ранені запоріжці. «Не кидайте нас», казали вони своїм старшинам, коли здорові збирались в похід. Коні не могли тягнути возів і приставали. Ми кинулись пхати вози, але це мало що помагало. Вояки, які тільки що видужали після тифу й легко ранені, позлазили з возів і почали йти за возами. Їх треба було попід руки підтримувати в марші. Дивитися на цих ранених і хворих було страшно: ноги в лахміттях, бо чобіт немає, позавивані коцями, бо немає плащів, зарослі обличчя з мутним поглядом очей... І такі вояки: неодягнені, босі, хворі й ранені здатні були на геройський подвиг і вважали, що краще згинуть, як припинити боротьбу. Тільки глибоке переконання в правоту своєї справи могло їм додати сил, щоб витримати це лихоліття.

Цілком інакша картина запам'яталась нам, коли в другій половині квітня 1920 року, наша I кінна бригада приєдналась до Армії УНР. В м. Ободівка, командарм — ген. М. Омелянович-Павленко робив перегляд нашої

бригади. Після перегляду ми дивились на перемарш армійської кінноти та інших частин. На конях їхали здорові, вітрами осмалені козаки, веселі й певні себе. Обозів було цілком мало, бо в ході I Зимового Походу їх поліквідували, беручи коні для формування щораз то

Ген. полк. Михайло Омелянович-Павленко, Командир Армії УНР в I. Зимовому Поході

нових кіннотних відділів з козаків, що одужували з тифу та ран. Контраст між баченим перед кількома місяцями був цілком очевидний і він був найкращим доказом, що Дієва Армія вибрала трудне, але й правильне рішення. Діючи на зазілля ворожих армій, але одночасно користуючись повною підтримкою українського народу й численних повстанських загонів, Дієва Армія оновила свої фізичні та моральні сили, реорганізувалась згідно з вимогами партизанської боротьби в тилу ворога та стала знову важливим фактором у боротьбі

за українську державність. Щоденні успіхи в бойових сутичках піднесли її на душі та привернули віру у власні сили.

У нашій статті, ми не маємо наміру переповідати бойову історію I Зимового Походу. Для студій цього питання існує значна і цікава література (Доценко, Монкевич, ген. Михайло Омелянович-Павленко, Певний, Трутенко, Тютюнник, Чижевський, збірник: Зимовий Похід) і низка статей у журналах і газетах. Ми бажаємо тільки вказати на блискучість оперативного керівництва дивізіями Дієвої Армії в Зимовому Поході. З цього погляду, подрібний розгляд кампанії заслуговує на увагу кожного військовика і ми, здається, не перебільшимо, коли скажемо, що I Зимовий Похід, як характеристичний приклад широкої партизанської війни, повинен вивчатись у воєнних академіях. Вибір командуванням оперативних напрямків у тилу ворога, відповідно до цього марш цілою армією, або роз'єднаними колонами, техніка демонстрацій і маскувальних акцій, організація розвідки, техніка форсованих маршів і переправ через ріки, маневрування і виходи з оточення — все це копалина цікавих відомостей для кожного військовика. Адже ж дивізії Армії УНР у I Зимовому Поході пройшли, пересічно, 2 500 км (16,5 км денно), звели понад 50 боїв (не рахуючи прориву через фронт XIV більшовицької армії) здобували міста й містечка (Умань, Сміла, Канів, Золотоноша, Жовнина, Бобринець, Долинська, Новий Буг, Вознесенське) з цілою воєнною базою XIV Армії, Ольгопіль і б. ін., брали сотні й тисячі полонених, в тому теж штаби 41-ої, 45-ої і 46-ої сов. дивізії (у Тульчині та перевели велику пропагандивну працю серед населення. Кредит за вміле переведення цих операцій треба записати, без сумніву, командармові ген. М. Омелянович-Павленкові і його шефові штабу: полк. А. Долудові, хоча присутність в армії таких видатних повстанчих організаторів, як от. Т. Гулей-Гуленко та Юрій Тютюнник, без сумніву, добре прислужились справі. Цим ми не бажаємо знецінити великого вкладу командного складу армії, серед яких назвемо: Вартового отамана і начальника постачання полк. А. Ткачука, начальника роз-

відки, сот. Павловського, начальника зв'язку А. Шаповала, начальника штабу Запорізької дивізії — полк. М. Крата, к-ра Збірної бригади Запорізької дивізії полк. І. Дубового, к-ра Низових Запорожців — полк. І. Литвиненка (старшина УПА в наші дні), к-ра артилерії полк. Алмазова, к-ра кулеметної сотні — сотн. Севастьянова,

Полк. Андрій Долуд,
шеф штабу в I. Зимовому Поході

к-ра полку Чорних Запорожців — полк. Дяченка (всі: Запорізька дивізія), к-ра Волинської дивізії: ген. О. Загородського, помічника к-ра Волинської дивізії от. Н. Никонова, начальника штабу Волинської дивізії: сотн. Морозевича і Волосевича, к-ра пішого полку полк. Петрова і пполк. Федченка, к-ра кінного ім. Залізняка полку полк. Царенка, та пполк. Коханева, к-ра кінного ім. гетьм. Мазепи полку — пполк. Недзвецького, к-ра артилерії полк. Е. Башинського (всі Волинська дивізія),

ген. А. Вовка — помічника к-ра Київської дивізії, нач. штабу — сотн. Блошаневича, к-ра Збірної бригади — полк. Нельговського, к-ра кінного полку пполк. Грибовського, к-ра артилерії сотн. Вітка і сотн. С. Чоного (всі Київська дивізія), полк. В. Трутенка та В. Ольшевського — к-рів решток 3-ої Залізної дивізії та Спільної Юнацької Школи, пполк. Лоценка та Жупінаса — к-рів 2-го кінного полку, полк. Гната Стефанова і О. Вишнівського — к-рів 3-го кінного полку, к-ра Галицької кінної бригади — от. Едмунда Шепаровича і к-рів полків сотн. Руменовича та Ярого, к-ра Чорноморського партизанського куреня — от. Шпонника, його заступника сотн. Афнера та шефа штабу полк. Галкіна і, врешті, польових священників оо. Павла Пащевського та В. Сукачева. Не думаємо теж знецінювати вкладу вояцтва, яке цілком заслужено отримало за I Зимовий Похід орден Залізного Хреста.

Проте, I Зимовий Похід — це не тільки блискуча сторінка нашої воєнної історії. Коли Головний Отаман Симон Петлюра і ген. полк. Микола Юнаків підписували наказ армії УНР до вирушення в I Зимовий Похід, вони розуміли добре, що успіх армії в тому неповторному анабазисі створить нові можливості успішного закінчення I Визвольних Змагань. І, справді, армія, в Зимовому Поході ці нові можливості створила. Вже зараз після свого виходу на запілля ворога, у коридор поміж відступаючими арміями ген. Денікіна та наступаючими XII і XIV червоними арміями, вона стала знову фактором політичної сили, яка могла заважити на терезах подій. Командування обох ворожих армій висилають до Командування Армії УНР своїх парламентарів, які пропонують воєнний союз проти «спільного» ворога. Командування Армії УНР відкидає ці пропозиції, які, напр., Командування Добровольчої Армії повторює кількакратно. Це саме Командування тільки місяць перед тим, перемовляючи з Командою УГА, не хотіло й навіть чути про переговори з Армією УНР, неслухно вважаючи, що її дні вже пораховані. Насправді, пораховані вже були дні Добрармії. Це враховують представники антанти в

Одесі, які звертаються до полоненого денікінцями ген. Олександра Удовиченка (його захопили хворого на тиф у Проскуріві) і пропонують йому організацію оборони Одеси та всебічну допомогу в цьому ділі. Ген. Удовиченко погоджується, але під умовою, що загальне командування всіма військами в одеському районі буде в українських руках та, що Добрармія, при першій нагоді мусить покинути територію України. Оці вимоги зустрінули категоричний спротив збоку ген. Шілінґа командуючого частинами Добрармії на Правобережній Україні, який зтягнув переговори до часу, коли червоні дивізії появилися перед брамами Одеси. Тоді щойно ген. Шілінґ ніби погодився на українські пропозиції знаючи, що вже запізно і знаючи, що «доблесні руські війська», тільки дещо відмінної фарби, візьмуть це місто. В цьому випадку, антанта ще раз прогавила велику шансу створити дієвий протибольшевицький фронт на півдні України, поскільки її представники не вміли відповідно натиснути на своїх «союзників», щоб вони погодилися на цей плян. До речі, плян цей був цілком реальний, поскільки тоді в Одесі перебувало понад 20 000 українських вояків — полонених вояків Армії УНР та галичан. Звичайно, для розгортання цього південно-українського фронту, правдоподібно вздовж р. Богу, можна було притягнути дивізії армії УНР, що перебували в Зимовому Поході та галицькі бригади, які стояли тоді між р. Богом та Дністром.

Шанси створення такого південно-українського фронту здовж р. Богу повторились з математичною точністю в другій половині квітня 1920 року. Дня 6 квітня 1920 р. I Галицька кінна бригада, яка стояла в німецькій колонії Кассель біля Тирасполя підняла протибольшевицьке повстання й рушила на м. Тираспіль, яке здобула, винищуючи в місті, органи большевицької влади та добуваючи значні кількості воєнних припасів. У Тирасполі, до I кінної бригади приєднався большевицький піший полк, який стояв залогою в місті та складався з колишніх вояків Армії УНР (Чорноморський загін). Дня 7 квітня, I кінна бригада рушила на колонію Бергдорф,

в якій стояв штаб кол. III Галицького корпусу, тепер перейменованій у штаб III Бригади ЧУГА. Командування I Кінної бригади старалося наклонити штаб корпусу, щоб він видав наказ підлеглим частинам до повстання й маршу на Одесу. Штаб корпусу відмовився це зробити і до повстанців приєднались тільки кінна охоронна сотня штабу бригади (сотн. Савон), телефонічна сотня (пор. Мараці) та запасовий курінь і полева жандармерія на ст. Затиштя (сотн. Козак). Зміцнена цими частинами й Чорноморським куренем I Кінна бригада рушила на північ для з'єднання з Армією УНР, що й сталось, в південній Уманщині, в другій половині квітня.

У цьому самому часі, Армія УНР оперувала в Херсонщині і дня 15 квітня наблизилась до р. Богу в р. м. Вознесенське. Після переправи через р. Бог, Армія УНР заатакувала м. Вознесенське і взяла його разом з цілою військовою базою XIV советської армії, наступного дня. За два дні побуту в м. Вознесенське не можна було й перерахувати всієї тієї військової здобичі, яка впала в руки Армії УНР у цьому місті. Армія забрала зі собою 2 мільйони рушничних набоїв, 32 000 гарматних набоїв, 2 важких та 18 легких гармат та багато іншого майна, знищуючи все інше, чого не можна було забрати з причини браку коней і возів.

І в цьому випадку, плян походу на Одесу і створення південноукраїнського фронту проти большевиків був цілком реальний. Коли не рахувати польського фронту на Правобережній Україні, на якому большевики мали дві армії в силі 40 000 вояків (8 дивізій), їхні сили в заплілі були цілком мінімальні. Крім певної кількості вишкільних запасових частин в Одесі та невеличких залог у Балті й Голті, большевики мали тільки охоронні залізничні частини й бронепотяги на залізничних лініях Одеса — Жмеринка й Бірзуля — Знаменка. Поза ці райони вони не виставляли навіть свого носа, бо всюди діяли українські повстанські загони. І так, в Ананайвському повіті діяв загін сотн. Заболотного, в Гайсинському й Брацлавському повітах загін от. Волинця та

в районі Винниці загін от. Шепеля. Знов же територію між р. Богом і Дніпром покривали суцільні «повстанські республіки», які управляли й адміністрували своїми територіями в імені УНР. Коли ж брати ще до уваги наявність в цій території Армії УНР (понад 6 000 бойовиків, головно кінноти, при 14 гарматах та 144 кулеметах — перед зайняттям м. Вознесенська) та галицьких бригад (харчовий стан: 1 485 старшин і 16 688 стрільців), то на території між р. Богом і Дністром, у заплілі XIV сов. армії, зв'язаної на фронті наступом 6 польської армії та 3 укр. дивізії, була значна перевага українських сил над ворожими. Виходячи з цього заложення, можна припускати, що зайняття Одеси й створення південноукраїнського фронту лежало цілком у сферах можливості. Про те, яке значення мало б для дальшого розгортання української визвольної боротьби посідання Одеси з її широким вікном у світ та створення незалежного південноукраїнського фронту поруч вже існуючого польсько-українського фронту, говорити, хіба, не треба. Це здається ясно кожному. Очевидно, ці можливості створились тільки тому, що Армія УНР була в Зимовому Поході.

Для 6 травня 1920 року, проривом через фронт XIV сов. армії закінчився I Зимовий Похід. Прорив ішов з такою силою, що ворог, на всьому шляху, в паніці, розчистив армії дорогу, залишаючи на полі бою тисячі бранців (у полон здалася ціла сов. бригада) та тисячі возів своїх обозів (на деяких возах, як це ствердив автор, московські «пролетарі» везли шампанське вино й шоколяду) й інші трофеї. 152 доби маршу «крізь бурю й сніг» сніговії, дня 6 грудня і закінчився великою весняною бурею під с. Джугастрою. Тоді небо несамовито почорніло, а вітер зняв такі хмари піску, що не видно було наступаючого ворога. Втома людей і коней досягнула свого верха. Ніч не принесла поліпшення ситуації, бо в с. Вільшанці, в різних краях села лягли спочити свої й вороги. В ночі, вони натрапили на себе і між ними знявся великий нічний бій, який тривав до ранку. Наступного дня, Командування Армії УНР формує дивізію

в кулак до остаточного прориву з М'ясківки на Ямпіль. Удар цей вдається і дня 6 травня Ямпіль вітає в себе частини Дієвої Армії УНР, які точно п'ять місяців тому рушили на велике діло з вірою в Боже Провидіння та з великою любов'ю до свого народу.

Література до статті Зимовий Похід

Доценко, Олександр, *Зимовий похід* (6. XII. 1919 — 6. V. 1920). Варшава, Український Науковий Інститут, 1932.

Монкевич, Борис *Чорні Запорожці. Зимовий похід й остання кампанія Чорних Запорожців. Зі схемами й ілюстраціями.* Львів 1929. Добра книжка.

Омелянович-Павленко, М. ген. *Зимовий похід.* Каліш, Українське Військово-історичне товариство, 1934.

Тютюнник, Юрко, *Зимовий похід 1919-20 рр.* Частина I. Коломия-Київ, Трембіта, 1923.

6 — XII. 1919 — 5. 8. 1920. *Зимовий похід.* Слово групи лицарів Укр. Залізного Хреста. Ретроспективний огляд походу опертий на працю ген. М. Омеляновича-Парленка. Бібліографія Петра Зленка. Накладом комітету, Прага, 1940. (Також німецький текст).

Статті про Зимовий похід були друковані: в таких періодичних виданнях: *Гуртуймося*, Прага, *Запорожець*, *Око*, *Каліш Український Сурмач*, *Каліш-Щипіорно*, *Немезіда*, *Тризуб*, *Париж*, *Літопис Червоної Калини*, Львів.

ПОВСТАНЧИЙ РЕЙД КІННОЇ БРИГАДИ ОТ. ШЕПАРОВИЧА

В 9-му ч. Літопису ЧК, за 1933 рік, поміщує п. Олесь Бистренко (псевдонім) спомини про одну подію учасником якої був також і я. Подія сама по собі маловажна і цілком не заслуговує на спеціальну згадку. От «більшовицькі лабети» і більш нічого. Але завдяки цій події

Л. Шанковський
кол. підгор. УГА

став я учасником повстанчого рейду Кінної Бригади от. Шепаровича — безумовно світлого періоду історії галицької кінноти. 400 кілометровий похід галицької кінноти в глибокому запіллі ворога, її блискучий прорив через полчища XIV советської армії, в спілці з частинами ген. Омеляновича-Павленка, не можуть в ніякому

випадку посоромити цього роду зброї українського галицького війська. Та проте, хоч від цих подій минуло вже 38 років, мені не довелося ніде стрічати опису цього подвигу української галицької кінноти. Визначені його учасники живуть ще, та про нього чомусь не згадують. Ось, напр., от. Едмунд Шепарович провадив докладний

Отаман
Едмунд
Шепарович

денник, що його частинно використав ген. Омелянович-Павленко в своїх споминах про Зимовий Похід^{*)}. Денника цього ніде не опубліковано. Є кому здобутись не тільки на фахове, але й на літературне оформлення опису чинів I Кінної Галицької Бригади. I тому нічого

^{*)} М. Омелянович-Павленко: Зимовий Похід (6. XII 1919 — 6. V. 1920), див. «За Державність» — збірники I-III.

собі більше не бажаю, як своїм описом викликати серію споминів учасників цього рейду. Цей цікавий момент наших визвольних Змагань треба всесторонньо висвітлити, не тільки щоб «слава не пропала», але й на науку грядучим поколінням^{*)}.

Невдоволені з большевицьких порядків в ЧУГА старшини I Кінної Бригади (тоді 3 червоного укр. галицького кінного полку) в повному порозумінні (підкреслюємо це з натиском) з не менш невдоволеним козацтвом приготувляли повстання проти большевиків. Про це пише от. Шепарович у своєму деннику:

«В березні 1920 року, коли I-шу Кінну Бригаду поміщено в с. Кассель (Комарівка) Херсонської губернії, як частину ще Червоної Галицької Армії, не занедбувала бригада ні одної нагоди, щоб мати зв'язок з усіма протибольшевицькими організаціями і бути приготованою на весну. Приготовання до повстання йшло гарячково. З Чорноморського полку^{**}) приїздить до нас один полковник і перебирає від нас відповідні накази, щоб їх передати далі. В той час ми мали зв'язок з робітниками в Одесі, які були нашими однодумцями і приобіцяли нам поміч у тому випадку, якщо б ми зайняли Одесу. З другого боку, мали ми отримання з денікінцями, які обіцяли нам по зайнятті Одеси приїхати трьома пароплавами і доставити амуніції, гармат і інших технічних засобів; зв'язковим був один старшина з чужоземних армій (французький чотар), що перебував в Одесі і мав зв'язки з усіма протибольшевицькими організаціями. Окрім того вислали ми одного до ген. Павленка, який якраз тоді оперував коло Голти. Заплановане

^{*)} Канцелярія Штабу I Кінної Бригади (документи, накази тощо) зложена була в 1920 р. в маєтку п. Івана Шепаровича в Колодівці б. Станиславова, однак її сконфісковано польською владою під час одної ревізії і більше не повернено.

^{**}) Чорноморський полк з кол. вояків Армії УНР стояв тоді залогою в м. Тирасполі над Дністром в Херсонській губернії. Сьогодні це місто входить у склад Авт. Молдавської Республіки. Полковником, що про нього згадує от. Шепарович був полк. Галкин.

нами повстання мало поширитись на цілу Галицьку Армію, яка повинна була в цей спосіб зайняти цілу Херсонщину та Поділля по Бог і залізничий шлях Вінниця-Брацлав (Бірзула?) без усяких труднощів, бо большевицька армія була ослаблена *)».

Об'єктивно треба признати, що повстання за задумами отамана I Кінної Бригади мало вигляди на повний успіх. Ситуація в згаданому районі в першій половині квітня 1920 р. придставлялась ось так:

Галицька Армія: Нач. Кмда в Балті, I-ий корпус (2-га бригада ЧУГА) в районі Чечельника, II-ий корпус (1-ша бригада ЧУСС) в районі Бершаді, III-ий корпус у німецьких колоніях району м. Бергдорф. Багато установ і частин армії розташовані поза тим районом: в Одесі, Рибниці, Тульчині, Брацлаві, Гайсині, Вінниці, Жмеринці і Барі. Залізничний шлях Одеса-Вапнярка в технічному заряді влади Нач. Команди. Фізичний стан армії кращає. Вояцтво приходить по довшому відпочинку до сил. Придбано відповідні матеріальні засоби, забезпечено армію потрібним взуттям, білизною, одягом та ліками. Всі спроби большевиків розкласти армію та викликати недовіря стрілецтва до своїх старшин розбивались об міцні національні почування стрільців. Настрій ворожий до большевицького союзника.

Наддніпряньська Армія: в складі 3 дивізій (Запорізька, Волинська, Київська та Кінна Бригада — 350 старшин, 3 000 багнетів, 700 шабель, 114 кулеметів, 14 гармат) знаходиться з початком квітня в районі Бобринця в півн. Херсонщині. 8 квітня армія переходить в р. Долинська-П'ятихатки. 10 квітня ген. Омелянович-Павленко рішає про прискорений марш на Вознесенське і захоплення його й гарматної бази та переправу армії в Забужжя. Армія переходить 125 верст за 4 дні і займає по впертому бою Вознесенське 16 квітня. Наддніпряньській Армії дісталось там 18 легких і 8 гірських гармат, 2 важкі гармати, 48 кулеметів, 2 мільйони рушничних та 32 000 гарматних набоїв, 4 ешелони різного військового майна і 4 тисячі фір большевицького обозу.

*) Див. «За Державність», III збірник, стор. 17.

Цей бій, як пише полк. Ткачук: «створив невмірущу славу нашому українському козацтву». По зайнятті Вознесенського армія вертається в Забужжя.

Червона армія: XII і XIV армія на протипольському фронті. XII армія (штаб у Києві, в її склад входять галицькі частини) на Волині і Поліссі, XIV армія на Поділлі (штаб в Одесі). В районі XII армії стояли: 47 дивізія, 7 дивізія, 2 бригади 17 дивізії кінноти, в районі Житомира 58 дивізія, і кінна бригада 17 дивізії кінноти, в районі Бердичева 44 дивізія, а потім ще дві бригади галичан. У районі XIV армії 45, 60 і 41 дивізії. Разом, на підставі польських джерел, на фронті стояло 89 000 багнетів і шабель проти III. і VI. польської армії (ген. Стахевич *). З большевицьких сил у накресленому нами районі знаходяться тільки невеличкі залоги: 1 000 люда в Одесі, 700 у Вознесенську, 400 в Тирасполі, стільки ж в Єлисаветі і Умані, по 100 в Балті, Ольвіополі, Бобринці і т. д. У випадку повстання галицьких бригад, ліве крило большевицького фронту було б відкрито і большевики були б примушені уступати.

Умовини повстання були отже дуже сприятливі. Було пляновано здобути цілу південну Україну в найслабшій моменті для большевиків, що не мали тоді близько жадних резерв. За допомогою ген. Павленка можна було спокійно створити фронт проти большевиків на лінії Вінниця-Немирів і вздовж Богу. Допомоги зі сторони населення також можна було сподіватись. Зокрема можна було рахувати на підтримку населення німецьких колоній у районі розташування III гал. корпусу і взагалі в південній Україні. Населення те з національних, релігійних і економічних причин ставилось цілковито вороже до большевицької влади. Зокрема ставилось дуже прихильно до Галицької Армії, яку вважало своєю армією. Про це мають найкращі спомини всі ті галичани, що квартирували на німецьких колоніях у південній Україні.

*

*) Działania III armii na Ukrainie — Warszawa 1935.
Диви це: Kutrzeba: Wyprawa kijowska — Warszawa 1937.

Не вважаю себе компетентним рішати, чи добре зробило командування I Кінної Бригади, що підняло на спілку з чорноморцями прапор повстання в Тирасполі 6 квітня 1920 р. Можливо, що це з військового погляду несубординація, а то й дезерція цілої частини, можливо, що не один старшина чи стрілець через той факт познайомився ближче з темними льохами Че-КА, а то й концтаборами. Одначє вільно мені думати, що повстання галицьких частин у далекому запіллі було б у тодішніх обставинах раціональніше, ніж пізніша «зміна віх» на польському фронті. Думаю, що можна було тоді зайняти на спілку з частинами ген. Омеляновича-Павленка Одесу і створити фронт від півдня з оперттям об море — це вікно у широкий світ. Вважаю, що це потягнення на тодішній українській шахівниці мало б куди кращі наслідки для нашої державности, ніж пізніший перехід на бік поляків, що довело до загибелі УГА, оцього важливого чинника в наших визвольних змаганнях. Оцей власне перехід, а не повстання Кінної Бригади, дав у висліді Тухолу і Кожухів, кінцеві етапи нашої багатострадалної армії. Добуття Одеси було б нас охоронило від знищення, через неї ми отримали б потрібні нам засоби до дальшої боротьби, туди б прибули нам на поміч полонені з Італії, гірська бригада з Чехії і т. д. А поза цим всім треба б нам ще застановитись над тим, чи справді командування I Кінної Бригади вчинило несубординацію і дезерцію (такий погляд довелось мені зустрічати серед наших старшин УГА) підіймаючи протибольшевицьке повстання?!

*

Бажаючи відповісти об'єктивно на це питання, мусимо прослідити коротко розвиток подій в УГА, що попередив повстання I Кінної Бригади. Договір з Денікіном, це була тверда конечність для рятунку загибаючої від тифу армії. (Чи «чотирикутник смерти» не був часом вислідом застосування метод бактеріологічної війни нашими ворогами?). Та проте провідні чинники нашої армії уможливили частинам ген. Омеляновича-Павленка перехід через розташування Гал. Армії і взагалі вважали витворене становище тимчасовим. Врешті 24

грудня 1919 р. підписано у Вінниці умову про нову злуку Наддніпрянської і Галицької Армії (от. Лесняк і чот. Паліїв). Ця умова не була здійснена, але вона **обов'язувала!** І хоч Наддніпрянська Армія відійшла далеко в запіллі в Зимовий Похід, та проте зв'язок з Галицькою Армією був встановлений. У березні 1920 р. Наддніпрянська Армія наближається знову до району розташування Галицької Армії. Ціль оттого зближення ясна! Сотник Заславський пише в диспозиції повстання: «Ген. Павленко зайняв Голту і наступає на Балту, щоб з нами сполучитися». Так! Наддніпрянська Армія мала право сподіватись, що з її наближенням Галицька Армія підійме жовто-блакитний прапор.

Про цей цікавий період наших визвольних змагань пише ген. Омелянович-Павленко у своїх споминах:

«Ми застаналялися над командою цілого повстання ГА. Отаман Шепарович не міг бути командантом цілого повстання ГА з причин тактичних. На нашу думку найкраще надавався ген. Кравс, який, за донесеннями нашої контррозвідки, тоді сам багато над повстанням думав. Ми віднесли в цій справі до ген. Кравса і він радо згодився перебрати команду та сказав, що він у справі повстання вже багато дечого приготував. У нього ми стрінули полковника Красицького, отамана Цімермана і сотника Козака, які обговорювали справу повстання і першим завданням уважали за всяку ціну перешкодити через проволікання транспортуванню 3-го Галицького корпусу на фронт, що большевики хотіли до першого березня провести в діло. Всі ми зібрані у генерала Кравса постановили розпочати спільну повстанчу акцію. Ген. Кравс наказав подати йому докладний плян повстання і прохав не відвідувати його зачасто, бо большевики його пильно шпівують. По повороті від ген. Кравса, скликали ми (от. Шепарович і сотник Заславський) в Тирасполі головну нараду, на якій були присутні два полковники, один сотник з Чорноморського полку і полковник генштабу Галкин. На нараді доручено було полк. Галкину випрацюва-

ти плян повстання, через його зв'язок з українськими залізничниками спинити залізничний рух на шляху Одеса-Вінниця. Рівночасно погодилися всі з тим, що ген. Кравс обійме команду повстання ГА і полк. Галкин мав йому подати плян повстання 21 березня. Тим часом полковник Галкин приїхав до нас з пляном аж 23 березня вночі. Плян полковника Галкина прочитано, але він був недостатній і сотник Заславський ще тої самої ночі виробив новий плян.

Диспозиція нового пляну:

Дня... починається повстання, в якому наказую:

1) Сотник Козак має обсадити жандармерією станцію Затиша о год... перервати телефонічне і телеграфічне сполучення і вислати зв'язкового до 8 і 9 полків у Бірзулі з жаданням одного паротягу і вагону для своєї жандармерії та чекати на дальші прикази. Дня... год... має він налагодити телефонічне сполучення на лінії Бірзула-Затиша.

2) Отаман Шльосер перебирає команду 8 і 9 полків, має зайняти Бірзулю і Балту, знищити залізницю до Вінниці, зайняти броневик на станції Бірзула і держати її аж до дальшого наказу. Пислати зв'язкових на схід до ген. Павленка і старатись про телефонічне сполучення з ген. Кравсом. На випадок сильного напору большевиків відступити на Затиша-Роздільна. Повідомити I і II Галицький корпуси, що III корпус робить повстання, зайнявши район Бірзула, Балта, Роздільна і посувається одною частиною на південь, на Одесу, I і II корпуси мають чимдуж прилучитись до повстання і прислати зв'язкового до ген. Павленка по дальші накази. I і II корпуси мають зайняти район Вінниця-Вапнярка і сполучитись правим крилом з от. Шльосером. I Кінна Бригада має дня... обсадити з поміччю Чорноморського полку м. Тираспіль, одна частина кінноти враз з першим куренем Чорноморського полку мають відійти до Роздільної і зайняти її. Ген. Кравс і 2 полк вирушить дня... в напрямі Тираспіль, Роздільна, Одеса. В Роздільній прилучиться кінний полк I Кінної Бригади і піде як

авангард у тому самому напрямі. Один сотник Чорноморського полку має відійти дня... о год... до Одеси і там приготувати повстання. Артилерія пор. Коноха (в Гліксталю) має навантажитися і ждати дальших наказів.

Така була більш-менш (на підставі денника от. Шепаровича) диспозиція на перший день повстання. Ген. Павленко пише в своїх споминах, що плян цей залишився невиконаним з причини виїзду ген. Кравса до Румунії. Мені, одначе, відомо, що ген. Кравс до Румунії не виїздив. У другій половині травня ген. Кравс, як зрештою й інші вищі старшини УГА, були при бригаді в повстанні. Дуже цікаво було б знати, чому не виконано цього пляну. В кожному разі I Кінна Бригада здерла червоний прапор дня 6 квітня в місці свого постою Касель, Тираспільського повіту, і на власну руку оголосила повстання. Серед великого одушевлення серед козацтва і населення рушила I Кінна Бригада того ж дня на Тираспіль, зайняла місто, забрала трохи добичі та по винищенні місцевих комуністів вирушила з Чорноморським полком до осідку штабу III корпусу м. Бергдорф, де пробувано наклонити команду корпусу до повстання. Цікаво було б знати, чи в час зайняття Кінною Бригадою м. Бергдорф, був там ген. Кравс і який був його погляд на ситуацію? В Бергдорфі розстріляно дуже поганого комісара Кая, що сильно давався взнаки галичанам. Пощаджено, одначе, другого комісара галичанина Замору (кол. проф. гімн. з Тернополя). По безуспішних переговорах з командою корпусу I Кінна Бригада, підсилена численними добровільцями (кінна сотня охорони штабу корпусу зложена з кубанських козаків прилучилась у повному складі до I Кінної Бригади, крім цього пристало до неї багато поодинчих добровільців, як, напр., пор. Мараці, італієць з корп. телефонічної сотні та ін.) вирушила в напрямі на станцію Затиша, де прапор повстання підняв сотник Козак на чолі Запасного куреня, зложеного з решток XIV бригади. Під напором двох большевицьких броневиків, що прибули з Бірзулі, сотник Козак

мусів уступити із Затиша і сполучитись з надходячою Кінною Бригадою.

Як бачимо, вчинок командування І Кінної Бригади не був ані непідпорядкуванням, ані тим менше дезерцією. Навпаки, можна твердити, що всі ці чинники, які організували повстання, а в останній хвилині завернули з шляху до нього, власне поповнили дезерцію з поля бою. Наскільки вагань нам усім відомі. А вже ж нестворення нового українського фронту на півдні України на весну 1920 р. при цілком до цього сприятливих умовах, годі не вважати ще одного прогаяною можливістю наших визвольних змагань. Можливістю, що мститься на нас уже 38 років...

*

У хвилині чину 3-ий червоний український галицький кінний полк, бо така була його тодішня офіційна назва, стояв у Касселі, де переорганізувався згідно з большевицькими наказами. III гал. корпус переіменовано на 3-тю бригаду ЧУГА в складі 2, 8 і 9 піших полків (кол. 2, 8 і 11 бригади), Запасного куреня (кол. XIV бригади), одного кінного й одного гарматного полку та окремих технічних і допоміжних частин. 3-ий кінний полк мав два кінні дивізіони по дві кінні і одній скорострільній сотні. Разом було в полку 4 кінні і 2 скорострільні сотні. Стан полку спочатку квітня а) бойовий около 400 шабель, 12 скорострільів, б) харчевий около 650 люда. Полком командував отаман Едмунд Шепарович, начальником штабу був сотник Заславський, адютантом сотник Руменовіч, заступником адютанта чотар Роман Шепарович. Дивізіонами командували: I — от. Єднак і II — сотник Ярри (Ярий), тепер на еміграції. Сотнями командували: 1 — чот. П. Дереш, 2 — пор. М. Гавриляк (сьогодні в Чехії), 3 — пор. Олександр Трач (трагічно погіблий начальник відділу «Маслосоюзу» в Станіславові), 4 — пор. Вайс. Скорострільними сотнями командували: пор. Руменовіч і чот. Яськевич. Полковим лікарем був сотник д-р Король (наддніпрянець), полковим ветеринаром пор. Дереш (старший). По прилученні до І Кінної Бригади кінної сотні з Бергдорфу, що ввійшла в склад бригади

як 5 кінна сотня (ком. сотник Савон), Запасного курення із Затиша та Чорноморського полку з Тирасполя, розгорнено полк наказом з дня 9 квітня в бригаду, в складі двох кінних полків (ком. сот. Руменовіч і сотник Ярри, адютантом бригади став сотник Кучера) і одного пішого курення на возах (ком. сотник Карп'як, пізніше адвокат у Нижанковичах). Приблизний стан бригади в дні 6 травня, це є в дні закінчення повстання: 90 старшин, 480 шабель, 150 багнетів і 30 скорострільів на около 1 000 люда харчевого стану *) без Чорноморського полку, що мав у складі 300 багнетів, 8 кулеметів і 100 шабель.

Від самого початку повстання бригада мала запеклого ворога в большевицькій кінній частині відомого басарабського бандита тов. Котовського. Ця кінна частина в складі 2 330 шабель *) і зводу (2) гармат завзято наступала на п'яти Кінній Бригаді, пробуючи безуспішно загородити їй дорогу за р. Бог на злуку з частинами ген. Омеляновича-Павленка. Спроби ці, роблені на спілку з частиною резерви кінноти XIV сов. армії, 41 кавполком з Харкова, під Бобриками 13 квітня і Савранню 14 квітня, були цілком невдатні. Під Бобриками по переході залізничної лінії Бірзула-Знаменка вистачило одного полку Кінної Бригади, щоб фронтовою кінною атакою на «доблестних красних кавалеристів» розігнати влізливих товаришів. Тов. Котовський мав «особисті» причини ненавидіти І Кінну Бригаду. Свого часу він гостював у Касселі, з метою ближче познайомитися з галицькою кіннотою. Треба знати, що вже в березні 1920 р. І Кінна Бригада представлялася з військового боку дуже гарно. Випочаті козаки на баских степових конях (німці колоністи дали), зразкова дисципліна, високий ступінь вишколу, полонили романтичну душу

*) Доценко в своєму Зимовому Поході подає стан старшин на 10, стан скорострільів на 6 (стор. 203). Укр. московська війна 1920 року в документах число старшин на 90, але все таки число скорострільів на 6. Числа ці невірні. Тільки в І Кінній Бригаді було 24 скорострільів. Ген. Ом. Павленко подає в своїх споминах (Зимовий Похід) правильне число скорострільів, зменшує однаке число шабель, подаючи 400.

*) Диви Доценка «Зимовий Похід», стор. 177.

молдаванського бандита. Це ж все так далеко було від його босої та обдертої кавалерії! Йому не тільки показали цікаві справи кінноти і погостили славно, але ще пустили такого дурмана на тему вірності пролетарському отечеству, що тов. Котовський не добачив навіть зубчаток і старшинських плетінок на рукавах, не добачив тризубів на петлорівках так у старшин, як і в козаків, але вислав своїм безпосереднім начальникам захоплений звіт про бойовий і політичний стан I Кінної Бригади. Було це дослівно на кільканацять днів перед повстанням і тому не дивно, що після повстання мусіли його зверхники добре «натягати» за його спостережливість. Подразнений у своїй особистій амбіції не міг дарувати бригаді, що вивела його в дураки, але дарма, що присяг страшно пімсту всім шепаровичівцям, не вдалось йому додержати слова. На шкурі власного «отряду» дозволив двічі ненависним шепаровичівцям вписатись в альбом. Більше вже й не пробував.

«Благовіщенські» розмови 7 квітня 1920 р. в штабі III корпусу до нічого не довели і Кінна Бригада мусіла на власну руку податись на північ, щоб шукати сполучення з частинами ген. Омеляновича-Павленка, що повертали із Зимового Походу. Після відомостей штабу бригади частини ці находились тоді в районі Голти і Ново-Українки. В дійсності Армія УНР у складі Запорізької, Волинської і Київської дивізій пересувалась тоді в район Бобринця, Миколаєва-Китросанівки і Лозоватки в півн. Херсонщині. В околицях Ново-Українки армія була ще 30 березня, потім почала пересуватись в напрямі на північну Херсонщину, щоб у можливішому спокою провести Великодні Свята, відпочати і вдарити на базу XIV сов. армії в Вознесенську, де сподівалась забезпечитись всім необхідним для дальшого маршу. Нам же ж у першу чергу треба було рятувати сотника Козака в Затишу. В день повстання (6. 4. 1920) він, згідно з диспозицією повстання, зайняв на чолі Запасного куреня і польової жандармерії ст. Затиша, але вже на другий день мусів залишити її під напором більшовицьких панцерок (тоді на лінії цій оперували «Красний крестянін», «Коршун» і «Ураган»). Дві пан-

церки зайняли ст. Затиша з метою перешкодити Кінній Бригаді переходу черз залізничну лінію Бірзула-Одеса. 8 квітня вечором Бригада переходить каріером залізничну лінію і скривається в неделекій балці. Віддалена на дві версти панцерка вспіла заледве вислати за нею декілька шрапнелів без ніякого конкретного висліду.

Саме в цій хвилині верталися, вирвавшись з більшовицьких лабет залізничної Че-Ка в Роздільній *) хор. Бистренко (а радше сьогоднішній вельмишанований купець у Філядельфії п. Дем'янчук), підхор. Червоняк і Шанковський, стр. Білинський з Тернопільщини і панна Качмарська зі Львова, що була тоді якоюсь «рибою» в штабі III корпусу. Всі ми були в службових справах в Одесі, але в поворотній дорозі до своїх частин нас арештували і помістили в тюрмі Че-Ка в Роздільній і ми тільки завдяки дипломатичним (а може купецьким?) здібностям нашого «транспорткоманданта» хор. Дем'янчука вирвались з дуже неприємної ситуації. По звільненні ми подались до німецької колонії Фрайдорф, звідки нас добряги німці відставили до найближчої колонії (Гофнунгсталь), а ці вже дальше до Затиша. Вечором 8 квітня ми були вже недалеко Затиша, бачили переїзд кінноти і стріли панцерки і, розуміється, цілком не орієнтувались в подіях. Наш німець за ніщо в світі не хотів з нами дальше їхати і нам довелось з ним розпроцатись. Ми пішли вздовж залізничного тору в напрямі на ст. Затиша. Та не довелось нам пройти пів версти, як з усіх сторін оточили нас невідомі озброєні люди (пізніше показалось, що це були повстанці з Чорноморського полку) і з криком «Руки в верх», питають нас хто ми такі. От і заковика! Відповідай, що хочеш. Ми мовчимо, за нас говорить хор. Дем'янчук, а вони підсміхаючись слухають. «Ну ладно, ми побачим, у вас єсть певно якісь документи», а в нас документи більшовицькі і не знати чи показувати їх чи ні. На наше щастя в цій хвилині над'їхав конем сотник Руменовіч з I Кінної Бригади зі своїм чурою. Він мене добре знав і тому приказав нас усіх негайно звільнити,

*) Див. спомини хор. Бистренка в «Черв. Калині», ч. 9, за 1933 рік.

взиваючи лише, щоб ми прилучились до повстанців. Ніхто не може рішитись, я один залишаюся. Працюю сердечно і відходимо в протилежні сторони. Довго киваємо собі руками.

Сотник Руменович крутився коло залізничного тору, бо хотів його висадити, щоб броневик не міг рухатись. Приказав мені сідати на свого коня, а чурі приказав поїхати за люзаком для мене. Я мав чекати на Руменовича і на чуру на залізничному переїзді. Сам Руменович подався кудись пішки з Чорноморцями. Доки я стояв з конем на переїзді, все було добре. Та по хвилині панцерник, що стояв на ст. Затиша, рушив у моєму напрямі. До станції було може 2 версти. За хвилину міг броневик бути вже на переїзді. Я хотів поїхати в тому напрямі, в якому пішов сотн. Руменович. Та вчений верховець сотника Руменовича, почувши на собі такого «легкого кавалериста», як я, не хотів ніяк рушити з місця. Що я йому не робив, і прутом бив і ногами тиснув а він одно знає, то дуба, то назадгузь, а все стоїть на місці. Що ж було робити! Я зліз з такого мудрого коня, вдарив його прутом, а сам скоро сховався до пустої залізничної будки коло переїзду. Тут довелось мені ще більше зазнати страху, ніж у Роздільній. Шляхом залізничним переїхав повагом панцерник і мені зі страху здавалось, що він станув. Мені здавалось, що большевики бачили цілу мою «маніпуляцію» з конем і ось зараз прийдуть до будки, щоб злорадісно вбити «грізного повставшого контрреволюціонера», справді я почув вневдовзі кроки, далі побачив руку з револьвером, але на своє щастя почув голос сотн. Руменовича, який кликав мене по імені. Я вийшов з будки і побачив, що за панцерником і слід застиг. Він відїхав далеко далеко в напрямі на ст. Веселий Кут. Сміху було на цілу бригаду, що то з мене за кавалерист, що в обличчі небезпеки зліз з коня, щоб спасатись пішки. (Ген. Петрів описує у своїх споминах, що подібна до мене большевицька кіннота з донецьких шахтарів наступала на конях, але як тільки гордієнківці завдали їм чосу, товариші позлазили з коней, бо все ж таки на землі безпечніше). «Мій» кінь, як тільки я зліз, побіг до балки до решти брига-

ди, де його поява викликала великий несупокій про долю сотника Руменовича, який на щастя віднайшовся скоро живий та здоровий.

Вже на іншому коні ми заїхали до балки, де стояла решта бригади. Мій кузин чот. Роман Шепарович, зрештою найкраща людина в світі, повитав мене проречистим: «А тебе яка холера і тифус наднесла сюди на мою бідну голову?». Я мав тоді 17 років і йому здавалось, що він чомусь мусить опікуватись мною. По хвилині мене покликали до от. Шепаровича, який докладно мене розпитував про настрої і факти в Одесі, ба навіть спитав мене, що мені дуже подобалось, чи я вважаю, що бригада може рушити на Одесу. Я відповів, що так і навіть старався це своє твердження доказати. Натурально, моя опінія дуже мало вплинула на дальший хід подій. Сьогодні вважаю це абсурдом, а мое тодішнє твердження подиктоване було бажанням повернути до цього великого, гарного міста. Зрештою, Кінна Бригада без артилерії не могла рішитись на цей похід. Тоді вже, на жаль, не було зв'язку з ген. Омеляновичем-Павленком, який у цей час виконував бравуровий марш на Вознесенське, де здобуто величезні припаси, що їх навіть взяти зі собою не було можна.

Мені приділено коня, а з ним до булавної сотні, до чоти зв'язку. (Я скінчив старшинську школу в звідомнім полку). Ще цього самого вечора ми рушили на Андрушине, де прибули десь коло 12-ої о півночі. На другий день була наша Велика П'ятниця (9. 4.) і ми задержалися в цьому селі десь до полудня. Тут проведено реорганізацію 3 полку в кінну бригаду з двох кінних полків по 3 кінні і 1 скорострільній сотні та одного пішого куреня на возах. Командантом чоти зв'язку став добре мені знаний інструктор із звідомного полку пор. Мараці, що прилучився до повстанців у Бергдорфі. Сотник Руменович обняв команду 1 кінного полку. Адьютантом бригади став сотник Кучера-Кочегарів, який мав дуже гарну жінку, що товаришила нам в усіх боях у повстанні. Отак зраорганізована частина подалася в напрямі на Умань, де сподівались застати частини ген. Павленка і широкі райони свідо-

мих гайдамацьких сіл, де можна буде відпочити і застановитись з ген. Павленком, що нам далі діяти. Найближчою нашою метою був район відомого повстанчого отамана Заболотного коло м. Балта-Ананіїв. З цим отаманом піддержувала зв'язки команда III корпусу (ген. Кравс) і команда Кінної Бригади. Мені самому (з огляду може на невисокий вік) доводилось їздити там у характері зв'язкового, з різними дорученнями. Ми сподівались також, що галицькі частини в р. м. Балти і Чечельника пристануть до нас негайно по нашій появі.

9 квітня по полудні рушаємо в напрямі на Ананіїв. Переходимо велике, здається молдавське село Вале-гоцулово. Тут розстрілюємо большевицького шпіона, присланого тов. Котовським. Через Новоселки та інші села подаємось на Ананіїв, якого залога втікає без стрілу. Появляються повстанці от. Заболотного. Занимаємо Ананіїв без стрілу. Мешканці виходять з хлібом і сіллю повітати козацтво. З'являються також жида. На цьому місці треба підкреслити, що не тільки в нашій здисциплінованій армії поборювано рішуче всякі погромові тенденції, але саме серед тих місцевих повстанців, яким так давалися в знаки різні жидівські комісарчуки. Ми бачили в Ананіїві, як от. Заболотний з місця присудив козакові 25 на голе, за те, що він вкрав у бідної жидівки курку. Свідоме українство дійсно не має нічого спільного з протижидівськими погромами, зате жидівство має багато вини в свідомих протиукраїнських погромах різних Че-Ка і тому подібних большевицьких установ.

У поході святкуємо Великдень 1920 р. Не багато було часу на паску, ані на баби в дослівному і переносному значенні. Маємо відомості, що наші знайомі, броневики із Затиша, гуляють уже на лінії Бірзула-Знаменка, щоб перешкодити нам у марші. Там вже наш приятель тов. Котовський та 41 кавполк. Там тов. Якимович (?) з Ананіїва із залогою. Треба рішуче передертись за Бог. На станціях Жеребково і Любашівка ворожі броневики, а що далі? Поспішними маршами наближаємось до залізничної лінії. Великий обоз (була в ньому навіть... карета) є тільки зайвою перешкодою в руках. Та все

ж під прислоною ночі нам удається передістатись на другий бік залізничної лінії недалеко зупинки Запляси (?) між станціями Жеребково і Любашівка. Бригада скоро подається до переправи через р. Кодиму коло м. Бобрки Великі. Але в цьому місці чекає нас невідступний тов. Котовський зі своїми кіннотчиками.

Зі мною сталася знову цікава пригода. Нас заалярмували вночі і ми рушили до переходу залізничної лінії. Це було в самий «обливаний» понеділок. Нікуди правди діти, безпосередньо перед алярмом я і ще дехто обливали себе самогоном у місцевих селян, що нас радо вітали. Треба відмітити, що на Херсонщині села дуже багаті, по сьгоднішній термінології самі кулаки, настроєні виразно протибольшевицьки. До цього села ми прийшли пізно ввечері і селянство нас дійсно щиро повітало. Свідомості щоправда не було великої. Вони тіпились кожним, хто бив їхніх ворогів большевиків, але самі не хотіли їх бити, і сиділи вдома. Отже по цій щирій гостині мені не хотілось їхати на коні і я віддавши його в певні руки, поліз до цієї пишної карети, що їхала в обозі і задрімав собі спокійно на подушках. Буджусь нагло і дивлюсь: місяць світить просто в очі. Що за омана?! Бачу, шибя від дверцят наді мною, а не поруч мене. Догадуюсь, що карета вивернулась. З трудом відчиняю дверцята і викараскуюсь на Божий світ. Дивлюсь, карета злетіла з високого містка, що заломився під нею. Коні покалічилися, візник ранений, тільки моя особа ціла і здорова. Місцеві селяни вже коло нас. «Остав пан, сапоги з неї пошиємо і лошади нам пригодяться». Козаків наших і обозу вже давно не було. Візникові я обв'язав рану і ми пішки подались за нашими.

Тим часом у Бобріках вже кипів бій. У бойовому порядку ввійшла бригада до великого села зранку і подалась до переправи. Обози задержалися в селі біля церкви. Був гарний, теплий, ясний день. Порядок марш: 1 кінний полк, курінь піхоти, обоз, 2 кінний полк. Заграли скоростріли. Не гаючись, виводить сотник Руменович свій полк до кінної атаки. Атака на білу зброю, в нас амціції обмаль. Большевики поділені були на

дві частини, як перший полк розбивав кінною атакою одну частину, друга не брала участі, чи не знала, чи не рішилась вчасно вийти в бій. Це дало змогу нагальним ударом розбити одну і другу частини. Большевики не могли видержати нагального удару нашої кінноти і пішли навітікача. У нас тільки кількох легко ранених. Большевики втікають на Криве-Озеро. Бригада спокійно переходить р. Кодиму і поспішає в напрямі на Саврань, щоб там переправитись через р. Бог у район повстанчих сіл.

Бій нашої кінноти під Бобриками, це поменшена копія бою 10 російської і 4 австрійської дивізій кінноти під Ярославичами коло Золочева 21 серпня 1914 р. Відомий пізніше в Києві командант 10 російської дивізії (з Харкова, граф Келлер, головнокомандуючий гетьманських військ у війні проти Директорії) розбив тоді наголову 4 кінну дивізію зі Львова, якою командував ген. Заремба. Причиною поразки австрійської кінноти був брак військової координації між поодинокими австрійськими полками. Полки ці дали себе розбивати один по однім, тоді коли ген. Заремба з шаблею в руці атакував у першій лаві. Під Бобриками тов. Котовський теж атакував у першій лаві, зате його резерва чекала безчинно, що дало змогу розбити обі частини. Ще одна аналогія насувається між битвою під Ярославичами і Бобриками. На жаль в обох цих битвах по обох сторонах боролись українці. Під Бобриками переконались ми в цьому, беручи полонених. Були це поголовно самі українці (можливо, що з 41 кавполку з Харкова). Цих полонених ми забрали зі собою, але вони вспіли втекти.

Бригада поспішно маршує на Саврань. Там під Савранню тов. Котовський вдруге старається заступити дорогу. Тут він одначе обережний, дмухає на холодне. Довелось пізнати ближче бравуругалицьких кіннотчиків. Це вже навіть не перепона, а радше демонстрація. По короткому бою Бригада спокійно переправляється через Бог (14. 4.) і виходить у район повстанчих сіл за р. Богом.

За Богом починався район жовто-блакитної контрреволюції, район поголовно повстанчих сіл, які й не

думали допустити до себе хоч би одного большевика. Це південне продовження цього повстанчого району, що про нього писав п. Горліс-Горський у своєму «Рік в Холодному Ярі». Це справжня гайдамацька Україна, це справжня Нова Січ, в якій жити, не вмирати. А при цьому чарівна природа й найкращі в світі дівчата. Високо свідомі села зорганізовано не допускали до себе московського ворога, дарма білого чи червоного. Це не куркульський бандитизм, про який брешуть у своїх публікаціях большевики, це зорганізована воля свідомого населення мати свою державу. Скрізь зорганізована адміністрація і судівництво в руках свідомих українців, що їх на ці місця настановила ще влада УНР. Скрізь по селах початкові і середні українські школи (пор. спомини дир. Грицака, що був директором у такій гімназії, здається в с. Тернівка). В I або II класі такої гімназії сидять над латинською граматиною нерідко вусаті дядьки. Села озброєні. Військова організація сягає ще організації Вільного Козацтва в 1917 р. На звук церковного дзвона відбувається мобілізація. Збираються на майдані козаки піші і кінні, тягнуть за собою кулемети і міномети. Ось таку мобілізацію бачили ми в селі Камінна Криниця, де простояли кілька днів, відпочиваючи і обмірковуючи з місцевими повстанцями плян наступу на Умань. На вузькаторовій залізниці Вінниця-Голта появился большевиками заімпровізований броневик. Цього було криничанам забагато і вони зробили мобілізацію. Відмовились при цьому нашої помочі, мовляв ви наші гості і годі нам вас турбувати. Зрештою, самі цілком добре виконали завдання, скидаючи большевицького броневика з рейок.

Який жаль, що не ціла Україна в цей слухний час покрита була сіткою таких сіл. Який жаль, що не завжди наша влада уміла використати подібні райони.

В Камінній Криниці бригада задержується здається до 19 квітня. Село вітає нас щиро і гостинно. Місцевий драматичний гурток уладжує на нашу честь виставки і вечерниці. Гарні соняшні дні чергуються з чарівними місячними ночами. Увечорі вулиця з прекрасними піснями й хороводами, у садках тихі шепоти і зідхання

Марусь, Катрусь і галицьких кіннотчиків. Буйно розцвітає кохання...

Велика свідомість села і щира гостина підносить нас на дусі, зміцнює нас фізично та морально, заохочує нас до важких боїв, що нас ще чекають. Не один галицький улан пізнав доперва в Камінній Криниці, що це така Україна. Не одному ця Україна залишилася в серці навіки, як повний туги та все таки прекрасний спомин.

Минають скоро ці прекрасні дні. 20 квітня Кінна Бригада рушає далі на північ у напрямі на Умань. Доходить до села Рижевки в 20 верст від Умані, де стає постоем на тамошній цукроварні. Цукроварня ціла в польських руках. Господарі вітають нас щиро і гостинно. Старшин гостить управа цукроварні, козацтво розміщується в господарських будинках. Цукроварня видає всім обіди. Нам у цукроварні добре, не хочеться звідти рушати. На другий день другий полк лишається на місці, перший відходить до Ладжинки. Мені ще й сьогодні неясні всі ці тодішні рухи нашої Бригади. Мені жаль покинути Рижевку, де дають такі добрі обіди і де спиться на правдивому ліжку, під правдивою ковдрою. Я впрошуюсь до сотника Ярого, який залишається зі своїм полком у Рижевці як зв'язковий до штабу бригади, що відходить з першим полком. Це мені на добре не виходить. Увечері падає дощ, збирається буря. Мене кличе сотник Ярий та посилає зі звітом до штабу бригади. Приходиться їхати у темну ніч крутими балками і вертепами у зливний дощ. Як я тоді дійшов до штабу бригади й досі не знаю.

Врешті нав'язуємо зв'язок з частинами ген. Омеляновича-Павленка, що саме тоді надходить у район Ольгополя. З ним вже технічний Галицький Курінь з Балти. Ген. Павленко дає нам приказ повернути до нього, щоб разом пробиватись до Армії УНР. До нас доходять вже вісті про намагане галичанами зайняття Жмеринки і Вапнярки і перехід 2-ої і 3-ої бригад на бік поляків. Через Ташлик (?) поспішаємо до Бершаді, де наказує нам прибути ген. Павленко.

Ген. Тютюнник передав нам приказ, що І Кінна Бригада має до дня 27. 4. скупитись у с. с. Любашівка,

Михайлівка, Якубівка. Наш «супутник» від Тирасполя, Чорноморський полк переходить у цей день на приказ ген. Павленка до складу 2-ої Волинської Дивізії. Прощаємо щиро незабутніх чорноморців, що ще не одну сторінку повної хвали бойової історії написали в складі Армії УНР. Прощаємо їхніх бойових старшин, з яких добре пригадую собі мовчазного «нордійця» сотника Афнера, та дебелого кіннотчика сотника Титара. Ген. Павленко заряджує в Бершаді (Ободівці?) перегляд нашої бригади. На широченному майдані уставляється бригада в чотирикутнику, до якого в'їжджає ген. Павленко зі своїм штабом. При ньому полк. Долуд, знаний добре галичанам. Імпонуюче виглядають ці партизанські генерали. Це неначе жива копія малюнків Івасюка або Самокиша. Дивлячися на них, думка лине в широченний український степ, де в XVII і XVIII віку гуляли такі козарлюги. І ось ці козарлюги роблять перегляд модерної кінної частини. Переглядають сотню за сотнею. По перегляді в'їжджають до середини чотирикутника і ген. Павленко виголошує до нас промову. Генерал пригадує нам цей час, як він був начальним вождем нашої армії. Він його мило згадує, бо «він старий воєнник і не багато доводилось йому бачити таких добрих жовнів, як галичани». Сподівається, що і ми згадуємо його добре. Сьогодні він радіє, що знову має галичан під собою і то не тільки нас, але всі бригади, що 25 квітня перейшли на бік Армії УНР. Він вітає нас в імені свого власного, як начальний вождь Армії УНР, та в імені уряду. Це велика честь для нього, що обі українські армії з'єднались під його командуванням. «Обставини боротьби змінилися, але всі ми свідомі цього, що тоді і тепер однаково воюємо за всім нам дорогою Україну...» Зокрема наших галицьких частин вже ніяка сила не вирве з бойових реєстрів української армії. Само собою розуміється, що ця промова зробила на нас незвичайно велике враження. Вигукам «Слава», на честь генерала, Армії УНР, уряду і т. д. не було кінця. Ген. Павленко теж був дуже вдоволений переглядом і залишив нашу Бригаду на дальші бої при собі як армійську резерву.

Вже 26 квітня на нараді командантів дивізій армії УНР в с. Познанка одержано відомості про виступ Галицької Армії проти большевиків з метою зайняти залізничні вузли: Вапнярку, Жмеринку, Вінницю і Козятин напередодні польсько-українського наступу проти большевиків. Ця «несподіванка», як пише полк. Доценко, примусила Армію УНР рухатись на північ, щоб іти на з'єднання з поляками і «повстанцями» галичанами. Досі серед керманічів Армії УНР переважала думка іти на південь (от. Тютюнник і Гулий-Гуленко), щоб зайняти Одесу. Так і сталося, що Армія УНР вирушила на північ для з'єднання з галичанами, що «зробили свій виступ цілком самостійно, навіть без повідомлення Команди Армії УНР», як пише полк. Доценко: «Перший раз після Любара ми пішли за течією. Своєю до цього часу свободну волю ми підпорядкували подіям, які виникли помимо нашого бажання», так писав от. Тютюнник, оцінюючи пізніше цей зворотний етап у Зимовому Поході. Армія УНР мусіла форсовними маршами пробиватись до району виступу Галицької Армії, а коли вже до нього наблизилась, одержала відомості (30. 4.) про повну невдачу галицького виступу. Не лишалось нічого іншого, тільки пробиватись по напрямку Ободівка, Вапнярка, Ямпіль до частин дивізії ген. Удовиченка над Дністром. Оцей прорив через відступаючі полчища XIV Сов. Армії виконала Армія УНР і I-ша Кінна Бригада блискуче в безперервних боях від 1-5 травня 1920 р. Перейдемо тепер до докладного огляду тих боїв, що вічною славою вкрили Армію УНР, а з нею і I Кінну Бригаду.

*

27 квітня прибув до штабу Армії в Ободівці відпоручник Повстанчого Комітету, чот. Білецький, який офіційно повідомив про повстання Галицької Армії і її намір приєднатись до Армії УНР. Його інформації скріпили командування армії УНР в його рішенні іти на Вапнярку і то ще поспішати. 29 квітня армія просувається в район: Ободівка, Демидова, Тростянець, Данівка, Цибулів. I Кінна Бригада зі штабом армії, як армійська кінна резерва, до м. Ободівка.

В районі Бершаді і Ободівки до бригади прилучилось багато галичан, передовсім втікачів з польового штабу ЧУГА з Балти, які прибули сюди з 4 Київською Дивізією (н. пр. Галицький Технічний Курінь), а то й прийшли самі. З цього дня перебували при I Кінній Бригаді генерали Кравс і Вольф, полковник Шаманек, от. Льонер, сотник Левко Шепарович з жінкою Галею і багато інших. Прибув тоді до бригади також пор. Роман Теодорович, кол. командант військової поліції у Стрії. Його взяли киявці за шпіона і вже мали розстріляти. Він мав при собі виказку Ревтрибуналу ЧУГА, в якому поневолі засідав. На щастя я довідався про це в саму пору і при помочі чот. Р. Шепаровича визволив земляка з неволі.

*

30 квітня Команда Армії довідалася, що галичанам не пощастило. Частина галичан у Вапнярці і Крижополі большевики роззброїли, а решта відійшла в бік Томашполя. Для ліквідації повстання галичан большевики підвезли з боку Жмеринки три ешелони війська і вислали з Тульчина два піші полки до Вапнярки і Крижополя. На станції Вапнярка стояв штаб 45-ої сов. дивізії, два броневики і багато ешелонів. В бік Крижополя відійшов третій броневик. У Тульчині стояв польовий штаб XIV армії (тов. генштабу Стойкин) та штаб 60 сов. дивізії. На ст. Журавлівка стояв штаб, здається 44-ої сов. дивізії. У зв'язку з цим Команда Армії УНР організує в дні 1 травня захоплення району Тульчин-Вапнярка-Крижопіль, розділюючи завдання наступно: Запорізька дивізія (багнетів 500, гармат 5, шабель 400) має захопити Тульчин і Журавлівку.

Київська дивізія (багнетів 600, гармат 4, шабель 400) наступає на Вапнярку.

Волинська дивізія (багнетів 500, гармат 2, шабель 400) наступає на Крижопіль, рівночасно окремим відділом демонструє на ст. Рудниця. Галицька бригада скупчується в с. Тиманівці, як арм. резерва.

1 травня 1920 р. почали дивізії виконувати намічене завдання. Найкраще виконала його Волинська дивізія,

яка здобула ст. Крижопіль 2 травня коло 5-ої години рано і завзято відбивалась від переважаючих большевицьких частин. Большевики кинули з Вапнярки багато війська, щоб відбити Крижопіль; в акції були ще два або три броневики. Бої Волинської дивізії тривали в Крижополі до 3 травня і щойно на приказ командування Волинська дивізія відступила до Марківки, звідсіля до Мясківки та Джугастри, а там через Вільшанку і Вербку до Ямполья. Цілоденний бій Волинської дивізії 2 травня за Крижопіль, закінчений зайняттям Крижополя і удержанням його до переходу всієї армії через залізничну лінію Жмеринка-Бірзуля, причинився не мало до успішности прориву Армії УНР через XIV армію. Якщо візьметься під увагу, що бій цей проваджено з переважаючими силами большевиків (за ніч з 2 на 3 травня підвезено до Крижополя 16 ешелонів під охороною 3 броневиків), бойовий чин Волинської дивізії заслужовує на найвище військове відзначення.

Запорожці займають 2 травня*) Тульчин, де визволюють з в'язниць багато галичан. Під напором переважаючих сил запорожці залишають Тульчин і спрямовують свої сили на ст. Журавлівку, де зустрічають спротив. У Тульчині захоплюють запорожці штаб сов. дивізії, радіо і 300 верхівців.

На фронті київців іде тим часом завзятий бій за Вапнярку. Цей бій триває з перемінним успіхом цілий день. У ньому бере участь другий кінний полк Галицької Бригади під командуванням сотника Ярого. Про цей бій пише в своїх споминах відомий пізніше український кінопромисловець, а колишній підполковник Київської Дивізії Сухоручко-Хословський:

«О годині 17-й рушили курені дивізії спільно в наступ. Перед нами ст. Вапнярка, обсаджена ворожими бронепотягами та густими розстрільними, розсипаними вздовж залізниці на цілому фронті нашого наступу. Пекельним вогнем зустріли москалі нашу розстрільну, що порівнюючи з чисельним ворогом була лише жменькою люду... Ось уже недалеко й станція. Тричі кидаюся

*) Доценко пише 3.! (Див. «Зимовий Похід», ст. 21).

я зі своїм куреном (28-ий Київської Дивізії); я на коні, а козаки від мене не відстаючи. Але як тільки добігав уже я до станції, залишилася тільки горстка людей. Передано мені було, що справа, з-за лісу, має надійти кінний полк Галицької Бригади Шепаровича й мене підтримає, а до того часу я маю триматися. Завдання я мав, оминувши станцію, зайняти село за залізницею, перейшовши колію недалеко станції, на першому переїзді. Вже стемніло. Місяць почав сходити. „Кінний полк за хвилину тут буде“, — доповідав мені ординарець. Розстрілюю надбігає кіннота... „Вперед! В атаку! За мною!“ — подаю команду, кидаючись уперед. Кидається за мною кінний полк, але тут на бігу чую разом з криком „Слава“ крики „Гурра“ й гасло трубача до атаки**). (У нас так, все за регуляміном. Прим. моя.) На добрих конях, із шаблями на голо, скачуть уже поруч зі мною кіннотчики-галичани з бригади Шепаровича, що в той момент якраз наспівали. Не витримали москалі — втекли, давши можливість моему куреневі та кінноті перейти на другий бік залізниці».

Спільним зусиллям Київської Дивізії та I Кінної Бригади, а навіть Галицького Технічного Куреня, що в складі Київської Дивізії брав участь у цій операції, зайнято вночі з 2 на 3 травня Вапнярку. На станції залишилося багато галичан, що не хотіли втікати разом з москалями та що радо прилучилися до київців, поповнивши тим їхні ряди. В цьому самому часі I-ий Галицький Кінний полк, що був в армійському авангарді, після невеликого бою перейшов залізницю та зайняв Мясківку, 2-га сотня пор. Гавриляка здобула при цьому 2 скоростріли і полонила 28 червоноармійців*).

*

По переході залізниці Жмеринка-Бірзуля коло ст. Вапнярка і Крижопіль, ситуація Армії УНР стала ще більше заплутаною, ніж була перше. Фронт XIV сов. армії, що проходив у днях 1-3 травня здовж ріки Руса-

***) Сурмач Довбанюк, свого роду маестро в своєму ділі.

*) Ген. Омелянович Павленко: «Зимовий Похід» в IV Збірнику «За Державність».

ви, менш-більше через села Писарівка, Клембівка, Томашпіль, Комаргород, рушив під загрозою удару взад з місця і нічо дивного, що ми опинились раптом у центрі розташування відступаючих частин XIV армії. Повних три дні тривало оце «шассе-круазе» українських і советських частин та безнастанні бої вдень і вночі. На кожному кроці ми натрапляли на якусь частину XIV сов. армії, а вони натрапляли на нас. Не було одної хвилини, щоб не було якоїсь атаки, стрілянини або алярму. Приходилось спати з крісом в руках, а дуже часто вночі нас алярмовано, бо розвідка доносила, що йдуть на нас сильніші гості. Ми виходили з села, шлялись по полях і дорогах, щоб над ранком назад вернутись до цього села, звідки перед кількома годинами ми вийшли. Нашу роллю відогравав тепер ворог, що залишив нам «тепле» місце. Дійшло до того, що дві ворожі собі армії стали постоем в одному селі (Вільшанка) і доперва по кількох годинах, пізно вночі, натрапили одні на одних. Сполух, ручна і гарматна пальба і штаб большевицької бригади в наших руках. Але так само цілком добре ми могли б бути в їхніх! Це як пише один з військових істориків було:

«Збіговище найнесподіваніших припадків. Частини, що провадили безупинні бої і нагло атакували, були також самі несподівано атаковані, часто гублячи зв'язок із своїми й натрапляючи на ворожі обозні валки... Здавалося, що якась сила скрутила своїх і ворогів в один клубок, полишаючи його розмотувати завзяттю, лицарству та спритності». (Павленко: «Зимовий Похід».)

А до цього всього треба додати страшну перевтому людей і коней, що вже кілька днів не доїдали, не спали й падали з ніг. Щастя, що в якомусь здобутому большевицькому обозі був на возах цукор, яким понапихали кишені і ним поживлялись досхочу.

*

По переході залізничної лінії, Команда Армії тратить надію на перехід через фронт і рішається пробиватись на південь до лінії Дністра, де балками і яругами сподівається перебитись до дивізії ген. Удовиченка. Напряма

походу: Марківка, Антонівка, Мясківка, Вербка, Качківка, Ямпіль. Та тут уже настають большевицькі частини з фронту (45-а сов. дивізія), і атакують армію з крила. Вив'язується цілоденний (4. 5.) арьергардний бій Армії коло с. Савчина, а по полудні коло с. Джугастра. Ген. Павленко пише: «Арьергардний бій біля Джугастри був це бій відчаю, бій, де козацтво врятувало себе від знищення. Чисельні прояви мужности, завзяття, лицарства виявляли не лише стройові, а й нестройові старшини та козаки». Цього дня захопила наша бригада і сотні 5-го кінного полку валку большевицького обозу, що мала до 1 000 возів. Вполудне атакує Кінна Бригада під Савчином ліс (командує от. Долуд), але ця атака кінчається невдачею, що мало не довела до катастрофи. О 14 годині бойові формації були на тилах обозів, все перемішалось, розгортається паніка, яку збільшає ще огнем тяжка артилерія большевиків. Однак ген. Павленко не тратить голови. Він приказує Кінній Бригаді і 3-му кінному полкові пробивати з боєм дорогу Армії на Вільшанку, а двом іншим кінним полкам (Мазепинському і 5-ому) охороняти відступ армії. Всі обози спрямували також на Вільшанку. Коло 16-ої години штаб Армії підходив уже до с. Джугастри, де на висотах, що на північ від неї Київська дивізія, Чорноморський полк, та нестройовці зі всіх можливих частин почали стримувати наступаючі частини 45-ої сов. дивізії.

*

Всі ці бої переходив я в складі Чорноморського полку. Коли Кінна Бригада задержалася в селі Савинці і звідси вночі вийшли через Капустяни, Красногірку до Тиманівки, де мали скупчитись, займаючи вихідний пункт до переходу через залізничну лінію Жмеринка-Бірзуля, міцний 17-літній вояка в моїй особі заліз до стодоли і спав сном праведних. Як заалярмували бригаду, ніхто чомусь не потурбував його невинного сну і він пробудився, як уже сонце високо на небі стояло і за бригадою слід застиг. Він лишився сам, як палець у чужому селі, бо його коника вороного товариші не забули зі собою взяти, його одного залишаючи на «поталу» ворогам.

Що ж робити! Медіце, кура те інсум! Пішов до господині, дала, спасибі, гарячого молока, але сказати куди пішла бригада, ніхто не вмів. Я подався в зовсім протилежному напрямі до села Жабокрич і щасливо застав там частину знаного мені Чорноморського полку, що саме готовився до атаки на Крижопіль. Вночі з 1 на 2 травня ми повели наступ на ліс, що коло Крижополя. В ньому добуто обоз, на якому був цукор. Звідси ми повели наступ на станцію, яку добули рано. На станції здобули багато всякого майна, а передусім амуніцію. Були там теж два броневики, з яких один втік до Вапнярки, а другий до Рудниці. Ми розібрали залізничні рейки в обі сторони, але на жаль не було екразиту, щоб їх висадити в повітря. Внедовзі большевицькі броневики повернулись та почали нас засипувати вогнем з гармат і скорострільів, та ми все таки удержались на станції до вечора, всі наступи відбили, а увечері знову розібрали залізничний шлях. Доперва вночі прийшло кілька ешелонів большевицької піхоти і ми мусіли під її натиском зі станції відступити.

4 травня по полудні*) займає Чорноморський полк становища під Джугастрою, на висотах на північ від неї. Поруч з нами київці і всі, хто жив і був в обозах і нестроевих частинах Армії. Тут у першій лінії пан-отець Пацевський, тут жіноцтво з обозу, а між ними Галя Федак-Шепарович. Участь Чорноморського полку в боях під Джугастрою підкреслюю! Ніде нема про те згадки, а я про це свідчу, як очевидець і учасник цього бою в складі Чорноморського полку. З документів полк. Доценка виходить, що в цьому часі Волинська дивізія далі атакує Крижопіль. Можливе, але Чорноморський полк був під Джугастрою. Зрештою, все це було помішане всуміш. Пригадую собі, що поруч мене лежав у лінії галичанин-підхорунжий зі Заліщик з Гал. Техн. Куреня з Балти. На жаль, забув його прізвище, хоч ми

*) Ген. Павленко пише в своїх споминах, що Савчиновський бій та бій під Джугастрою відбувся 3 травня. Це рішуче помилка! Події ці відбулися 4 травня, в чому згідні зі мною інші джерела. До Ямпіля ми прийшли 6 травня в п'ятницю, це пригадую собі зовсім певно.

вже стало обидва тримались і разом «ввійшли» до Ямпіля 6 травня. Від цих подій ми й не бачились і не знаємо, що знами діється, хоч тоді заприятелювали як слід. Там під Джугастрою ми окопались і почали обстрілювати наступаючих большевиків. З нами в лінії дві гармати і багато скорострільів. Большевики засипують нас гранатами і скорострільним вогнем. Негайно з'являється на коні от. Тютюнник і тоді, коли ми як миші поховались за наші «укріплення», цей преспокійно роз'їжджає собі конем здовж лінії і потішає нас, що фронт вже недалеко і це останнє наше зусилля. Наші гарматки пукують собі, але коли большевики підійшли вже на яких 300 м., ці повтікали. Довелось і нам відступати до села Джугастри. Я був уже такий голодний, що прийшовши до одної хати і побачивши в сінях бочку, в якій квасився борщ, мало не цілий заліз до неї, сьорбаючи цей божеський нектар. Звідтам ми рушили до протинаступу. Зірвалася страшенна весняна буря. Наперед закурило так, що світу Божого не було видно. Почало греміти, а далі люнув дощ, як з ведра. Не знаю, чого настрашились большевики, чи нас, чи дощу, а все одно дали п'ятам знати. Та все таки протинаступ коштував багато вбитих і ранених чорноморців і київців. Вночі (з 4 на 5 травня) ми рушаємо в порядку на село Вільшанку. Раптом ми чуємо з боку Вільшанки гарматну і скорострільну пальбу. Це нас задержує і ми ночуємо в полі. Ранком підходимо до Вільшанки. Перше, що нас вдаряє, це розстріляні большевики, між ними дві жінки, одна з них молода і гарна. Тут довідуємось про причину нічної стрілянини. В селі заночували спокійнісінько одна бригада 41 сов. дивізії і наші. Вночі натрапили на себе і в висліді бригада попала нашим у полон. Про події у Вільшанці розказує п. Галя Федак-Шепарович в одному з календарів Червоної Калини.

У Вільшанці закладаємо з заліщицьким підхорунжим окремий повстанчий загін у складі двох осіб і подасємось на Вербку. Коло північного входу до цього села над річкою Марківкою бачимо частину якогось обозу і відпочиваючу кінноту з червоними шликами. Із вдовolenням

запримічуємо, що є в обозі польова кухня і довідуємось, що вариться чорна кава. Цеї кави рішуче домагався шлунок. Раптом дивлюсь і очам своїм не вірю. На сухоробрій шкапі, яка заледве ногами волочить і яку ніякі спроби не в силі примусити, щоб пішла чвалом, їде у власній особі сотник Лев Шепарович, командант Звідомного полку і телефонічний референт Начальної Команди. В цьому полку, під його командою дороблявся я «шаржі». Скільки його й не бачу, зараз мені пригадується Чортків, розляпане болото-сметана на вулиці і наша сотня, що вертає з військових вправ десь коло Ягольниці. Самі станіславівські однорічники. По боці сотник Шепарович і його адютант пор. Ліщинський. «Сотня співати!» — лунає приказ, а сотня ні чичирк. Язики й так на бороді. «Сотня долів!» — кричить пор. Ліщинський і ми вже з болота ледве носи виставляємо. А Льонко тільки солодко посміхається на боці. «Сотня ходом руш!» і вже лунає з сотні молодечих грудей: «Коло млина яворина» і т. д. О вміли вони добре вчити військової дисципліни розіндивідуалізоване юнацтво з цензусом середньої освіти! Тому не дивниця, що коли я побачив свого колишнього начальника на такій Росинанті, злорадісно втішився, але зі свого боку не забув його потішити, що зараз буде кава. Йому, зрештою, завдячую життя, бо щиро піклувався мною, як я був хорий на тиф. Але Льонко відповів, що ми, здається, цієї кави пити не будемо, бо де тільки він зі своєю Росинантою не приїде, зараз там большевики роблять наступ. Так уже третій день і ніч тягне їх немов якимсь магнетом. Поза тим турбувався долею своєї Галі, яку загубив і не був в силі віднайти. Я його потішив, що перед боєм під Джугастрою бачив її в якійсь повозці та щиро поділився з нею тютюном, добутим у большевицькому обозі. Мабуть її, як і інших обозників зігнали київці і чорноморці до розстрільної. Де вона вечором поділась, цього я вже не знаю. Але не поговорили ми й кілька хвилин, як Льонків магнет почав діяти. Над нашими головами трісло декілька шрапнелів і від Яланця показала лавя ворожої кінноти. Наші червоношлишники на коні та

через місток до села. За ними ми з заліщицьким підхорунжим. На цьому містку збились в одне підводи, люди, а навіть два верблюди, що їх добули наші від большевиків. Оцим верблюдам дуже не подобалася Льонкова Росинанта і вони її оплювали якоюсь зеленою флегмою. Навіть Росинанта від цього повеселішала і побігла кілька кроків чвалом. Зрештою, не було часу сміятися. Ми з підхорунжим примостились на возі, на якому були музичні інструменти (і це возила Армія УНР в Зимовому Поході!). Була це селянська підвода. Дядько, бачучи недалеко большевицьку кінноту, затримав віз і каже, що далі не поїде. Га, як так, то годі, ми з підхорунжим з воза і далі пішки навіткача поза городи. Льонко поїхав вулицею на своїй Росинанті і його дігнали большевики, та якось його лишили проти тодішніх звичаїв живим. Ми з балки, в якій було село, дістались на горбок, де вже наші окопались і почали обстрілювати кінноту. Вона, зрештою, навіть не показувалась зі села. За хвилину повагом виїхав зі села на своїй Росинанті сотник Шепарович і ми вже втрійку подались здовж річки Марківки. В одному місці треба було її перейти і тут довелось Льонкові попрощатися на віки зі своєю Росинантою. Річка була собі багниста і сердега Росинанта застрягла так, що не могла рушитись. По хвилині положила і не було вже такої сили, щоб її рушити з місця. Тут вдруге верблюди, побачивши свого кінського кузина в такій ситуації, оплювали бідну Росинанту, що вдоволено відпочивала по воєнних трудах. З жалем покинув Льонко свою товаришку і далі вже пішов з нами пішки. Разом ми вийшли на шлях, що веде з Рудниці до Ямполья. Тут почалась суперечка, сот. Лев Шепарович конечно хотів вертатися до Вільшанки, бо там, згідно з його відомостями був штаб Армії, а ми перли праворуч. Надїхали молоді селянські хлопці на конях. Як від них Льонко довідався, що найближче село Качківка, ми подались туди, бо Льонко там мав знайомого, що був членом Трудового Конгресу в Києві. В нього ми й загостили. Там довелось вперше за довгий час зїсти ложку гарячої страви. Пригадую, подали нам кулешу з моло-

ком, до якої я забрався з таким великим апетитом, що раптом мені пустилась кров з носа. Та проте я не перестав їсти кулеші та пішов полокати ніс, як уже її не стало. Вперше від тижня ми спали вночі як слід. На другий день ми вже були в Ямполі, де застали I Кінну Бригаду, а в ній всіх живих та здорових. Віднайшлася і Галя Шепарович. Мене в Бригаді вважали пропавшим і тому Ромко Шепарович з великої радості, що минула його відповідальність перед «фамілією» за мою особу (так він собі виобразив!), того дня проти свого звичаю ставив.

*

За цей час, як я воював з чорноморцями і на власну руку, I Кінна Бригада по невдачній Савчиновській атаці на ліс перейшла до Вільшанки, де був штаб Армії. Там захопив їх нічний сполох і метушня, що на довго залишилась в споминах учасників. З цього часу, Бригада залишається знову в розпорядженні Команди Армії і з нею, як її авангард, переходить у район Ямполь. 6 травня в наказі Комдивам Запорізької, Київської, Волинської, от. Шепаровичу та полковнику Удовиченкові Командарм писав, що скінчився історичний похід, який привів Армію до злуки з військами Головного Отамана.

Рівно місяць минув, як Бригада підняла жовто-блакитний прапор у Тирасполі. Від цього часу Бригада зробила 400 верст у запіллі ворога і за цей час мала 10 більших боїв і сутичок з ворогом, у цьому тільки одна скінчилася невдачею. Знову такі бої, як кінний бій під Бобріками, або атака 2-го кінного полку на станцію і броневик (!) під Вапняркою, сміло можуть залишитись як лаврові листки у вінку бойових чинів галицької кінноти. Бої від 1-5 травня тривали безперервно день і ніч. Тоді Кінна Бригада в складі Армії УНР розбиває доценту XIV сов. армію. Втрати ворога були величезні. До рук Армії УНР попадають штаби 31, 45 і 60 сов. дивізії, 3 бригади 41 сов. дивізії, безліч полонених, обози (поверх 1000 возів добуває в Савчиновському лісі I Кінна Бригада), безліч військового майна, гармати, скоростріли, технічне майно, канцелярії, гроші, інтендантсь-

кі склади. Не було просто фізичної змоги цього всього забрати, що покинула на шляху відвороту XIV сов. армія. Знищено 3 ворожі броневики, здобуто безліч добрих верхівців (уже в останньому дні Зимового Походу розбито червону козацьку бригаду Байлова і добуто заповорожцями багато верхівців). XIV сов. армію розбито на невеличкі відділи, що рятуючись від української армії і повстанців (Волинець, Голуб, Заболотний), розбіглись панично, ховаючись по лісах і яругах.

*

По закінченні Зимового Походу Армія УНР зосереджується в районі Ямпіль, Кітроси, Вербка, Яланець, Писарівка. Мета концентрації перш усього відпочинок перемучених до краю частин і їх реорганізація до походу на Одесу. Кінна Галицька Бригада залишається в с. Русова в армійській резерві. Наказом з 10 травня 1920 року Бригада має реорганізуватись в один кінний полк (пізніше 5-ий Херсонський кінний полк), якому приділюється також I батарею в складі 2 гармат, доставлених полк. Удовиченком. Полк має поповнитись галичанами і наддніпрянцями. Пізніше утворюється в Ямполі 5-ту Херсонську дивізію, до якої входять переважно галицькі недобитки з інших галицьких частин, що перейшли на бік Армії УНР у Вінниці та Бердичеві. Утворюється також 5-ту Запасову Бригаду (от. Кнітель), що переводить мобілізацію і вишкіл новобранців.

*

Полк. Доценко, чомусь з надзвичайним поспіхом і насолодою, наводить у своєму Зимовому Поході документи про те, як I Кінна Бригада в Ямполі деморалізувалась (Пор. стор. СХІІ): «25. IV. до армії приєдналась кінно-галицька бригада отамана Шепаровича і відразу почала виконувати бойові завдання». На цій самій стороні, на долі: «Примітка: Бригада от. Шепаровича дуже скоро почала деморалізуватись (коли?! чи ще в Зимовому Поході?! — прим. моя). Отцій деморалізації треба коначно посвятити декілька слів.

8. 5. 1920 р. полк. Долуд звертає писемно от. Шепаровичу увагу, що до відома команди Армії дійшло, що частини І Кінної Бригади улаштували в Ямполі мітинг. Мітинг в українській армії не може бути. Старшини і козаки можуть відійти на батьківщину законним шляхом. Майно і зброя це власність армії УНР.

13. 5. 1920 р. генерал А. Вовк предкладає Командармові УНР рапорт начальника контррозвідки Київської дивізії про «деморалізацію» І Кінної Бригади зі своїм висновком, щоб розв'язати Кінну Бригаду і розділити старшин і козаків по різних частинах. Рапорт цей настільки характеристичний, що наводжу його без змін у цілості:

«По даннім контр-розвідки в цей час галицькі частини, оперуючи з нами, здеморалізовані різними провокаційними чутками, що поширюються можливо з определеною метою, серед козацтва. Очевидно політ. свідомість як старшин так козаків **настільки примітивна** (підкр. мое), що вони в розборі українського питання відрізняють Галичину від Наддніпрянської України. Сучасних політичних обставин **не розуміють** (!). З того часу, як дійшли чутки про Українсько-Польський договір, настрої настільки занепав, що на кожному кроці чуєш лише бабське зітхання і трусливе заглядування в перспективи.

Військового духу, бойового настрою, який і раніше не дуже помічався (підкр. мое), зараз абсолютно немає... Від бригади Шепаровича післана делегація, можливо самочинно, до Могиліва Подільського для в'яснення справи договору. Козацтво жде її повероту, після чого, як заявляє, вирішить, що має робити. Помічається тенденція роздати селянам зброю, а самим розійтись по домівкам. Зараз наблюдається одіночне дезертирство, яке незабаром прийме масовий характер...

Треба сказати, що «гастроліровання» галицьких частин то в Денікіна, то в большевиків не могло не мати впливу на моральний і бойовий стан армії, — вона розклаталась; попередньої дисципліни вже немає.

От-же висновок звідсіля такий: Нів-якім разі не можна надалі залишати окреме (підкр. оригіналу) існування галицьких частин, — вони або ж кинуться знов в якусь авантюру, або розбредуться. Присутність в армії частин з таким настроєм буде деморалізувати

Група кавалеристів і артил. з відділу т. зв. кавал. коней УГА з кождом чот. Гвардійськом Лнт. у дворі Шаломові, біля Чолу на Закарпатті. І Бриг. кавалерей, Світлина з дня 13. 3. 1921 р.

наші дисципліновані частини і безумовно зле впливати на окремих старшин і козаків Галичан, які на-

ходяться в наших дивізіях... Підписано: осаул Дишлевий».

У відповідь на це все от. Шепарович доносить от. Тюннику, що він сьогодні прибув до обозу бригади, говорив з людьми, з'ясував їм справу і загальну політичну ситуацію, а також оголосив, що хто не бажає служити в армії, може відійти додому. Відійшло всього 27 чоловік, втім 6 старих і 10 хорих. Решта присягла на вірність Україні. Шепарович просить відвести бригаду в глибоку резерву, де обіцяє привести її до порядку і раз на все скінчити це питання.

Треба підкреслити, що в Ямполі відсунуто чомусь любленого всіми от. Шепаровича від впливу на свою бригаду. Обов'язки команданта бригади виконував тоді сотник Ярій. До повного виконання обов'язків команданта бригади от. Шепаровича вже більше не допущено. Він виїхав вночі до Станиславова, де задержався у своїх далеких галицьких свояків, а по закінченні війни виїхав додому до Відня.

Не «гастроліровання» у Денікіна і большевиків було причиною здогадної і переяскавленої зрештою «деморалізації» галицьких частин в Армії УНР. Годі теж називати «гастролірованням» оці періоди життя нашої армії, які були наслідком відомого «чотирикутника» смерті.

Ми ж козаки I Кінної Галицької Бригади пам'ятаємо добре оцей ентузіазм що огорнув нас і павленківців, як 25 квітня стрінулися вперше роз'їзди обох армій.

Нагинка на галичан в Армії УНР мала свої погані наслідки. Дня 24. 8. 1920 р. всі галичани (90% Херсонської дивізії) покинули фронт на Дністрі і подались на Чехію.

Переходом до Чехії закінчила свої бойові чини на українській землі I Кінна Бригада як 5-ий Херсонський кінний полк. Дня 20 серпня 1920 р. стан полку виносив ще 137 шабель. При бригаді перебували тоді ген. Кравс, полк. Вольф і інші вищі старшини кол. Галицької Армії.

Закінчуючи спомин про I Кінну Бригаду, не можу не згадати при кінці про тих старшин Бригади, що творили її історію. Це були переважно, нікуди правди діти,

чужинці, але їх відданості українській справі не потребує соромитись українська нація. Вони напрочуд скоро зукраїнізувалися зовсім, вивчили українську мову, зукраїнічили свої прізвища (як, напр., брати Руменовичі на Романович, Ярри на Ярій і т. д.). Вони й далі служать українській справі, як вмють і розумють.

Командантом Бригади був отаман Едмунд Шепарович, далекий родич наших галицьких Шепаровичів, син австрійського полковника (у світовій війні генерала) Фелікса Шепаровича і здається німки або мадярки Едле фон Шепай, ритмастер австрійської кавалерії. Батько його походив з Галичини, був сином учителя Михайла Шепаровича і внуком о. Михайла Шепаровича, здається пароха Лукавиці коло Стрия і як типовий «невдачник» і «неук» пішов до кадетської школи, активізувався і зробив в австрійській армії кар'єру. Під час світової війни командував якоюсь частиною в Перемишлі, попав у російський полон і помер десь у таборі на Сибірі. Як мало, на жаль, мали ми в австрійській армії таких «невдачників»! На пальцях одної руки можна їх всіх перелічити: Вітошинський, Кобилянський, Курманович, Шепарович, Тарнавський і ще кількох. Крім Едмунда служив ще в українській армії його брат, поручник Фелікс, бойовий летун 2-ої летунської сотні в Дулібах. Фелікс помер на тиф на Україні, похований в Крижополі коло станції. Як сам Едмунд мені оповідав, вони обидва не мали найменшого поняття про українське походження свого батька і почували себе німцями-австрійцями. По повероті з італійського фронту, коли вже віденські часописи широко описували бої у Львові, їх мати звернула їм увагу на їх українське походження і заявила, що вони повинні негайно зголоситись до української армії, щоб допомогти здобути своїй батьківщині державність. А не прийшлося цій чужинці зробити це легко. Фелікс був її улюблений син і страдальниця-мати наклала на старшого брата Едмунда обов'язок пильнувати його, як зіницю в голові. Та проте «чотирикутник смерті» взяв свою жертву. А безстрашний кіннотчик-партизан Едмунд Шепарович від-

кладав з дня на день свій від'їзд до Відня, бо боявся стати у вічі своїй матері.

Едмунд Шепарович був бравий старшина-кіннотчик, особисто надзвичайно хоробрий, небуденних стратегічних здібностей. Спосіб, в який висмикнувся з Бригадою і великим обозом з усіх петельок, що накладав на нього Котовський, вказує це недвозначно. Була в нього розвинена у великій мірі військова ініціатива і підприємчивість. Рішався скоро і рішення виконував без закиду. Щиро полюбив своїх українських підвладних і почувався тілом і душею українцем. Дуже добре опанував українську мову (найкраще з усіх німецьких старшин) і вживав її в слові і в письмі. При кінці 1920 року вернувся до Відня, де працював у Каринтському банку, а пізніше був монополюним власником якихось автоматів у Відні. Довший час удержував листовий контакт зі своїми друзями в Галичині.

Начальником штабу бригади був молоденький сотник Осип Заславський, колишній бойовий летун 2-ої летунської сотні в Дулібах. Цей старшина посідав хіба всі додатні прикмети доброго летуна, що дозволили йому виконувати важкі обов'язки начальника штабу більшого з'єднання кінноти без закиду. Незвичайна хоробрість, вміння орієнтуватися в складних умовах партизанки, великий, як на молоденького старшину, засіб сильної волі, а при цьому ризикантська вдача (добути або вдома не бути) робили з нього доброго прибічника холодного і розважного, а проте підприємчивого Едмунда.

Адютант штабу бригади сотник Кучера-Кочегарів був наддніпрянцем. Типова широка вдача українського степовика виладовувалась то в незвичайній вибуховості, то в ніжності, що нічого доброго не віщувала. При цьому був безмежно закоханий у своїй на правду гарній жінці, що як вродливий козачок гарцювала на коні в цілому повстанні. Ніде правди діти, всі ми великі і малі були закоханні в цій гарній постаті.

Сотенним булавної сотні був чот. Роман Шепарович, найвищий старшина у цілій бригаді.

Вирізнялися ще в бригаді між іншими старшини брати

Руменовічі, старший командант I полку в повстанні, молодший командант кінної скорострільної сотні (першої). Повне їх прізвище: граф Руменовіч де Ензіраха зукраїнізували наші кіннотчики на коротеньке сотник і поручник Романович. Після війни обидва Руменовічі були старшинами югославської фльоти. Це були наймиліші старшини в цілій бригаді. Обидва молоденькі, незвичайно гарні, завжди усміхнені, дотепні. Старший командував у Галичині броневиком, що добре дався в знаки противникові. Усмішка, не сходила йому з лица ніколи, ані як вів полк до атаки на білу зброю, ані при допитах полонених, ані навіть у найтрагічніших ситуаціях. Гарно співав, знаменито наслідував усіх і вся та знав масу прерізних дотепів. Ніколи не тратив зимної крові.

З вдачі трохи сентиментальний, полюбив щиро Україну, якої природний чар постійно підкреслював.

Не менше симпатичний був молодший брат сотника Руменовіча, поручник Руменовіч. Цей дружив з другим командантом скорострільної сотні, буковинцем чот. Яськевичем.

Командант 2-го кінного полку, сотник Ярій (Ярри) старшина австрійських драгонів, судетський німець (тоді казали чеський), був це старший, розважний та холоднокровний старшина. Ярій був дуже поважний і звичайно задуманий. Мав незвичайно гострий, пронизливий погляд, яким пронизував співбесідника наскрізь. Едмунда особисто не долюблював. Був це чесний і відданий справі вояк. Вимагаючий, строгий та проте справедливий, користувався великим довір'ям старшин і козацтва. По переході на еміграцію, до сьогоднішнього дня не пірвав з нею зв'язків.

«Потіхою» I Кінної Бригади був найбільший авантюрик між старшинами і найкращий старшина між авантюристами, командант 1-ої «гвардійської» сотні чотар Петро Дереш з Добрян коло Стрия, пізніше відомий літерат. Спосіб, в який розігнав кліку денікінських старшин у вінницькому кабареці, з'єднав йому славу у цілій бригаді. Високий ростом, дібрав до своєї сотні самих таких великанів, як він, посадив усіх на

білі коні і «різав» гвардійця. Зрештою його «гвардійці» були такі самі, як їх командир і відомо було, що як де щось сталося, то там напевно була перша сотня. Але нічого правди скривати, як десь витворилася скрутна ситуація, там зераз посилали першу сотню, щоб рятувала. І рятувала! Під Бобриками ця сотня врятувала ситуацію. Як сьогодні бачу першу сотню. На переді чотар Дереш, такий високий, що здається з коня ноги по землі волочить, а за ним його шибайголови-удачники. Хвацько вони «кропили» комуноу.

Брат чотаря Дереша пор. вет. Дереш був бригадним ветеринарем.

Були ще у нас у Бригаді два хорунжі зі Львова, рідні брати. На жаль, забув їх прізвища і не довелось мені їх ніколи стрічати у Львові. Мабуть залишилися в Чехії. «Балакали» вони знаменитим львівським воляпоком. Їхні розмови на тему витворених ситуацій і їх оцінка з пункту бачення львівського «батяра», були перлинами «львівського» гумору.

А ще в нас була своерідна фігура «нашої віри», хор. Зінгер, або популярно Співаченко. Відака не вмів виробити собі в бригаді належного авторитету. Проте як найближчий підвладний його з чоти зв'язку мушу засвідчити, що виконував він обов'язки як слід і з по-святою.

Другий жид в нашій Бригаді, колишній розвідчик з III корпусу, хор. Бехер зі Стрия був це хлописько високий, пристійний, добрий кіннотчик (син власника фільварку). Цього боялися всі, бо не жартував і вмів вжити зброї, як було треба. По війні був арештований за приналежність до УВО, по звільненні виїхав до Аргентини, де здається помер.

Цікава була 5-та сотня в нашій Бригаді. Її складали козаки з кінної сотні охорони штабу III бригади ЧУГА, що пристали до нас у Бергдорфі. Командував нею сотник Савон, але здається в цілій тій сотні були самі штабскапітани і поручники. Говорили між собою по-українськи, співали хором прекрасні козацькі старі пісні. Їх улюблена пісня: «Вже більше літ двісті...»

Прекрасно співали! Одягнені в добрі англійські мундири, представлялись під військовим оглядом незвичайно корисно, проте цілком відрізнялись від інших частин. Була між ними якась невломна спійня, якась братерство зброї, якась дивна солідарність, що навела на нас думку, що вони всі старшини. Неохоче входили з нами в балачки і зараз замовкали, якщо розмову звернено на їх минувшину. Треба підкреслити, що була це незвичайно дисциплінована частина, яка зразково поводитись і в службі і поза службою.

Були в нас у Бригаді теж і старшини італійці: поручник Мараці і містостаршина з Трієсту, якого прізвище я, на жаль, забув. З останнім була жінка, гарна італійка, що робила конкуренцію п. Кучеровій. Були це «день» і «ніч» нашої бригади: одна білявка, а друга чорнявка. Італійка мала ще добре серце, бо робила на постоях вареники зі сметаною, кажучи ще, що вони ліпші від італійських макароні. На ці вареники запрошувала вічно голодних підхорунжих, які спеціально на ці оказії чекали.

Багато ще було й інших старшин у нашій Бригаді. Дивний чоловік: полковий лікар наддніпрянець, сотник Король, що говорив найкращою українською мовою, яку я колинебудь чув і здається мимо всього був самовідданим «малоросом», що боявся, як смерті: «отделенія юга от севера»; отаман Єднак; гарний сотник 8 рос. гусарського полку Гриць Гречанівський, щира українська душа, яку виправили большевики на той світ; «ліквідуючий» пор. Сенів, що все нас молодих підхорунжих моралізував; чотар Кабарівський зі Станиславова; сотенні команданти пор. Гавриляк, бл. п. Трач і Вайс, пор. Бутенко, сотник Радзівський, пор. Спервач зі Станиславова і багато-багато інших.

Спомин свій закінчую згадкою про підхорунжих I Кінної Бригади з мого найближчого оточення. Добре пам'ятаю їх двох. Обом я міг ходити тоді «по табаку», але держався їх, як міг, бо це для мене були живі зразки. Поважний та серйозний підхорунжий Глібовицький вже тоді мав велике замилювання до проповіду-

вання і моралізував мене, де міг. Ідучи за покликанням, підх. Глібовицький пішов на теологію і став священником. Підхор. Тарас, земляк зі Стрия, був його антиподом. Веселий, говіркий, любив заворушитись, де тільки міг. Цього вимагала від нього його жвава вдача. На ньому справдилась пословиця, що лихе не гине. Висланий зі стежею, щоб налагодити зв'язок з якоюсь там частиною, попав до большевицької неволі. Та підхор. Тарас сам утік і визволив ще й своїх козаків. Разом з ними пробився до Ямполя живий та здоровий на втіху цілої Бригади, що вже його оплакала та по ньому «Со святими» заспівала. Вернувся, мов з того світу.

Нотка:

Нарис цей був друкований у Літописі Червоної Калини, Львів, ч. 1, стор. 5-8, ч. 2, стор. 5-8, ч. 3, стор. 9-12, ч. 4, стор. 6-11 за 1939 рік.

1920 РІК НА ХЕРСОНЩИНІ

Херсонщина — це український Прованс. Уявіть собі: безмежний степ, у степу балки, а в балках веселі села з чудовими білими хатинками, що потопають у вишневих садках понад крутими потічками. В 1920 році у цих селах жили дебелі й кремезні українці, які від усіх інших відрізнялись тим, що пили багато вина, кохались у прекрасних конях і чудових дівчатах. Вони, як справжні провансальці, відрізнялись ясною думкою, легкою ходюю, веселою та привітною вдачею, якій не бракувало запалених моментів і твердих характерів. Їхня земля здавен-давня славилась великим багатством. Родючий чорнозем родив багато хліба, білого хліба, ще кораблі древньої Геллади приїздили сюди за цим хлібом, вимінюючи його досхоchu за золоті прикраси та . . . мечі. А херсонські багатирі — дуки-срібляники до останнього часу наживались на цьому білому хлібі, плавали по близькому морі, стаючи найкращими матросами Чорноморської фльоти, так як їхні батьки були найкращими кавалеристами імператорської армії.

Ось на такій то Херсонщині доводилось нам зустрічати Великдень у 1920 році. Під нами розумію друзів — галицьких уланів з 1 Кінної бригади УГА, що їх весна 1920 року застала в Херсонщині. І кінна бригада брала участь у поході на Київ, пізніше в боях проти денікінців в р-ні Сороки-Дашів. Разом з III корпусом вона прибула в херсонські степи й стала залогою в німецькій колонії Кассель недалеко від Тирасполя. А в тім — це вже й не була УГА, а ЧУГА (Червона Укр. Галицька Армія), як її перехрестили большевики, коли вступили з нею в примусовий тимчасовий союз. Може найбільш трагічним наслідком «чотирикутника смерті» з кінця попереднього року був факт, що українські збройні сили поділились і прийняли цілком відмінні визвольні концепції. І так в наслідок постанови «чотирикутника смерті», єдина Українська армія перестала існувати. Частини

на армії УНР опиняється в Польщі, (де її інтернують у таборах), частина (корпус СС) розформовується, коли частина під проводом ген. Омеляновича-Павленка виступає в український анабазис — славний 1-ий Зимовий Похід.

З «чотирикутника смерті» вирвалися: Запорізька, Волинська й Київська дивізії Армії УНР й пішли походом далеко в запілля ворога, показати своїм і чужим, що «ще не вмерла козацька мати». Не пішли вони шукати жодних союзників, не пішли вони ані до поляків, ані до чорносотенних денікінців, ні — вони пішли між рідний народ. Вони мчали з широко-розгорнутими блакитно-жовтими прапорами рідними селами і містами прекрасної України, засвідчуючи перед усім світом, що український народ не склав ще зброї в боротьбі за свою Правду — Самостійну Соборну Українську Державу.

Блискуче ведені ген. М. Омеляновичем-Павленком дивізії: Запорізька, під командуванням ген. Т. Гулого-Гуленка, Волинська під ком. ген. О. Загородського й Київська під ком. ген. Юрка Тютюнника прорвали 6 грудня з р. Любар-Чорторія при діяльній допомозі частин Української Галицької Армії, денікінський фронт у напрямі на м. Липовець, і вийшли на Уманщину, де перебували в запіллі денікінської армії до кінця 1919 р. Армія наносить денікінцям ряд болючих поразок, переходить з Уманщини в район Черкаси-Чигирин, переходить р. Дніпро на територію Полтавщини, знова повертається на правий беріг та швидкими маршами наближається до Богу (13-16. III.), за яким стояли тоді українські галицькі бригади. Метою цього руху було поновити втрачений контакт з Українською Галицькою Армією й схилити її до повстання проти большевиків. Не досягнувши цієї мети, армія знову намічає рейд на схід і через Бобринець (4. IV.) прямує на південно-східню частину Херсонщини. Після важких боїв біля Долинської армія повертається назад до Богу й здобуває м. Вознесенське, яке було військовою базою XIV советської армії (16. IV.). В ці дні Армія вступає в останню фазу Зимового походу, що триває вісімнадцять днів, відкриваючи великі мож-

ливості для вирішального зламу в українській військовій та політичній ситуації.

Перший Зимовий Похід — це була революційна ініціатива й революційний чин, що заслуговує на відзначення. Оточені з усіх боків зовнішніми ворогами (поляки, білі і червоні москалі, румуни), маючи в середині страшних внутрішніх ворогів: тиф і боротьбістську революту от. Волоха, командування й дивізії українського війська не капітулювали, здавалося б у безвихідному становищі («Чотирикутник смерті»), але знайшли в собі настільки революційної наснаги, що зуміли проломити оточення і вийти в глибоке запілля ворога. Треба підкреслити, що з військового й політичного погляду, цей зрив створив на Україні ситуацію, що мало не закінчила Перші Визвольні Змагання успішно на користь українського народу.

Сьогодні, коли дивитись на події цієї пропам'ятної весни з перспективи минулих років можна ствердити з цілою певністю, що, коли б тоді об'єдналися обидві українські армії й створили спільний фронт проти большевиків, то вони б вирішили Перші Визвольні Змагання на українську користь. Цього не сталося через те, що галицький політичний провід у критичний час покинув українську землю й свою армію, залишаючи її на ласку долі. Таким чином геройська Українська Галицька Армія залишилась на Україні без свого політичного проводу й була, в своїй мандрівці від Денікіна до большевиків і від большевиків до поляків об'єктом, а не суб'єктом дій.

Коли розвивався I Зимовий Похід Армії УНР, знеможена тифом УГА (Українська Галицька Армія), після ліквідації Денікіна, стає частиною Червоної армії на Херсонщині й східньому Поділлі, заліковує рани, швидко відновлюючи свою попередню боєздатність.

В цей час I Кінна бригада, або як її тоді звали 3 червоний галицький полк, входила в склад III бригади ЧУГА, що була зформована з колишніх бригад III корпусу УГА. Штаб цієї бригади стояв у німецькій колонії Бергдорф, кіннота в недалекому Касселі, а решта бри-

гад (2 коломийська, 8 самбірська, 11 стрийська й 14 бригади з артилерією, саперами тощо), стояли в близьких колоніях Гліксталь, Гофнунгсталь, станції Затишя і т. д. Штаб ЧУГА був у Балті, а на чолі його стояли Порайко, Затонський і ген. Іванів, пізніше зліквідовані більшовиками в 30 роках як українські «націоналісти». В східньому Поділлі, в районі м. Бершадь стояли ще дві інші бригади ЧУГА: 1 бригада ЧУСС (Червоних Українських Січових Стрільців), що складалася з частин II корпусу УГА й 2 бригади ЧУГА, що формувалася з частини I корпусу. Слід зауважити, що організаційно й територіально між цими бригадами була прірва. Штаб ЧУГА у Балті тільки «ідеологічно» був головною командою ЧУГА. Організаційно I і II бригади належали до XII армії в Києві (штаб у Києві), III бригада до XIV армії (штаб в Одесі). Віддаля між районами розташування обох груп була понад 200 км.

Не можна не пригадати факту, що ще на початку 1920 року народилась дуже цікава стратегічна концепція, проведення в життя якої, без сумніву, корисно вплинуло б на наслідки Визвольних Змагань. Концепція ця народилась серед провідних українських військовиків, що виконували рейд 1 Зимового Походу; вона мала на меті: а) відновити єдність українських армій, б) встановити єдиний військовий провід Визвольних Змагань, в) організувати південний український фронт, що проходив би більш-менш лінією р. Бог, спирався б на Чорне море й прихильно-неутральну Румунію та з півдня атакував би більшовиків, прагнучи до визволення українських земель з-під більшовицької окупації. Очевидно, треба ще підкреслити політичне значення цього фронту. Воно полягає в тому, що цей фронт був би самостійним українським фронтом, який спирався б винятково на власні сили й на допомогу закордону, зацікавленого в розвалі більшовизму. Ця допомога легко могла б бути доставлена в порти Чорного моря, які були б у руках українців. Це неутрализувало б, до певної міри, польсько-український варшавський договір, що тоді саме входив у життя. Отже, ця концепція мала всі шанси для того, щоб її зреалізувати.

Тоді ситуація на Україні була така: згідно з варшавським договором створено українсько-польський фронт проти більшовиків, в складі якого діяли дві українські дивізії (3-тя і 6-та). Проти цього фронту більшовики виставили дві армії: XII сов. армію зі штабом в Києві і XIV зі штабом в Одесі. В складі цих двох армій перебували також українські галицькі бригади т. зв. ЧУГА (Червоної Укр. Галицької Армії). Коли від Денікіна ця армія по його розгромі, перейшла до більшовиків штаб її був у Балті, але окремі бригади були приділені до різних советських дивізій, отже цей штаб не мав військово-диспозиційної влади над ними, це був радше ідеологічно-політичний центр, що мав насаджувати більшовизм в українських галицьких частинах.

У запіллі більшовицького фронту перебувала Армія УНР в Зимовому Поході, в той час у північній Херсонщині. Вона нараховувала приблизно 3000 вояків, переважно кінноти і піхоти на возах, при слабому насиченні артилерією й технічними частинами. Крім армії УНР, існував у запіллі більшовиків ще цілий ряд повстанчих загонів. Вся ця кількасоттисячна повстанська маса була виразно українська під національним і політичним оглядом. Вона воювала під національним українським прапором за українську державну самостійність. Тільки група Махна воювала під чорними прапорами за анархію на Україні.

Надзвичайно додатнім моментом у тогочасному становищі на Україні, був розгром чорносотенної денікінщини, який стався не так під ударами советських армій, як під ударами українських повстанців. На північному Кавказі більшовикам ставили спротив козацькі армії, невірні союзники Денікіна в боротьбі проти Червоної Москви.

Отже тодішня ситуація в Україні була для більшовиків дуже складна. Просуваючися за Денікіном, більшовики дуже скоро зайняли майже цілу Україну, але їхня влада обмежувалась тільки до міст і залізничних ліній. Сільські райони були майже цілком під контролею повстанців. І так на Запоріжжі оперувала багатотисячна армія батька Махна, на Херсонщині, коло Єлисаветгра-

ду й Олександрії) колишні григоріївці, в районі Холодний Яр зағони от. Чучупаки, отамана Ангела на Чернігівщині, Зелений у Трипільлі, Маруся Соколовська в західній Київщині, Шепель на Вінниччині, Волинець у Гайсинщині, Заболотний у районі Балти й багато ін. Західній, українсько-польський антибольшевицький фронт активізувався в наслідок Варшавського договору. На півдні Крим був у руках білого генерала Врангеля. В центрі України успішно оперувала армія УНР у Зимовому Поході, на півдні стояли галицькі бригади, що поволі досягали попередньої боездатности. Відношення сил в Україні промовляло, без сумніву, за реалізацію згаданої концепції. Вона не зреалізувалась тільки з вини провідних чинників УГА, яким у вирішальний мент не вистачило відваги піти на революційний шлях повстання проти большевиків і об'єднання галицьких частин з армією УНР в одну Українську армію. На жаль, опортунізм галицьких військових начальників переміг, а це привело до того, що УГА пізніше спромоглася тільки на «перехід» на бік поляків, які роззброїли галицькі бригади й запроторили до таборів інтернованих у Тухолі. Не хочь тут розбирати, на скільки таке розв'язання справи було помилкою з боку поляків супроти їхніх власних політичних інтересів. Факт залишається фактом, що опортунізм у цьому випадку зумів зруйнувати дуже далекосяжну концепцію Визвольної Боротьби.

З цілою рішучістю треба підкреслити факт, що в цей час не було, на південній Україні серйозних большевицьких сил, які могли б протиставитись революційному зривові українських галицьких бригад. У цей час большевики мали в запллі XIV сов. армії тільки одну слабеньку 41 стрілецьку дивізію, що стояла залогою в Одесі. По містах і містечках стояли невеличкі большевицькі залоги, що, звичайно, боялись показати носа поза терен осідку, з огляду на наявність українських повстанців. Залізничні охоронялись залогоми на великих станціях і двома-трьома панцерними потягами. Населення невизнавало жодної іншої влади, крім влади УНР.

Немає сумніву, що в районі між Богом і Дністром була повна перевага українських сил над силами ворога.

Також в Одесі була велика українська галицька залога, що могла паралізувати цілком дії 41 сов. дивізії.

Яка ж була причина того, що цієї помітної переваги не використано для того, щоб з наближенням армій УНР повстати, зайняти Одесу й створити південний український фронт, вздовж р. Богу з опертям на Чорне море? Перспективи такої революційної дії могли мати далекосяжне значення. Це був би самостійний український протибольшевицький фронт, що мав би через Чорне море безпосередню сполуку зі світом, зацікавленому в поваленні большевиків. Вага українського питання зросла б через те непомірно, бо нашим посередником до цього світу перестала б бути Варшава, а українська політика, дарма, що в союзі з Варшавою, усамостійнювалася б й могла б діяти окремо від цього союзника, що в поході на Україну переслідував перш за все власну мету. В антибольшевицькому фронті Україна стала б, отже, самостійним фактором, що, не тільки розв'язувало б руки тодішньому українському політичному проводові, але, після розгрому денікінщини, ставило Україну на перший плян у хрестоносному протибольшевицькому поході. Очевидно, зацікавлені в поваленні большевизму західні потуги могли б дати Україні необхідну підтримку зброєю й военними матеріялами, які могли б доставлятися на кораблях до Одеси. Туди могли б також прибути українські полонені з Італії (40 000), які тільки й чекали своєї відправи на Україну. Справді, створення цього південного фронту ставило нас в цілком інше, надзвичайно корисне становище. Які ж, отже, причини тому, що цього всього не сталось?

Безперечно, були спроби в Українській Галицькій Армії рятувати становище й створити потрібний політичний і мілітарний провід. Очевидно, ці спроби мали підпільний характер. Вже недовго, по переході УГА до Денікіна створився у Вінниці, за дозволом ген. Тарнавського, підпільний революційний комітет, що мав керувати армією. Представники цього комітету підписали протокол з командуванням армії УНР у Зимовому Поході про об'єднання обох армій, який, на жаль, залишив-

ся тільки клаптиком паперу. В кожній галицькій бригаді були підпільні групи, що визнавали цей комітет і бажали слухати його наказів. Був такий підпільний гурток і в I кінній бригаді, який й довів, безпосередньо до вибуху повстання і прилучення її до Армії УНР.

Немає отже сумніву, що галицькі військові начальники були втаємничені в наміри командування армії УНР. Ще взимку емісари ген. Павленка відвідали розташування галицьких бригад і вели переговори з головними військовими діячами про повстання галицьких бригад проти большевиків у хвилину, коли армія УНР підійде до розташування цих бригад. В березні місяці, коли армія УНР наблизилась до ріки Богу, мені довелося ствердити, що в нашій бригаді існує підпільний гурток, який має зв'язки з командуванням армії УНР і з якимсь невідомим блище центром. Я вправді мав тоді 17 літ, але рівночасно ступінь підхор. і входив у безпосереднє оточення командира бригади, як штабовий телефоніст. До штабу прибували часто різні військовики в большевицьких одностроях і відбували з нашими старшинами таємні наради. Пізніше я довідався, що це старшини з розташованого в Тирасполі Чорноморського полку, — сотник Пшонник, сотн. Афнер та інші. Цей Чорноморський полк, що входив до складу Червоної Армії, складався з бувших „запорожців”, що не змогли перейти з Запорізьким корпусом на румунську територію й включилися до складу Червоної Армії. В її складі вони здорово громили денікінців. Вони „знюхались” з нашими старшинами й почали говорити про можливість повстання. Як бувшій частині Запорізького корпусу їм дуже легко було нав'язати зв'язки з армією УНР. Їм було доручено нав'язати контакт з галицькими частинами й намовити їх до повстання проти большевиків.

Про нав'язання цього контакту мусів підпільний гурт нашої бригади повідомити свого зверхника. Для цієї мети вибрано мою скромну особу. Мені видали документи й доручили поїхати до Балти. Цілий час відбувались наради наших старшин з штабом III корпусу в Бергдорфі. Які були висліди нарад, мені невідомо, але мені вдруге доручено поїздку, тим разом до Одеси, де знову я за-

віз різні листи на різні адреси. Пригадую, що мені було доручено повернутись з Одеси до Касселя на 5 квітня. Не знаю, чи це було зроблене з метою, щоб я повернувся з початком повстання, але я на цей день не повернувся. Я виїхав з Одеси щойно 7 квітня, разом з іншими старшинами і стрільцями. Всіх нас заарештувала залізнична „Чека” в Роздільній, як зрештою й усіх галичан, що їхали цим поїздом власне тому, що наша бригада почала повстання проти большевиків 6 квітня. Цього дня, розвиток подій відбувався так: згідно з наказом про повстання, командир бригади, от. Едмунд Шепарович видав наказ бути наготові й 6 квітня вранці рушив з Касселя на Тираспіль. У цьому місті повстав уже Чорноморський полк, який зайняв усі важливі об'єкти й зліквідував місцеву адміністрацію. Коли у місті з'явилась I Кінна бригада, все вже було «готове». На жаль, радість довго не тривала, бо прийшли вістки про те, що інші галицькі бригади не виконали наказу про повстання. Виникла небезпека ліквідації повстання I Кінної бригади й Чорноморського полку переважаючими большевицькими силами. От. Шепарович вирушив з бригадою на Бергдорф, (місце перебування штабу III корпусу), щоб силою примусити штаб, а за ним і всі галицькі частини до повстання. Одначе, переговори старшин I Кінної бригади з ген. А. Кравсом і іншими провідними старшинами III галицького корпусу не дали жадного результату. От. Шепарович відмовився від застосування сили й покинув Бергдорф. До нього приєдналися тільки кінна сотня охорони штабу корпусу під проводом сотн. Савона й жандармерія сотника Козака в Затишті та декілька старшин і козаків. Решта галицьких частин залишилась неутраченою й місяць пізніше перейшла на бік поляків. Замість гордо піднести синьо-жовтий прапор боротьби за Українську Державу і ввійти з розгорнутими прапорами до королеви українського моря — Одеси, роззброєні галицькі частини поїхали до польського моря — Балтику. Як би воно в дійсності не було, а треба сказати, що це «темне» місце наших Визвольних Змагань ще гаразд не висвітлене. Факт залишається

фактом, що в критичний момент наближення армії УНР в район розташування III галицького корпусу наказ до повстання виконали тільки наша 1 Кінна бригада в Касселі і т. зв. Чорноморський полк у Тирасполі. Інші галицькі частини залишились неутральними. Армія УНР 16 квітня здобула м. Вознесенське над Богом, але потім мусіла швидко покинути Вознесенське й вирушити в похід на захід, щоб з'єднатися з польсько-українською армією на західному фронті. Отже, марш на південь, (на Одесу) треба було перервати й раптово повернути на захід, щоб вийти з можливого оточення большевицьких сил і врятуватись у повстанському районі на північ від р. Бог (Умань — Холодний Яр).

Дальші події розгортались швидким темпом. Після Благівщення бригада пробивається з боями через залізничний шлях Київ — Одеса. Два большевицькі панцерники намагались перешкодити маршеві бригади з обозами через залізничний шлях. Їхні стрілецькі частини позаймали панівні височини, звідки хотіли бити кінну бригаду скорострільним вогнем. Але все даремно! Піхота Чорноморського полку під командуванням сотника Афнера вибиває большевиків із зайнятих височин. Піонери бригади, під командуванням відомого героя УГА, сотника Романовича, не дають можливості панцерникам просуватися залізничним шляхом і під вечір бригада «ан карьер» з обозами минає залізничний шлях.

Власне коли наша група, звільнена з Роздільнянської че-ка, на німецьких підводах під'їхала на висоти перед ст. Затише, перед нами, увечорі розгорнувся величавий вид переходу нашої бригади через залізничний шлях і всіх боїв, що, в зв'язку з цим переходом, відбулись. Декілька хвилин після переходу бригади через залізничний шлях, я вже стояв перед шефом штабу сотн. З. і здав йому звіт про поїздку до Одеси. Згідно з правдою я сказав, що червоні сидять там немов на вулькані, бо армія УНР наступає на Одесу. Це відповідало правді, поскільки 16. 4. ця армія здобула Вознесенське, а разом з тим цілу военну базу XIV сов. армії.

На жаль, цей великий успіх української зброї залишився невикористаним! Армія УНР поповнила там свою

нестачу вогнеприпасів, але інші запаси, в тому числі новісенські гармати, мусила залишити понищеними, бо не мала потрібних засобів транспорту. Якби інакше розгорнулася ситуація, якби галицькі бригади виступили разом з першою кінною бригадою, воєнна ситуація на півдні України цілком змінилася б. Ці бригади, через відмову штабу III корпусу приєднатись до повстання, залишились тимчасово лояльними для большевиків і були вислані ними на протипольський фронт. Щойно там вони перейшли до поляків, які їх роззброїли і загнали до табору полонених у Тухолі. Наївні сподівання, що після їх переходу, вони будуть надіслані на боротьбу проти большевиків, у складі союзної полякам УНР, не сповнились, бо не могли сповнитись.

Ці всі випадки були причиною того, що напередодні Великодня 1920 року 1 Кінна бригада з Чорноморським полком була в поході на північ і йшла на з'єднання з дивізіями генерала Павленка, що посувалися з Вознесенського на захід.

Швидким маршем ми «відірвались» від ворога й посувалися багатими херсонськими селами на північ. Ми проходили українськими селами. Це був Страсний Вечір. На нашому шляху ми зустрічали освітлені церкви, в яких читались Страсні Євангелія. Мимоволі думка полинула в рідне село й згадалися знайомі образи страстей. Ще так недавно я сам бив у калатало й крутив таракавкою, думаючи, що виконую надзвичайно важливу функцію, без якої вся врочистість обряду буде зведена внівець. Проходячи херсонськими селами, ми бачили, як після Страстей — народ ніс запалені свічки додому, пильно бережучи, щоб вогонь не погас по дорозі. В цю Страсну ніч ми пройшли не менше 80 кілометрів або, як там тоді казали, верстов. Ми мали рацію поспішити, бо за нами крок за кроком наступав тодішній «герой» Советського союзу Котовський, на чолі своєї кінної бригади.

Він завзято нас переслідував увесь час повстання, але йому не вдалося знищити нас так, як поклявся перед своїм командуванням. У кожному разі, він цього не пробував у Херсонщині, якої населення, у широких про-

сторях поза залізничними лініями, не дуже то сприяло большевикам. Вичуваючи наш намір швидкими маршами продістатися в Уманщину, що, в той час, була суцільною «повстанською республікою», Котовський зо своєю кінною бригадою виконав оточувальний маневр і спробував заступити нам шлях під Бобріками, 14 квітня, на межі Херсонщини й Поділля. Цікаво, що два большевицькі бронепоезди, які курсували на залізничній лінії Бірзуля-Знаменка (наші старі знайомі із Затиша) на вістку про наближення нашої кінної бригади чомусь «вивтікали» і в бою участі не брали. Бойова координація у большевиків тут не дописувала.

Проте сам Великдень нам довелося зустрічати ще на Херсонщині. Святували ми його гідно й треба сказати — гостина була щира й зразкова. Херсонці не дуже спішили нам допомагати, але всі їхні симпатії були по нашій стороні. Не могли ж типові дуки-срібляники, в большевицькій термінології — «куркулі» дійти до порозуміння з різною московською босячною, що принесла на своїх багнетах большевицьку революцію в Україну і тому де це тільки з огляду на природні умовини було можливо балки й яруги кишили місцевими повстанцями, що не допускали большевицької адміністрації до своїх сіл. Проте, зрозуміння для нашої боротьби, для спільного зусилля, багато не було. Бувало на квартирах бабусі дивувалися, чому я такий молодий «пішов на війну».

— Тобі синку, мабуть вдома нічого було робити, коли ти з «воєнними» пішов по широкому світі. І що твої батьки думали, коли вони таке мале й головусе послали геть від себе, мабуть не мали тоді що їсти дати, каже бабуся.

— Та це попович, кажуть мої друзі-кіннотчики. Його батько — піп і в нього їсти хватає і для десяти таких як він.

— Коли ж він попович, то чому не вчиться на попа, але шляється чужиною, відповідає, недовіряючи, вперта бабуся.

— Якою чужиною, сердито відворкую, та це ж Україна і всі ми українці.

— Еге ж, Україна, зітхає бабуся, похитуючи головою. Скрізь тепер тая Україна пішла.

Милі й сердечні херсонські бабусі! Мале й головусе хлоп'ятко, яке ви так щиро гостили в своїх домах на Великдень 1920 року, дуже жаліє, що Україна таки не «скрізь» пішла в цих пам'ятних роках і, через те, вам прийшлося пізніше випити не одну чашу гор'я. Але тоді з пересердя від вашої мови, хлоп'ятко втекло від вашої щирої гостини під церкву дивитися на чудові херсонські дівчата, як вони виводять свої хороводи. Бачиш довгий вуж святково прибраних дівчат, що його веде славно чорнобривка, по якій зразу пізнати, що вона командир на ціле село. Дівчата співають: Ми кривого танцю йдемо й кінця йому не найдемо. Але ціла філософія цього кривого танцю така, щоби окружити одного з парубків і взяти його в середину в коло. Тоді він мусить викуплятися. Таке й трапилося мені, несподівано для себе знайшовся в колі. Як сьогодні бачу себе: високий і худий, в англійських чоботах і широченних синіх «галіфе» з жовтою випусткою. Англійський «френч» з жовтою зубчаткою й відзнаками підхорунжого і «петлюрівка» з жовтим отоком на «бакир». На чоботах величезні остроги. Дядьки з боку сміються, кажуть:

— Викупляйтеся Ваше благородіє!

— Яке я вам благородіє, відповідаю, чого вони хочуть?

— Викупляйтесь, сміються, поцілуйте оту, що вам найбільше подобається і вона вас пустить на волю з бабського «плену».

Дивлюсь на дівчат і бачу — одна краща від другої. Бо той, хто не бачив, той і не знає чудової краси українських дівчат. Високі, поставні красуні, незабутні в своїх квітках і стрічках та привабливих українських одягах. Стоять взявшись за руки й глуздиво посміхаються над «благородієм», чекаючи на викуп. Тим часом, «благородіє» таки справді злякалося іскристих поглядів карих очей і вибрало само волю, чкурнувши дівчатам попід руки. Дівчата аж ахнули від несподіваної образи, догнали тікаюче «благородіє» й таки поставили на своєму. Треба було викуплятися. Сміху було не мало, і серед

місцевих глядачів моєї «поразки», і серед друзів-кінотчиків. Бувало кіннотчики так і згадували:

— Пане підхорунжий, розкажіть нам, як ви в оточення попали, з оточення тікали та не втекли. Чи добре було в полоні у дівчат?

Приходилося відгризатися, що козакові «в дорозі» жінка ніяк не годиться і що краще вже люлька. За те й довелося отримати козацьке прізвисько «Сагайдачний», яке мене вже трималося до кінця мого побуту в І. Кінній бригаді. Пізніше вже й годі було заговорити про дівчат, або до дівчат, бо зараз нагадували:

— Пильнуйте вже краще своєї люльки, пане підхорунжий!

І коли тридцять років пізніше, в далекій Філядельфії я зустрів покійного вже бригадного булавного Грицишина і як колишньому своєму булавному-шефові зголосився й пригадався, той подумавши коротко сказав:

— Ага, то ви той, що міняв дівчата на люльки... Мабуть і йому пригадався незабутній Великдень на Херсонщині серед чудової херсонської весни й прекрасних, розквітлих вишневих садків. Таких спогадів у старої «войни» багато і вони не забуваються...

У бою під Бобріками, не вдалось Котовському затримати нашої бригади. На вістку про погром Котовського, частини запасної большевицької бригади, що мали нам замкнути шлях через Савранську переправу на р. Бог, розбіглися й ми, без перешкод перейшли на його лівий берег. На історичних землях колишньої Гайдамаччини буйно розквітла новітня Гайдамаччина в формі широко розгалуженого повстанського руху. Стаємо на відпочинок в селі Камінна Криниця, в гостях у повстанців. Незабутні хвилини серед чудової природи і прекрасних українських людей. На вузькоторовій залізниці з Вінниці до Голти з'являється імпровізований большевицький панцерний потяг. Нам, однак, не треба турбуватись, ми — гості. Місцевий повстанський провід під звуку дзвонів мобілізує своїх гайдамаків піших, кінних і озброєних мінометами й вирушає з ними на панцерний потяг та «спускає» його з рейок. З перемож-

ними піснями повертається у село, там — театральна вистава й забава до ранку.

Врешті надходить армія УНР з Вознесенського. На Уманщині приєднуємось до неї і вже разом пробиваємось на Захід.

Другого травня вся армія скупчується в ударну групу на схід від Вапнярки та розпочинає останній акт Зимового Походу: прорив через запілля, а потім і через бойовий фронт XIV сов. армії. Зі змінним щастям ідуть бої від другого до п'ятого травня в районі Крижополя-Савчино-М'ясківки-Джугастри. Він досягає кульмінаційної точки коло Джугастри, де до гри вмішалось саме небо (перша весняна буря), що підняло таку страшну куряву, в якій противники не могли бачити один одного. Втома людей і коней досягла свого вершка. На ніч сходяться обидві армії у великому селі Вільшанка й ночують одна біля одної, не знаючи про те. Тільки пізно вночі натрапляють одна на одну, і бій знова починається. Наступного дня командування армії направляє ядро всіх сил з М'ясківки на Ямпіль. Прорив йде з такою ударною силою, що ворог на всьому шляху розчищує армії дорогу, лишаючи на полі бою багато бронців та різних трофеїв.

Шостого травня населення Ямполя вперше вітало армію, що поверталась з Зимового Походу. Згодом до Ямполя прибув Головний Отаман Симон Петлюра в оточенні урядових осіб і вітав армію з закінченням Зимового Походу.

ВТРАЧЕНІ МОЖЛИВОСТІ У ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАННЯХ

Перші визвольні змагання, що почалися 40 років тому закінчилися нашою поразкою. Під ударом зовнішніх сил, що з усіх сторін посунули на Україну, і під впливом внутрішніх розкладових сил упала, створена на короткий час, по кількох століттях, Соборна Самостійна Українська Держава. Українське військо і уряд покинули рідні землі й вийшли на еміграцію. Українські землі опинилися розшматованими між кількома займанцями, а Самостійну Українську Державу замінила большевицька фікція — УРСР (Українська Радянська Соціалістична Республіка).

Коли ми сьогодні з перспективи 40-ліття, розглядаємо причини цієї поразки, ми не можемо звільнити себе від думки, що цієї поразки не повинно було бути. Навпаки, годі собі уявити кращу нагоду для побудови Держави, як та, яку ми мали 40 років тому. Перед I світовою війною (1914-1918) українські землі були поділені між двома займанцями в такому відношенні: 9/10 українських земель було під російською і 1/10 під австро-угорською займанщиною. Обидва ці займанці були в стані війни між собою. Склалося так, що в наслідок воєнних подій армії обох займанців були розгромлені і в обох державах вибухла національна революція. Національні конгломерати, якими були ці держави, розпались, а поневолені ними народи почали здобувати волю. Годиться при тому сказати, що наприкінці I світової війни президент США Вілсон урочисто проголосив право самовизначення народів, що стало конечною доктриною, на якій мав бути побудований новий лад у світі по I війні.

Нагода для побудови самостійної держави була, отже, в той час надзвичайна. На руїнах держав, що поневолювали український нарід, могла постати Українська Держава, але вона не постала, дарма що український народ в обох своїх вітках, східній і західній, скористався

правом самовизначення і проголосив постання Української Держави. Що більше, в оборону проголошеної Української Держави став український народ і його еліта — українські армії. І тому нас завжди хвилюватиме питання, чому українські армії не використали цієї прекрасної нагоди й чому не могли вирішити визвольних змагань на свою користь. Конкретно ми хочемо знати, які були втрачені можливості нашої визвольної боротьби 40 років тому.

Коли ми сьогодні перелічуємо втрачені можливості цього неповторного часу, то це в ніякому разі не робимо для того, щоб робити зауваження живим ще політичним і військовим провідникам українського народу тих часів. Ми не хочемо звертати уваги на те, що вони те чи інше могли зробити краще чи розумніше. Не про особи цих провідників, що робили помилки, нам ідеться, але про помилки. Вони можуть бути прекрасною наукою для прийдешніх українських поколінь, що можуть стати перед рішенням таких самих або подібних проблем. Обговорюючи втрачені можливості того часу, ми робимо наголос на «можливостях», а не на особах, що їх втрачали або як слід не використовували. Навпаки, ми схильні думати, що в багатьох випадках, беручи до уваги тодішні психологічні умови, деяких речей не можна було зробити інакше, ніж вони були зроблені. Ми розуміємо, що наші політичні і військові провідники були продуктом свого часу, і це треба, звичайно враховувати, коли беремося оцінювати їх вчинки. Ми можемо тільки протестувати, коли деякі особи, що стояли близько тодішнього політичного проводу, представляючи події наших I визвольних змагань, стараються за всяку ціну виправдати дії тодішнього проводу, складаючи вину за поразку на зовнішньо-політичні причини (мовляв, не хотіли визнати нас) або на малу, на їхню думку, національну й політичну свідомість широких українських мас, що не завжди відповідало тодішній дійсності. Таке «виблювання» близьких собі політично осіб є безумовно шкідливе, бо спричиняє фальшиву оцінку подій.

Аналізуючи політичні й воєнні події визвольних змагань, ми дозволимо собі сказати, що за головну причину нашої поразки вважаємо не достачу ясної і чіткої визвольно-політичної концепції й зв'язаної з нею стратегії визвольної боротьби у тодішнього українського політичного й військового проводу.

Тодішній провід не знав, чого він хоче, а навіть коли вже знав що, то не знав як цього досягнути. Серед більшої частини тодішніх провідних українських політиків переважала фальшива віра в російську демократію, в наслідок чого «єдність» інтересів російської і української демократії ставилась над інтереси українського народу. Ми вже не хочемо згадувати про те, що віра в чужі ідеали і в чужі доктрини доходила часом до абсурду, коли, напр., різні недосяжні вселюдські ідеали ставились понад ідеали українського народу. Віра в чужі ідеали і сили були причиною того, що український соціалістичний провід 1917 року виступив проти ідеалу української самостійності і відокремлення українського народу від Росії, вважаючи, що українське самостійництво і сепаратизм шкодить інтересам «всеросійської революції» і вбивають ніж в її спину. Через це ж український соціалістичний провід того часу був проти творення армії, як аргументу української сили, що могла забезпечити потрібні гарантії політичних свобод українського народу.

Антисамостійницька і антимілітаристична постава тодішнього нашого проводу цілком не відповідала бажанням українського народу. Народні маси поставили в 1917 році в розпорядження тодішнього нашого проводу мільйонову українську армію в постаті українізованих частин на фронті і в тилу (на II Всеукраїнському з'їзді 2414 делегатів заступило 1 732 000 організованих українських вояків на фронті) і в постаті Вільного Козацтва. Соціалістичний провід не потрапив цієї сили використати для будівництва Держави і вона загинула в обороні чужих інтересів або розклаталася. Соціалістичні провідники не проявляли інтересу до армії, яка формувалася дуже часто всупереч їх волі і вони го-

ворили тільки про українську народню міліцію, яка забезпечувала б порядок у державі, а всі конфлікти з «братніми» російськими «демократами» вони збирались рішати не силою, але переговорами та влучною аргументацією.

Коли в 1917 році на фронті все таки існували наші корпуси й дивізії, які визначалися своєю боездатністю, то це було тому, що імперіялістична російська верхівка, а особливо російський генералітет бажали собі тих частин на фронті, бо російські частини вже давно втратили свою боездатність і деморалізувались до краю. Одначе воля «братньої» російської «демократії» диктувала те, що український політичний провід тримав ці прекрасні частини далеко від центру на фронті, підсилював їх маршовими ротами, організованими з українців на Україні, гнав ці частини в кривавий наступ за російські імперіялістичні інтереси. Деякі з цих частин мали дуже високі особові втрати, що перевищували 75% складу. Ось кілька прикладів того, яке було відношення українського соціалістичного проводу до армії в 1917 році:

1) Головний тягар червневої офензиви Керенського 1917 року падав на плечі українських корпусів і дивізій, бо російські й так до наступу йти не хотіли (клясична мітингова резолюція російських частин того часу: «воевать хотим, в наступление итти не желаем»). В цій офензиві українські частини Південно-Західного фронту (корпуси VI, XVII, XXXIV, XII мали дуже великі особові втрати. В рядах VI (II Січового) корпусу ці втрати становили 75% особового складу, як, напр., в рядах 155 пішої дивізії. Чи не доцільніше було для тодішніх українських провідників не посилати на убій кращих синів України в наступ за чужі імперіялістичні інтереси?

2) До червневої офензиви Керенського тільки українські дивізії південно-західного фронту одержали від Генерального Військового Комітету Центральної Ради понад 70 маршових рот, деякі численністю по 1000 вояків. Ці частини загинули в червневій офензиві. Чи не доцільніше було висилати з України російські мар-

шові роти, залишаючи українські на місцях для оборони державности або підсилення Вільного Козацтва?

3) До 30 січня 1918 року, на фронті під Ригою стояв український ХХІ (київський) корпус, зберігаючи боездатність серед цілковитого хаосу на північному фронті й обороняючи підступи до Ленінграду. Корпус цей зішов з позиції лише тоді, коли вже не було чого обороняти. Чи не доцільніше було стягнути цей корпус на Україну для оборони Києва перед бандами Муравйова і дозволяючи німцям дійти хоч би до самого Ленінграду?

4) Українські частини I українського корпусу (кол. ХХХІV) ген. Скоропадського захистили Київ від півдня, обороняючи його проти збольшевичених банд II гвардійського корпусу. В нагороду за це емісари тодішнього соціалістичного проводу розклали своєю демагогією корпус, бо вони боялися, що на чолі цієї частини стоїть генерал, який може сягнути за владою на Україні. Чи не доцільніше було зберігати боездатність цього корпусу, тим більше, що ген. Скоропадський не думав тоді про захоплення влади, а всі його зусилля були спрямовані на те, щоб будувати українську збройну силу?

5) Інші українські частини стояли на фронті і тримали цей фронт проти німців і австрійців навіть тоді, коли німці перейшли вже ціле Лівобережжя. Деякі українські частини румунського фронту (напр., 4 стрілецька бригада з Одеси, або X Харківський корпус) ще в січні-березні 1918 року стояли на румунському фронті. 4 стрілецька бригада, під проводом полк. Удовиченка, в повному порядку повернулася до Одеси демобілізуватися. Чому цих частин не було вжито для боротьби проти банд Муравйова, а вислано проти нього на убій Помічний Студентський курінь із студентів Київського університету і старших учнів київських гімназій? Триста юнаків цього куреня загинули в боротьбі проти шеститисячної банди Муравйова під Крутами й своєю лицарською смертю здобули собі вічну славу, але й вічну ганьбу для тих, хто їх під Крути вислав.

Брак ясної і чіткої визвольно-політичної концепції був причиною факту, що самостійність і суверенність Української Держави проголошено було 22 січня 1918 року.

Довгий час наші тодішні провідники й не думали відокремлюватись від Росії, а вершком їх мрій і амбіцій була українська автономія в рямах Російської імперії. Саме проголошення самостійности відбулося не в наслідок розвитку української політичної свідомости тодішнього проводу, але в наслідок зовнішніх подій, що його змусили до проголошення. Поки був тимчасовий уряд, Центральна Рада не тратила надії, що з ним таки можна буде домовитися. Коли Жовтнева революція повалила уряд Керенського і створила уряд Леніна-Троцького, що проголосив право на самовизначення аж до відокремлення, то Центральна Рада мусіла опублікувати свій III Універсал, що проголошував Українську Народну Республіку в російській федерації, не втрачаючи однак надії, що в російській державі настане незабаром лад і порядок і Росія перетвориться в демократичну федеративну республіку. Коли ж виявилось, що большевицький уряд не думає «падати», але, навпаки, гадає укласти мир із Центральними державами, Центральна Рада рішилась, нарешті проголосити самостійність, щоб, можливо, й собі укласти мир. Чи не цікаво, що провідні соціалісти цього часу, які так боялись власної збройної сили та її розбудови на Україні, не вагались, щоб в критичний момент рятуватися на корабель німецького імперіалізму. Сталося це тому, що вони ні секунди не розраховували на власні сили і не проявили зусиль для розбудови цих сил. Для провідників кіл із табору українського соціалізму вирішальною була віра і схиляння перед чужими силами.

Брак ясної і чіткої визвольно-політичної концепції був причиною того, що майже до кінця наших Визвольних Змагань тодішній провід не зумів виманеврувати українських визвольних сил із **боротьби на два фронти**.

Бувало, що в деякі фази боротьби ці два фронти поширювались на чотири, і українські армії одночасно боролися проти білих і червоних росіян, проти поляків і румунів. Нам сьогодні ясно, що боротьбу на два чи чотири фронти треба заступити боротьбою на одному фронті, де концентруються всі наявні визвольні сили. Якщо ми віримо, що українська державність має поста-

ти над Дніпром, у Києві, то ясно, що головним фронтом, де мали бути сконцентровані всі українські сили, є російський фронт. На жаль, цієї концентрації українських сил на російському фронті не було в часи Визвольних Змагань 1917-1920 рр. Що більше, маючи дві російські сили як свого противника, українська сторона не зуміла використати того факту, що сили ці були між собою ворожі, й не зуміли розіграти ці сили одну проти одної. Українська сторона не зуміла також виявити в цьому російському фронті сил самостійницького козацтва і зробити його своїм союзником у боротьбі з білим і червоним російським імперіялізмами. Українська політика щодо білих і червоних росіян і щодо козаків провадилася цілий час без жадного пляну, по лінії найменшого опору, без жадних спроб з нашого боку керувати подіями в бажаному для нас напрямі. Ми, безпідставно розраховували на те, що білі росіяни стануть нашими союзниками в боротьбі з червоними, наївно допустили їх до зайнятого нами Києва, де вони підступно на нас напали, знову розгортаючи боротьбу на два фронти, проти білих і червоних росіян.

Чи справді уряд у той час не міг з'ясувати точно, котра з цих двох сил може стати нашим союзником, а котра ворогом? Чому політика цього часу не була настільки активна, щоб використати скрутне становище червоних росіян, які звідусіль були під загрозою білих армій і мусіли йти в переговорах із нами на великі поступки? Зі спогадів М. Галагана, що тоді був послом УНР у Будапешті, знаємо, що в червні-липні 1919 р. перемир'я з червоними росіянами, якщо не мир на дуже корисних умовах, було цілком у сфері можливостей і що навіть різні міжнародні чинники діяли в напрямі замирення большевиків з УНР. Ми знаємо, що ще влітку 1919 р., під час наступу українських армій на Київ, червоний уряд чекав на конкретні пропозиції від уряду УНР, а його представник В. Затонський чекав у Житомирі на уповноважених уряду УНР для переговорів.

На жаль, віра в чужі сили (Антанта) і орієнтація на її сателітів (білих росіян) була така сильна, що виключала можливість активного вирішення українським уря-

дом своїх зовнішньо-політичних проблем. Додаймо до цього: цілковитий брак потрібних зв'язків і — що за цим іде — майже цілковита непоінформованість у тому, що саме діється, доповнювала решту.

Коли ми говоримо про ліквідацію одного фронту, то ми хочемо також сказати, що ми за підставу оперативного вирішення наших визвольних змагань вважаємо насамперед ліквідацію польського фронту. Ми твердо переконані в тому, що цей фронт можна було й треба було ліквідувати. Його можна було ліквідувати ще у Львові, але коли цього з тих чи інших причин не зроблено, то нагода для цього повторилася ще тоді, коли українській стороні запропоновано було лінію Бартельмі. Але коли й її не прийняли, то українські уряди за всяку ціну повинні були респектувати «перемир'я», укладене делегацією представників від обох українських урядів у Варшаві 16 червня 1919 року, і прийняти лінію Дельвіґа, що була усталена в тих переговорах. Ця лінія ішла через Тернопіль-Потутори до Дністра і далі Дністром і залишала на українському боці багатий сільсько-господарський район з 830 000 населення. І так місяць пізніше треба було погодитися на лінію Збруча.

Абсурдність ведення війни на два фронти можна виявити на двох прикладах з того часу. В березні 1919 р. українська сторона веде дві «успішні» офензиви, проти большевиків і поляків. Т. зв. Північна група армії УНР під проводом от. Оскілка рушає в офензиву, розбиває большевиків, при чому численні большевицькі частини, як, напр., Тульська бригада, переходять на бік армії УНР, і доходять майже до самого Києва. В той же час Галицька армія виконує свою знамениту Вовчухівську офензиву, в якій цілковито громить поляків на тому відтинку фронту. Обох цих успіхів не можна було використати як слід, бо ворог підтягнув великі сили й звів нанівець українські оперативні успіхи. Насувається думка, що інакше могли розвинутиися події, коли б силою Вовчухівської офензиви підсилена була операція Північної групи. Хто знає, чи не принесла б вирішення комбінація цих зусиль на головному фронті?

Недогідність дій на два фронти виявляється з усією силою і в часи знаменитої Чортківської офензиви. Більше з психологічних, як з політичних чи стратегічних причин, Галицька армія рушає 6 червня 1919 року в офензиву проти поляків, яка вкриває Галицьку армію невмирущою славою, але, поза кількома тимчасовими тактичними успіхами, нічого позитивного в тодішній українській ситуації не дає. Що більше, вона зводить нанівець дипломатичні успіхи, що їх здобула делегація під проводом ген. Дельвіґа у Варшаві, якій вдається укласти з Польщею перемир'я. Але щоб зрозуміти абсурдність Чортківської офензиви в соборно-українській площині, ми мусимо усвідомити факт, що в цей самий час, коли відбувалася Чортківська офензива, за кількадесят кілометрів на схід від району операцій Галицької армії, Наддніпрянська армія, скупчена в районі між ріками Збруч і Смотрич, переходить також в офензиву проти большевиків. Ця офензива, що в історії наших Визвольних Змагань має назву Проскурівської операції, мала спочатку поважні тактичні успіхи й заломилася лише тоді, коли польські дивізії покинули лівий фланг Наддніпрянської армії й відійшли в Галичину, щоб воювати проти Галицької армії, бо тактичні успіхи Чортківської офензиви стали загрозливі для польської сторони. З відходу польських частин скористались большевики, які виконали оточувальний маневр на лівому флангу Наддніпрянської армії й змусили її до відступу.

Тим часом польські дивізії, що були забрані з проти-большевицького фронту, встигли розбити в Галичині Галицьку Армію й примусити її відступити.

Сьогодні можна тільки дивуватись, як дві українські армії, зіпнуті ворогом до невеличких кусків своєї території, не зуміли знайти спільної мови й не змогли почати спільних дій проти одного, головного ворога.

Уявім собі, що Галицька армія стримала б наступ з дня укладення перемир'я з поляками (16. 6. 1919) і ще в червні перейшла Збруч і разом із наддніпрянською армією наступала б проти большевиків. Думаємо, що те,

що вдалося обом арміям у липні-серпні 1919 р., вдалося б місяцем раніше. Думаємо, що спільні дії обох армій на Правобережжі довели б до перемоги над большевиками і приблизно до кінця липня 1919 р. все Правобережжя до Дніпра, з Києвом і Одесою, було б зайняте українськими арміями. Різниця в ситуації українських сил була б тільки та, що в їх розпорядженні була б частина Галичини по лінію ген. Дельвіґа (вона творила б запілля для Галицької армії, що оперувала на Україні) і те, що в момент зайняття Києва-Одеси російські білі армії були б ще дуже далеко від тих міст і небезпека конфлікту з ними не загрожувала. Навпаки, зайняття Правобережжя сильною українською армією відвернула б увагу білих росіян від Правобережжя, а вся сила білих армій була б сконцентрована на московському напрямку. Це мало б той позитивний наслідок на українському протибольшевицькому фронті, що натиск большевицьких сил на ньому зменшився б до мінімуму, бо большевики мусіли б також сконцентрувати всі сили для оборони Москви й Царицина.

Українські армії дістали б через це змогу закріпитися в звільнених областях, розбудувати свою силу через мобілізацію, нав'язати (через Одесу) контакт зі світом.

Українська політика здобула б змогу грати на боротьбі білих росіян проти большевиків і навпаки й прагнути до продовження громадянської війни в Росії. Цим підірваний був би російський войовничий імперіалізм і російська проблема зведена до етнографічних між російської національної території.

Ми хочемо вказати ще на одне, а саме на можливість активного втручання української політики в проблематику козацького самостійництва й підсилення білоруського і кавказького сепаратизмів тощо. В цій справі нічого і то дослівно нічого не зроблено. Ми не тільки що не порозумілися з нашими природними союзниками: білорусами, козаками, грузинами і т. п., але нашою інерцією напр., на козацькому відтинку, дозволили на те, що козацькі частини воювали проти нас на фронті визвольної війни. Хто з колишніх вояків Української армії не пам'ятає Терської козацької кінної

бригади полк. Білогорцева, що в складі денікінської армії воювала проти нас в 1919 році? Хіба ж не було тоді місця для активної української політики на території козацьких держав Дону й Кубані, що були самостійними державами й гостро відчували ворожі собі дії денікінського уряду й армії (напр., вбивство кубанського діяча Рябовола)? Невже ж справді не було шляхів для порозуміння з близькою для нас по крові козацькою Кубанщиною, що мала свою Законодатну Раду й своє правительство? Занедбання, на цьому відтинку, були каригідні й вони чимало причинилися до негативного вислідку наших Визвольних Змагань!

Не треба також при цьому забувати, що перемир'я України з сателітом Антанти — Польщею, як і послідовна нормалізація відносин на цьому відтинку довела б до того, що Антанта визнала Україну як самостійний антибольшевицький фактор у Східній Європі. Це мало б той практичний наслідок, що Україна одержала б від Антанти допомогу зброєю, військовими матеріялами і ліками, а це послідовно довело б до можливості переведення на звільнених землях мобілізації і створення сильної української армії, що в липні-серпні 1919 р. не було вже можливим через брак зброї і військових матеріялів. Санітарна допомога з боку Антанти або її сателітів не допустила б до епідемії тифу на Україні, яка пізніше знищила обидві українські армії й загнала їх в «чотирикутник смерті».

І ще на один негативний наслідок Чортківської офензиви мусимо звернути увагу. Польська пропаганда зуміла представити Чортківську офензиву як офензиву большевицьких сил, у що повірили провідні державні мужі переможної Антанти й дали дозвіл Польщі на окупацію Східньої Галичини на 25 літ.

Хто студював документи антантської політики в період Паризької мирової конференції, напр., у творі Темперлея: «Історія мирової конференції», той знає, що ще на кілька тижнів перед офензивою, позиція Антанти в справі Східньої Галичини була цілком інша, що для розв'язання польсько-українського спору при-

значена була комісія ген. Боти, яка опрацювала проект перемир'я, визначаючи демаркаційну лінію (ген. Боти), що її прийняли представники галицького уряду на мировій конференції, і коли поляки цих умов не прийняли і повели проти українців офензиву (в травні 1919 року), то ті самі провідні діячі переможної Антанти, як «тигр» Клемансо, обурювалися й писали до польського уряду гострі ноти.

Треба також сказати, що в комбінаціях антибольшевицької інтервенції на Сході Європи, які розробляв маршал Фош, українському чинникові давали поважне місце в антибольшевицькому фронті і справа провалилася тільки тому, що українська сторона не зуміла домовитись ні з одним сателітом Антанти в Східній Європі.

Брак української визвольної-політичної концепції в провідних українських політиків того часу був причиною сумного факту, що проголошена вчистим актом 22 січня 1919 р. соборність українських земель мала весь час Визвольних Змагань тільки паперовий, декларативний характер і не була проведена в життя. Весь час ми мали два уряди й дві армії, і це був абсурд, тим більше, що відносини між обома урядами й арміями вагались між неутралітетом, ворожим неутралітетом і одвертою ворожістю. Обидва українські уряди реалізували в визвольних змаганнях свої окремі, партикулярні цілі й провадили свою політику, яка не могла не мати негативного впливу на вислід змагань.

Легковаження значення духової та політичної соборності українських земель довело до жалюгідного випадку, коли обидві українські армії роз'єдналися і перейшли до своїх історичних ворогів, а саме Українська Галицька Армія — до білої російської армії ген. Денікіна, а Наддніпрянська Армія — до поляків. Тільки вибрані частини Наддніпрянської армії, під проводом ген. Омеляновича-Павленка старшого, рушили в запілля большевиків, щоб, спираючись тільки на власні сили, виконати І Зимовий похід з його колосальними революційними можливостями.

Легковаження духової і політичної соборности українського народу було причиною невикористання великих можливостей вирішення Визвольних Змагань на весну 1920 року. Тоді на Україні створилася така політична і воєнна ситуація:

Білі росіяни (Денікін) були цілком розбиті большевиками й українськими повстанцями. Рештки білих армій, коли не рахувати частин ген. Бредова, що втекли до Польщі, замкнулися в Криму і під проводом ген. Врангеля старалися створити південний протибольшевицький фронт. Треба підкреслити, що, навчений гірким досвідом боротьби, ген. Врангель був схильний визнати український чинник як самостійний чинник антибольшевицької боротьби.

Червоні росіяни (Троцький) були в наступі на Україну і займали її території. Попередні поразки навчили і їх більше цінити ролю українського чинника. За наказом свого «генераліссімуса» Троцького, вони йшли на Україну як «визволителі».

Поляки уклали в Варшаві квітневий договір із урядом УНР і готувалися до маршу на Правобережну Україну. В складі польських армій були також дві українські дивізії, зформовані з полонених Наддніпрянської армії.

А) Наддніпрянська Армія в складі Запорізької, Волинської й Київської дивізій були в I Зимовому Поході. Побувавши зимою 1919-1920 рр. на Полтавщині, дивізії маршували на південь, в напрямі Одеси.

Б) Дві дивізії Наддніпрянської армії були в складі Польського фронту, одна дивізія (Удовиченка) в р. Могилева й одна дивізія (Безручка) в поході на Київ.

В) Повстанські групи існували по всій Україні. Головнішими були групи: Зеленого — в районі Трипілля, Заболотного — біля Балти, Чучупака — біля Холодного Яру, Волинця — в районах Гайсина, Шепеля — в районі Вінниці; рештки григор'івців — в районах Єлизавет — Олександрія, Ангел Мордалевич на Чернігівщині, Маруся Соколовська — в Радомищині тощо.

Г) Галицька Армія була тоді, як ЧУГА (Червона Українська Галицька Армія) в «злуці» з большевиками й

перебувала, реорганізована в три бригади, що відповідали колишнім корпусам, на Херсонщині та на Східньому Поділлі потойбіч Богу. Окремі бригади відпочивали й набиралися боєздатности.

Річ у тому, що в ЧУГА існував тайний старшинський комітет, який мав зв'язки з ген. Омеляновичем-Павленком і опрацював пляни поновного з'єднання українських армій та спільних дій, що мали ґрунтовно поправити українську ситуацію. Насамперед плянувалося спільними силами зайняти Одесу й створити український Фронт уздовж Богу, звідки українські частини мали наступати в напрямі центрів повстанської боротьби на Україні й взагалі в напрямі Дніпра. Дії українського фронту мали бути координовані з діями польських військ і армій ген. Врангеля. Завдяки створенню українського фронту, український уряд став би знову самостійним політичним чинником і мав би розв'язані руки для дій на зовнішньо-політичному фронті. Зайняття Одеси дало б українській стороні контакт зі світом, і до Одеси могли прибути кораблі із зброєю, війсьними матеріалами, ліками й українськими полоненими з Італії (40 000).

Розклад сил на Правобережжі був такий, що ці пляни можна було повністю реалізувати, під умовою виступу галицьких частин проти большевиків. В моменті наближення Наддніпрянської Армії до району розташування Галицької Армії галицькі бригади мали виступати проти большевиків, при чому III бригада (кол. III корпус) мала виступити на Одесу, а I і II бригади мали з повстанцями Заболотного, Волинця й Шепеля зайняти фронт уздовж Богу. І дійсно, цей момент настав з початком квітня 1920 року. Наддніпрянська Армія дійшла до Вознесенського над Богом і здобула його, захопивши цілу базу большевицької XIV армії, що оперувала в південній Україні. Але виступ галицьких частин не відбувся. Тільки I Кінна бригада от. Шепаровича виступила спільно з Чорноморським полком (сотн. Афнер) у Тирасполі, здобувши це місто й винищивши в ньому большевиків. Проектований марш на Одесу не міг відбутися. I кінна бригада з Чорноморським полком ру-

шили на північ на з'єднання з дивізіями Наддніпрянської Армії, що й сталося в районі Бершаді. Не дочекавшись виступу Галицької Армії, Наддніпрянська Армія покинула Вознесенське й рушила на захід, щоб з'єднатися з польською армією, яка тоді почала наступ на Україну. Галицькі бригади, коли не рахувати I кінної бригади от. Шепаровича, залишилися в складі большевицьких армій і були кинуті на польський фронт. Там вони перейшли на бік поляків, що їх роззброїли й посадили до таборів інтернування (Тухоля й інші). Так закінчила своє існування Галицька Армія. Головною причиною вибуття цієї сили з Визвольних Змагань ще на весні 1920 року було розбиття української політичної думки, що мала джерело в легковаженні конечности соборних зусиль для здобуття самостійности.

Боротьба українського народу за державу не доведена ще до кінця. Її продовжували українські повстанці 1921-1925 року, її продовжували таємні організації, як БУД, СВУ, СУМ, Національний Центр, УВО й ОУН. Її продовжує тепер УПА. Вона продовжуватиметься до часу досягнення остаточної перемоги над ворогом і до створення Самостійної Держави. У своїй боротьбі український народ мусить врахувати науку пройдених змагань. Помилки наші в цих змаганнях не можуть бути повторені.

Отже:

1) Ми мусимо мати ясно окреслену визвольно-політичну концепцію визвольної боротьби. Це орієнтація — на власні революційні сили й революційні сили інших поневолених Москвою народів. Тільки ці сили можуть довести до розвалу російської імперії й до створення на її руїнах самостійних національних держав окремих поневолених народів. Тільки віра в ці сили може заступити віру в чужосторонню інтервенцію, яка без співдії з революційними силами народів закінчиться черговою поразкою інтервенційної сили й черговою перемогою Москви.

2) Ми за всяку ціну мусимо створити власну збройну силу, яка була б потрібною гарантією для виборення

й закріплення державности. Легковаження власної армії, яке було в минулому, не може повторитися.

3) Боротьбу на два фронти мусимо заступити концентрацією всіх сил на одному, головному, фронті. Головним фронтом вважаємо російський фронт. Тільки під умовою перемоги над Москвою може постати Українська Держава. Українська сторона не сміє ні в якому разі давати втягти себе в боротьбу проти побічних сил, які, напр., Польща, що можуть загрожувати частині української національної території, але не українській державності.

4) Ні в якому разі ми не можемо допустити до легковаження соборности в духовій і політичній площині. В майбутньому може бути тільки один політичний провід (уряд), одна українська армія і одна українська політика. Усіма засобами мусимо поборювати сили, що з тих або інших причин прагнуть поділу українського моноліту на Схід і Захід, наддніпрянців і галичан, православних і католиків тощо. Соборність слова і чину — це основне гасло української національної революції.

5) Боротьба за Державу мусить бути плянова й активна, вона мусить розгортатися на всіх відтинках і охоплювати всі галузі державного життя. На зовнішньому відтинку активна політика повинна довести до створення прихильного наставлення світових сил до УССД, на внутрішньому відтинку — до поборення внутрішніх розкладових сил (отаманщина, партійна крамола). Але головна увага мусить бути приділена збройній боротьбі, бо тільки вона буде вирішальна в остаточному змагу.

І тоді Українська Самостійна Соборна Держава стане незаперечним фактом!

Передрук з *Національної Трибуни*, Нью-Йорк, Вересень, 1950 р.

ДЖЕРЕЛА ВІЙСЬКОЗНАВСТВА

Перший етап видання «Енциклопедії Українознавства» закінчено. Три частини першого тому появились на книгарських полицях і чекають на покупців, які забули стати передплатниками. Українська наука на еміграції склала іспит. Вона, не зважаючи на великі труднощі, зуміла дати збірний науковий твір про Україну, про її народ, про його змагання. Вона примусила своїх і чужих задуматись над шириною української проблеми, над величиною українського змагу. Може, усвідомимо собі гаразд це досягнення, коли подумаємо, що советська влада в Україні за 40 років свого існування не спромоглась на видання української енциклопедії або що еміграції інших народів не змогли цього зробити ні вчора, ні сьогодні.

Перший етап видання «ЕУ» закінчено, і її видавці стоять тепер перед другим етапом. Енергійна редакція під проводом невтомного проф. д-ра Володимира Кубійовича підготовляє видання другого тому: гаслової частини «ЕУ». Закінчується готування до друку «Енциклопедії Українознавства» в англійській мові. Мені здається, що коли це станеться, то можна буде говорити про рішальний пролім «залізної завіси», незнання, нехоті і упередження, що подекуди ще відділяє західній світ науки від України і української визвольної справи. Вже українська частина «ЕУ» отримала високу оцінку західних наукових кіл. Ось лондонський фахівець історії Східної Європи, проф. Сетон-Вотсон, якого не маємо приємности зараховувати до наших приятелів, дає високу оцінку «Енциклопедії Українознавства» в своєму найновішому творі: «Від Леніна до Маленкова» (Лондон-Нью-Йорк, 1953, стор. 363). Проте серед західноєвропейських та американських науковців є мало таких, що можуть читати наукові твори українською мовою, і тому видання «Енциклопедії Українознавства» в англійській мові набирає спеціального значення. Для

такої мети варто зосередити всі наші зусилля, використати всі наші можливості і, очевидно, відкрити для неї всі наші гаманці.

Перший етап видання «ЕУ» закінчено, але, ми українці, є надто великими індивідуалістами, щоб така велика справа пройшла гладко і без зайвого шуму. Тут і там залунали голоси невдоволення, спалахнула гостра полеміка, посипались ті чи інші докори. Звичайно, критика енциклопедії потрібна, але вона повинна бути ще більше об'єктивна, ніж сама енциклопедія. Це ж очевидна справа, що енциклопедія, складена в умовах скитальщини, не може бути без помилок. Автори статей і рецензенти жили в різних частинах світу, вони не мали під рукою архівів і бібліотек, і вони здебільша займаються щоденною працею на хліб насущний, і тому не можна дивуватись, що в таких умовах могли постати навіть фактичні помилки. Це все треба з'ясувати в детальних рецензіях і спростувати в речевих дискусіях, а головню подбати, щоб англійське видання «ЕУ» було під науковим оглядом без найменшого закиду.

Можна дивуватись, але це — факт: речевих рецензій на «ЕУ» досі появилось мало. Деякі рецензії вражають своєю необ'єктивністю і своєю тенденцією. Ми ставимо собі завдання дати речеву рецензію на розділ «Військо» і на всі відомості «ЕУ», що стосуються воєнної історії українського народу. Перш за все хочемо висловити наше вдоволення з приводу розмірів розділу «Військо» в «Енциклопедії Українознавства». Хоч ми вважаємо себе дуже войовничим народом, проте в нас завжди була нехоть до військових знань, до деякої, так би мовити «млітаризації» (вона бо протирічить типовому українському індивідуалізму). Можемо радіти, що «ЕУ» відступила від досі прийнятих практик і потрактувала «військо» щонайменше серйозно. Можна сподіватися, що дальша, «гаслова» частина енциклопедії не відбігатиме від усталених стандартів.

Звичайно, нас не може цілком задовольнити все те, що подано в розділі «Військо», а вже зовсім нас не задовольняє «воєнна історія», яку потрактовано в енциклопедії бідно і скупенько. Для цього існують об'єктивні

причини. На еміграції немає істориків, які спеціалізувались би в історії воен. Це дуже спеціальна галузь науки історії, а також військових наук. Від історика воен вимагаємо, щоб він не тільки знав історичні джерела і вмів застосовувати наукові методи історії, але щоб він також мав поважні знання з військових наук: з стратегії, тактики, організації війська, топографії, зброєзнавства, воєнних доктрин тощо. Поскільки війна — це тільки політика, ведена засобами насилля, історик воен мусить мати значні знання з ділянки політичних наук, що війни наших часів ведуться за економічні цілі і війна щораз більше впливає на економіку, то він повинен орієнтуватися і в ділянці економічних наук. Таким чином воєнний історик — це хоч і вузький спеціаліст, але його вузька спеціальність вимагає дуже всебічних студій. Як мінімуму від воєнного історика треба вимагати, щоб він мав закінчений історичний факультет університету, але, крім того, мав високу або хоч середню військову освіту. Звичайно, таких спеціалістів в умовах еміграції виховати важко. Ними могли б стати до певної міри колишні старшини з університетською освітою, які присвятились би студіям історії воен і воєнних кампаній.

На цьому місці хочемо згадати спроби виховати українських воєнних істориків, які робились в умовах польської займанщини. В українському таємному університеті у Львові існував семінар української воєнної історії під проводом проф. Івана Кревецького. Цей учень проф. Грушевського займався українською воєнною історією і з його пера маємо декілька розвідок, що можуть входити до цієї ділянки науки, напр., «Оборонна організація руських селян на галицько-угорському пограниччі» («Записки НТШ — 1904») або «Проби організування руських національних гвардій у Галичині 1848-1849» («Записки НТШ — 1913»). Ми не маємо наміру давати тут повний огляд його розвідок і статей з ділянки української воєнної історії, але хочемо ще згадати його книжечку про вагу споминів для майбутньої історії, яку роздали кожному бійцеві УГА після переходу через р. Збруч в 1919 р., в якій проф. Кревець-

кий закликав вояцтво до писання спогадів, ведення щоденників і т. ін. Проф. Кревецький завідував архівами УГА, які відібрали від нього большевики в 1920 р., але, не зважаючи на це, він зумів привезти до Галичини багато цікавих документів, якими тепер користуються, очевидно, совети. Збірка цих документів поповнювалася шляхом збирання документів від колишніх старшин і вояків УГА, в чому допомагали йому студенти семінару воєнної історії. Автор цих рядків віддав тоді проф. Кревецькому документи, що стосувались історії російської окупації Галичини в 1914-1915 рр., а також «українізації» частин російської армії 1917 р., які він знайшов у розгромленому архіві VIII російської армії в м. Ярузі над Дністром. Не можна сказати, що всі документи з того часу пропали. Напр., в Мюнхені я мав у своїх руках студію майора генерального штабу Льобковіца про «Наступ на Київ», 1919 р., яку я використав для свого нарису «Наступ на Київ», що друкувався в «Українській Трибуні», а в США існує «Оперативний щоденник НКУГА», першорядне джерело для кожного історика наших Визвольних Змагань 1918-20 рр. Цей щоденник зберігається в одного священика, колишнього старшини УГА. Його рішуче треба передрукувати.

Проф. Кревецький помер під час першої большевицької окупації Галичини в 1940 р. Керований ним семінар проіснував, здається, до 1925 року. Коли знесено бойкот польських військових шкіл і таємні українські високі школи (університет, політехніка) перестали існувати (1925 р.), семінар української воєнної історії продовжував своє існування як підпільна ланка Української Військової Організації (УВО). Тоді працею цього семінару керував сотн. д-р Богдан Гнатевич, дуже здібний самоук у ділянці воєнної історії. Одному з учасників цього семінару — Романові Шухевичеві довелося самому писати ділом воєнну історію в наші часи.

Згадуючи про ці спроби, ми далекі від того, щоб сказати, що нібито українська наука не має своїх воєнних істориків. Одним з найвизначніших з-поміж них був ген.-полк. Микола Леонівич Юнаків, профе-

сор воєнної історії в Імператорській Воєнній Академії в Петрограді, а під час Визвольних Змагань — шеф Штабу Головного Отамана. Цей визначний історик воєн опублікував цілий ряд воєнно-історичних студій, в тому числі «Історію Північної війни», яка цитується воєнними істориками інших народів. Це добре, що Український Воєнно-Історичний Інститут у Торонто друкує монографію пера ген. Садовського про цього визначного воєнного історика і чільного генерала наших Визвольних Змагань. Але, коли ми переглядаємо комплекти російських воєнних журналів з-перед першої світової війни, напр., «Русскій Инвалид», «Военный журнал», «Военный Сборник» і інші, ми натрапляємо на цілий ряд прізвищ, які свідчать про українське походження авторів цілого ряду статей, що стосуються української воєнної історії. Цього, на жаль, не можна сказати про авторів советських розвідок, якими є здебільша росіяни.

Не можна теж відмовити значення всьому тому, що робилось для української воєнно-історичної науки в добу між двома світовими війнами на західно-українських землях і на еміграції. Тоді в значній кількості появилась література про перші Визвольні Змагання. Вийшли збірки документів (Доценко: «Літопис української революції», «Зимовий Похід»; Сальський: «Українсько-московська війна 1920 р.»), сила-силенна всяких спогадів, синтетичні опрацювання учасників, що займали керівні становища в українських арміях (М. Омелянович-Павленко, М. Капустянський, В. Петрів, А. Кравс), воєнно-історичні студії (наприклад, Кузьми «Бої за Львів»), пропам'ятні книги українських військових формацій (в «ЕУ» згадано про «Золоті Ворота» — пропам'ятну книгу Січових Стрільців, але не згадано Пропам'ятної книги УСС, Львів, 1935!); видавалися різні журнали, присвячені цій тематиці. Про все це поінформовано на сторінках «ЕУ» достатньо, і на цьому місці нам хочеться тільки виправити деякі помилки. Отже журнал «Табір» появляється не до 1932 р. (стор. 1166), а до 1938 року; разом вийшло 37 чисел цього цікавого воєнно-наукового журналу. Крім перерахованих в «ЕУ»

журналів (стор. 1176 і 1190), появлялися ще такі журнали з військовою чи воєнно-історичною тематикою: «Гуртуймося» — Прага, «Вісті Музею Визв. Боротьби України» — Прага, «Вояк» — Париж, «За Збройну Україну» — Париж, «Війна і Техніка» — Париж, «Український Інвалід» — Львів. Збірників Воєнно-Історичного Товариства у Варшаві (тепер у Торонто) п. н. «За Державність» вийшло не 8, а 9 (стор. 1190). Десятий збірник був уже надрукований, але весь його наклад забрали у Львові большевики. Тепер у Торонто підготовляють видання 11-го числа цього журналу, що буде цілком присвячений українській воєнній історії перших Визвольних Змагань. Але коли ми говоримо про джерела до перших Визвольних Змагань, то ми в ніякому разі не можемо пропустити «Бібліографії джерел до Визвольних Змагань», зладженій п. І. Ш., що друкувалася в зошитах «Літопису Червоної Калини» протягом довшого часу. Це — знаменитий показник усієї літератури до історії нашої визвольної війни 1917-1920 рр., що охоплює все, що появилось окремими виданнями, в різних газетах, журналах, календарях, збірках; показник має нотатки автора, які класифікують кожне окреме джерело. Цю «Бібліографію» пропущено в «ЕУ», а тим часом без неї не зможе обійтись жоден дослідник української воєнної історії того часу.

На добу між двома світовими війнами припадає також початок української воєнно-історичної науки у властивому цьому слова значенні. Хочу назвати двох українських воєнних істориків, які дали дуже цінні праці з цієї ділянки і про яких, здається, немає в «ЕУ» найменшої згадки. Це О. Шпилинський, знаменита студія якого: «Армія в перспективі історії нації» (За Державність», ч. 2, Каліш 1930) поклала нові основи для української воєнно-історичної науки, і О. Переяславський, автор багатьох розвідок з ділянки української воєнної історії. Дуже можливо, що це — одна і та сама особа. Мені, на жаль, не відомо нічого ближчого ні про цих авторів, ні про їхню долю під час другої світової війни.

Праця сотн. Шпилинського має виняткове значення для української воєнно-історичної науки. В його праці

ми маємо схему української воєнної історії і, «сі парва маґніс компонере ліцет», схема Шпилінського відобрає в українській воєнно-історичній науці, ту саму роллю, що схема проф. Грушевського для вивчення історії Східної Європи. В основу своєї схеми О. Шпилінський поклав ідею **вічності** української збройної сили, що не переставала діяти, не зважаючи на ту чи іншу політичну історію українського народу. Коли ми дивимось на наше воєнне минуле з перспективи наших теперішніх визвольних змагань, ми прекрасно відчуваємо глибоку правдивість поглядів Шпилінського і починаємо розуміти, що з військових традицій княжої України народилась Козаччина, що військові традиції Козаччини донесено до наших часів і що з традицій перших Визвольних Змагань зродилась Українська Повстанча Армія. Ми розуміємо закономірність цього історичного процесу і знаємо, що не було такої сили, щоб його затримати. Ми разом з Шпилінським мусимо бути також переконані в закономірності майбутнього розвалу російської імперії, яка приречена себе на загибель, коли вона відійшла від позицій переємника традиції Києва і стала на шлях московського розбійничого імперіалізму, висуваючи фальшиву теорію великого російського народу як «старшого брата», що має тільки гнобити і експлуатувати український народ. Таким чином російська імперія поставила **українську збройну силу** проти себе, що у відповідний момент буде причиною її загибелі.

До схеми Шпилінського будемо повертатися ще не раз, а на цьому місці хочемо ще згадати про сотн. О. Переяславського, що, дуже можливо, є ідентичний з Шпилінським і який визначався вартісними воєнно-історичними монографіями в час між двома війнами. Зразком досконалої воєнно-історичної студії є його: «Українська збройна сила в Наполеонівських війнах 1812-1814 р.», що була надрукована в журналі «Табір» (чч. 19-22, 25-26). Це — частина з більшої його праці, що мала складатися з чотирьох частин: 1) Українська збройна сила в наполеонівських війнах; 2) Українське козацьке військо 1831-1833 рр.; 3) Український кіннокозацький корпус і Київська козащина 1855 р.; 4)

Остання збройна сила Старої України 1863-1874 рр. Фрагмент останньої частини був надрукований у журналі «Табір» (ч. 27). Фрагмент з іншої праці цього автора: «Військовий устрій Великої Київської Держави» п. н. «Стратегічні будови Київської землі» був надрукований у журналі «Табір» (ч. 21). Іншими друкowanими працями цього автора є «Похід Дарія на Скитів» і «Лоїв» (бій української кінної армії в 1649 р.). Остання студія, що є досконалою воєнно-історичною монографією, згадується в «ЕУ» (стор. 1190), але як її автор помилково фігурує «Пирятинський». Цікаво, що большевики вважали за потрібне нагадувати українцям про традиції українських козацьких полків з наполеонівських воєн під час останньої війни. Цьому присвячена праця Г. Горбильського: Українські козацькі полки. Українське ополчення у вітчизняній війні 1812 р. (видана у Москві 1943 року).

II

Ми не знаємо, що сталося з сотн. О. Переяславським в наші бурхливі часи, і нам не відомо, що сталося з його незакінченими ще працями. Можна тільки жаліти, що редакція «ЕУ» не могла користуватися співпрацею цього визначного фахівця. Але нам взагалі здається, що редакція «ЕУ», а зокрема відділу «Військо», не використала всіх тих можливостей, що їх має українська еміґрація. Ми не зустрічаємо в «ЕУ» прізвищ авторів, які пишуть на військові теми. Маємо тут на думці таких відомих нам військових авторів, як ген. М. Капустянський, полк. Самутин, полк. Крет, полк. Магнатеско, полк. Кисіль, сотн. Ортинський, пор. Крохмалюк, сотн. Прірва, пор. Мартинець і інших, які могли б співпрацювати при обробленні військової чи воєнно-історичної тематики «ЕУ». Зокрема треба було до цієї праці притягти більше кол. старшин ЧА, що є добрими спеціалістами військової справи. Цю помилку треба рішуче виправити при опрацюванні гаслової частини енциклопедії.

Так чи інакше, «ЕУ» зорганізувала певний гурт авторів, і нам не залишається нічого іншого, як розглянути

їхню працю. Серед цих авторів зустрічаємо ген. П. Шандрука (стаття: «Військовий потенціал України», написана на спілку з О. Горбачем), доц. О. Горбача (що був співредактором розділу «Військо», а, крім цього, дав огляд воєнних операцій у статті П. Феденка і статті: «Джерела», «Українсько-польська війна в Галичині», «Українські Січові Стрільці», «Українці у військових формаціях під час другої світової війни»), М. Стечишина (стаття «Українці в російській армії»), В. Козака («Українці в советській армії»), А. Ч. («Українці в австро-угорській армії, в польській армії, в румунській армії»), Д. К. («Організація Народньої Оборони», «Карпатська Січ» — ОНОКС), Г. Ч. («Українська Повстанча Армія») і С. Процюка («Економічний потенціал»). Все ж таки головні статті розділу «Військо» — це тільки компіляції подібних праць, що були написані в минулому. І так, воєнну історію княжої, литовсько-польської та козацької доби подано за І. Крип'якевичом, історію збройних сил доби перших Визвольних Змагань — за В. Петровом, а історію УГА — за О. Думіном. Є, без сумніву, помилкою редакції, що вона не зуміла добрати для цих тем нових авторів. Мені здається, що праці тих авторів, написані в середньому 15 років тому або й більше, сьогодні вже не є достатніми навіть для енциклопедичного опрацювання. Зокрема це стосується праць І. Крип'якевича, що воєнним історикам став з konieczности, коли п. І. Тиктор запропонував йому написати частину «Історії українського війська». При цій нагоді, проф. Крип'якевич зібрав дуже цікаві матеріали для такої історії, але вони залишилися тільки матеріалами. Енциклопедія потребує коротких і схематичних оглядів, що однаке порушували б усю проблематику і по змозі вичерпно подавали джерела, а цього завдання матеріали проф. Крип'якевича виконати не можуть. Отже компіляції давніх авторів треба було б заступити статтями нових авторів, і нам здається, що редакція не зробила всього, щоб цих нових авторів зорганізувати і приділити їм відповідну тематику.

Крім С. Процюка, що вже визначився статтями з економічної проблематики і стаття якого «Економічний

потенціал» є без закиду, коли йдеться про стислу енциклопедичну інформацію, серед нових авторів визначається доц. О. Горбач. Цей автор пише коротко, але ядерно і добре, з науковим підходом і з достатньою інформацією про джерела. Було б непогано, коли б цей автор хотів посвятитися студіям української воєнної історії, до якої має зрозуміння. З пера цього автора вийшов, мабуть, одинокий воєнно-історичний нарис в «ЕУ» — «Українсько-польська війна в Галичині» (чому тільки в Галичині?), що менш-більш відповідає постулятам, які ми висували б до авторів воєнно-історичних нарисів у нашій енциклопедії. Не можемо сказати, щоб його ж «Огляд воєнних операцій» у статті проф. Феденка цим постулятам відповідав, але ці зауваження належать уже до дальшої тематики нашої рецензії. Не бажаючи ні в чому применшувати вкладу праці інших авторів і рецензентів статей з військової та воєнно-історичної тематики в «ЕУ», мусимо все ж таки зазначити, що доц. О. Горбач дав найвартісніші студії з цієї ділянки.

III

Огляд розділу: «Військо» починаємо від обговорення статті «Джерела» (стор. 1166) і «літератури» до цього розділу (стор. 1189-1190). Назагал ці важливі для кожної енциклопедії інформації подано задовільно. Ніякий реєстр джерел до української воєнної історії не може поминути такого капітального джерела, як «Свод Законів Російской Имперіи», в якій зберігаються цінні матеріали для українського воєнного історика. Коли хтось, напр., захоче довідатись про організацію, вигляд і однострій 1-ої української кінно-козацької дивізії, що існувала під час наполеонівських воєн, пройшла з боями з України аж до Парижу і отримала високі бойові відзначення, той, без сумніву, мусітиме заглянути до «Своду». Таких інформацій є в «Своді» більше.

Важливим джерелом для вивчення української воєнної історії є також «Военная Энциклопедия», див. Ситіна, Петроград 1913 р., а також «Энциклопедический Словарь Брокгауза и Эфрона», що виходив від 1890 до

1907 року і має 43 томи. В обох енциклопедіях є дуже багато матеріалів, що стосуються української військової історії і до історії українського устрою в різні часи. Не менше важливим джерелом для вивчення української військової історії є також **полкові історії** різних полків колишньої царської російської армії. Річ у тому, що багато цих полків перейняло традиції українських військових формацій з різних часів, напр., Стародубський драгунський полк — традиції Стародубського полку Гетьманщини, Сумський гусарський полк — традиції Сумського полку слобідського козацтва, а Київський гусарський полк — традиції компанійського полку, створеного за гетьм. Многогрішного (1668). У полкових історіях розповідається про постання полку, про його бойовий шлях у різних кампаніях, про полкових героїв і визначних командирів, про бойові відзначення та нагороди і т. д. В свою чергу ґрунтовну інформацію про комплектування і устрій колишньої царської армії дає книга Редигера: «Комплектование и устройство вооруженной силы» (СПБ, 1900), без якої також важко обійтись нашому історикові. Але, коли вже згадуються як джерела відповідні законодавчі акти, розпорядження військових міністерств, військові реґляменти та статuti російської чи австро-угорської армії або армій інших окупантів України, то таки вражає пропущення законодавчих актів, розпоряджень, статутів та реґляментів, що з'явилися за української влади в 1917-1920 рр. Невже «Вісник Державного Секретаріату Військових Справ (ДСВС)» з часу ЗОУНР (його мають у Ньюарку) або «Закон про військову повинність в Українській Державі» за часів гетьмана і «Статут Польової Служби Армії УНР» не є такими джерелами?

Серед українських воєнних істориків не можна не згадати ген. М. Юнакова, але серед авторів, що писали про перші Визвольні Змагання не можна поминути ген. М. Омеляновича-Павленка, автора численних праць: «Українсько-польська війна 1918-1919» (Прага, 1929), «Спогади» (Львів-Тернопіль, 1930), «Зимовий Похід» (Каліш, 1934), «На Україні 1917-1918» (Прага, 1935) і чи-

слених статей в календарі «Дніпро», в газетах «Діло», «Запорожець», «Українські Вісті», в журналі «Нація в поході». Не можна не згадати про кап.-лейт. Святослава Шрамченка, який написав силу-силенну розвідок і статей, що насвітлюють історію Чорноморської фльоти під час перших Визвольних Змагань. Не можна теж не згадати цитованої вже нами праці сотн. О. Шпилинського — саме з огляду на те значення, що вона має як схема української військової історії.

Большевицькі джерела до історії перших Визвольних Змагань найповніше зібрав тепер п. Юрій Лавриченко, подавши їх у книзі англійською мовою, виданій «Дослідною Програмою СССР» у Нью-Йорку 1953 року. Ця солідна книга на 454 сторінки є властиво бібліографією з примітками автора, що охоплює роки 1917-1953. Крім большевицьких джерел, в цій книзі наведено також не большевицькі, але список цих останніх має значні люки, оскільки західноукраїнські і еміграційні видавці не вміли подбати про те, щоб їх видання були в американських бібліотеках.

Інформація про большевицькі архіви вимагає уточнення. «Красный Архив» має 104 томи, виходив у Москві від 1922 до 1941 року. «Красная Летопись» з своїми 64 томами — в Москві від 1922 до 1936 р. Білоемігрантський «Архив Русской Революции» виходив у Берліні від 1921 до 1937 р. (22 томи). Крім архіву «Донские Дела», була ще «Донская Летопись».

Між журналами, що тепер пишуть на військові теми, треба ще згадати «Штурм», орган Лєгіону ім. Симона Петлюри, і «Вісті», орган Братства кол. вояків 1 УД УНА. Військову сторінку має часопис «Новий Шлях» у Вінніпегу, а також мав її «Новий Вік» у Торонто. Стільки ми мали б доповнень до статті «Джерела» пера доц. О. Горбача.

До поданої до розділу «Військо» літератури (стор. 1189-1190) можна зробити такі доповнення:

Княжа доба. Книгу фон Штейна радше годилось би віднести до розділу: Українці в російській армії, тоді як тут треба було б згадати іншу німецьку книгу:

Brix «Geschichte der alten russischen Heeres-Einrichtungen», Berlin, 1867, що подає історію «російського» військового устрою до реформи царя Петра I і є головним чином історією військового устрою Київської держави. З російських джерел на увагу заслуговують праці проф. Сергеевича («Древности русского права», 3 томи, СПб 1908-1911, про військо — стор. 595-618 і «Лекции и исследование по истории русского права», СПб 1910, про військо — стор. 319-331) і Грекова («Борьба Руси за создание своего государства», Москва-Ленінград, 1945). Дуже цікавою є стаття дослідника новгородської історії Нікітського: «Военный быт в Великом Новгороде», що була надрукована в першому числі журналу «Русская старина» за 1870 рік.

До козацької доби не подано цілого ряду джерел, які треба було б навести обов'язково. Про козаків писали в німецькій мові: Erckert («Der Ursprung der Kosaken», Berlin, 1882), Gretzmüller («Die ukrainischen Kosaken von ihrer Unterwerfung an Russland (1651) mit einer Einleitung über den Zustand und die Verfassung der Kosaken überhaupt», Wien 1813-1814; «Hermayer's Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst»), Pölmann («Beitrag zur ältesten Geschichte des Kosakenthums», München, 1888), Springer («Die Kosaken», Leitmeritz 1877), Tettau («Die Kosakenheere», Berlin 1892) і A. V. B. («Die Kosaken in ihrer geschichtlicher Entwicklung und gegenwärtigen Zuständen», Berlin, 1860); у французькій мові: Lesure («Histoire des Cosaques Paris, 1814») і Niessel («Les Cosaques. Etude historique, géographique, économique et militaire», Paris, 1898). Певний стосунок до цієї доби має праця Сарматікуса: «Von dem Weichsel bis zum Dniepr. Geographische, kriegsgeschichtliche und operative Studie», Hannover, 1886. З джерел російською мовою мають значення козацькі історії, як от Попова «История о Донском Войске» (Харків, 1814), Броневський: «История Донского Войска» (СПБ, 1834), Ригельман: «История Донских Казаков» (Москва, 1846), Щербина: «Историк Кубанского Казачьего Войска». З джерел українською мовою треба було б додати Кащенко «Оповідання про славне Військо Запорозьке низове» і згадати про журнал «Киевскую старину», що вміщав дуже багато цікавого матеріалу до історії цієї доби. В цьому розділі

треба також виправити прізвище «Пирятинський» на «Переяславський».

До статті: «Українці в російській армії» стосується праця фон Штейна, названа в «Княжій добі», а також треба було б тут згадати цитовані вже праці сотн. О. Переяславського, Горбильського і цікаву для нас роботу Какуріна: «Разложение армии в 1917 г.» (Москва-Ленінград, 1925). Інші джерела достатньо подані в розділах «Історія України» (II том «ЕУ»).

Віднотуємо пропуски в літературі до статті «Українські збройні сили доби Визвольних Змагань»: а) українські: Доценко («Літопис української революції», Львів 1923-24 і «Зимовий Похід Армії УНР», Варшава 1932), Галаган («З моїх споминів», 4 томи, Львів, 1930), Мишуга: «Похід українських військ на Київ», Відень, 1920, Назарук: «Рік на великій Україні», Відень, 1920, Сальський-Шандрук: «Українсько-московська війна 1920 р.», Варшава, 1923, «Українські Січові Стрільці», альманах та ілюстрований додаток, Львів, 1935, і, крім цього, цитована нами бібліографія І. Ш. «Список джерел до історії української визвольної війни 1914-1921» («Літопис Червоної Калини») та стаття Корнія Купчанка: «Українська військова література 1914-1923» («Літопис Червоної Калини», чч. 9-11, 1930). Діловий комітет для похоронів ген. Мирона Тарнавського видав книгу: «Пам'яті Вождя УГА» (Львів, 1939), а в США появилися «Спогади» Петра Білона (Пітсбург, 1952), що дають матеріал про історію української авіації в перших Визвольних Змаганнях. На увагу заслуговує праця Зенова Стефанова: «Українські Збройні Сили 1917-1921 рр.», I частина, 1947, що є скороченим виданням праці того ж автора в трьох частинах, яка появилася в Коломиї 1934-1935 рр. З большевицької літератури варто навести Ейдемана-Какуріна: «Громадянська війна на Україні» (Харків, 1928), Лихолата: «Розгром бурж. нац. директории на Украине» (Москва, 1949), Козельського: «Шлях зрадництва та авантюр» (Харків, 1927 — про повстанський рух на Україні 1921-24 рр.), видання Центр. гос. архіву: «Победа Бел. Окт. Рев. и установление сов. власти в Украине» (Київ, 1951) і видання Партвидаву ЦК КП(б)У:

«Історія громадянської війни в СРСР» (Київ, 1937 і д.). В 1939 р. вийшла книжечка проф. Петровського: «Военное прошлое украинского народа» (Москва).

З білоемігрантських видань належало б навести: Денікіна: «Очерки русской смуты» (5 томів, Париж 1921-1926, про Україну — в 3-ому томі), Врангеля «Воспоминания» і Маргуліса: «Огненные годы» — Матеріли і документи по історії громадянської війни на юге Росії» (Берлін, 1923).

Про визвольну боротьбу Кубанщини розповідає книжка Болотенка: «Козацтво і Україна», Торонто, 1951. Про організацію Кубанського козацького війська трактують статті Федорова: «Озброєні сили Війська Кубанського» («Літопис Червоної Калини», ч. 1-2, 1933) і «Кубанські клейноди за кордоном» («Літопис Червоної Калини», ч. 7-9, 1933).

Не згадано польських джерел: Мончинські: «Бое о Львуф», Гупперт: «Бое о Львуф», Гупперт: «Кампанія в Малопольсці східній і Волиню» і Кутшеби: «Виправна кійовська». Існує ще книжка Сопотницького: «Кампанія польсько-українська».

В німецькій мові маємо Кучабського: «Die Westukraine im Kampfe mit dem Bolschewismus in den Jahren 1918-1923» (Berlin, 1934). В англійській мові появились: Мартовича: «Ukrainian Liberation Movement in Modern Times» (Edinburgh, 1951), проф. Меннінга: «Twentieth Century Ukraine» (New York, 1951) і Решетаря: «Ukrainian Revolution» (Princeton, 1952). В еспанській мові маємо працю Мартовича: «Por la libertad de Ucrania» (Buenos Aires, 1952).

У списках треба виправити: праця Капустянського «Похід на Київ-Одесу» появилася в трьох частинах, а не в двох, збірників «За державність» вийшло 9, а не 8, «Трагедии козачества» — чотири томи, а не три (і треба додати автора: «Гнат Билый»), Антонова-Овсенка — 4 томи: Москва, 1924, 1928, 1932 і 1933, а, крім цього, треба згадати його ж цикл статей, що друкувався в «Літописі Революції» (1929-1932): «В боротьбі за радянську Україну».

В розділі «Українці в Советській армії» треба навести такі джерела: Шрамченко «Збройні сили СРСР» («Та-

бор», чч. 16-18), М. З. «Дислокація Української Военної Округи» («Табір», ч. 18) і Сотника «Повітрові сили Червоної армії» («Табір», ч. 25).

В розділі: «Українці у військових формаціях під час другої світової війни» треба навести: «Дружини Українських Націоналістів в 1941-42 роках» (Мюнхен, 1953) і згадати про журнал «Вісті Братства 1 УД УНА, що приносить дуже багато цінних матеріалів до цього питання.

Література про УПА збагатилась двомовним виданням: «Графіка в бункрах УПА» (Філядельфія, 1952), книжкою Степана Хріна: «Крізь сміх заліза» (Мюнхен, 1952) і книжкою «Спомини чотогого УПА Острове́рха» (Мюнхен, 1953). Історію УПА написав Петро Мірчук (Мюнхен, 1953). В англійській мові появились: Мартовича «The Struggle of Ukraine for Freedom» (Edinburg, 1952), книжка «Ukrainian Resistance» (New York, 1949) і «The Ukrainian Insurgent Army in Fight for Freedom» (New York, 1953).

З нових видань треба згадати працю Іваниса «Симон Петлюра, президент України. 1879-1926» (Торонто, 1952) і друге доповнене видання «Історії українського війська», вид. Івана Тиктора, Вінніпег, 1953 р. Це видання нараховує 832 сторінки (Перше видан. — Львів, 1936, 568 стор.) і охоплює українську воєнну історію від найдавніших часів по кінець 1952 року. Доповнення до цієї історії написали: ген. Микола Капустянський (1 УД УНА), Мирон Левицький (Бій під Бородами), д-р Степан Росоха («Карпатська Січ»), Святослав Шрамченко («Українська воєнна фльота») і автор цих рядків («Українська Повстанча Армія»).

Бібліографія

літератури про I Визвольні Змагання 1917-1920

Література про I Визвольні Змагання 1917-1920 рр. складається, головню, із спогадів учасників, що з них деякі опубліковано в книжковій формі, але більшість з них оголошено в формі журнальних статей по календарях, журналах і часописах. У тридцятих роках, у львівському журналі — *Літописі Червоної Калини* друкувалась, довгі місяці, «Бібліографія» цієї літератури, навіть найдрібніших заміток, пера І. Ш., але вона не закінчена. Цілком мало опубліковано, досі, документів (див. нижче, Доценко, Сальський), які, здебільша, пропали для нас. Те, що збереглося, переховується в недоступних для нас архівах СРСР і тільки незначна частина потойбік «залізної заслони», головню, в Музеї Українського Воєнно-історичного Інституту в Торонто, під завідуванням ген. Михайла Садовського. Великої вартости документи, що переховувалися в Музеї Визвольної Боротьби України в Празі, або в Бібліотеці ім. Симона Петлюри в Парижі, пропали для нас під час минулої війни. Музей у Празі захопили большевики, паризьку бібліотеку вивезли з Парижа гітлерівці. Знаємо ще, що у вільному світі переховується приватно *Оперативний щоденник Начальної Команди Галицької Армії та Щоденник майора князя Льобковіца*, колишнього шефа штабу III Галицького корпусу й оперативної групи ген. Кравса.

На жаль, в періоді між двома світовими війнами, коли ще була змога користуватися документами, які під час минулої війни для нас пропали, не появилася вичерпна й наукова *Історія I Визвольних Змагань*. Праці, що претендували на назву «історій», мали скоріше характер причинків і неповних інтерпретацій. *Історія українського війська*, вид. Івана Тиктора, мала більше популярний, як науковий характер, але й у цій *Історії* історію I Визвольних Змагань доведено тільки до кінця 1919 року, пропускаючи не з вини видавця історію знаменитого I Зимового походу, події українсько-московської війни 1920 року та історію українського повстанського руху в 1921-26 рр. Друге видання цієї книги (Вінніпег 1953) не потрапило усунути цю недостачу. Тільки недавно появилася праця ген. Олександра Удовиченка під назвою *Україна в боротьбі за державність*. яку слід уважати добрим конспектом історії I Визвольних

Змагань. Прикро казати, що ця праця чекала на появу друком майже три десятки років.

В хвилині, коли пишено ці рядки, в пресі ведеться дискусія про занепад вільної української науки на еміграції і про способи її рятунку для виконання певних конечних і невідкладних завдань. Гадаємо, що одним із таких невідкладних завдань української науки на еміграції є публікація в українській та в чужих мовах наукової *Історії I Визвольних Змагань*. Це завдання — це обов'язок чести й сумління всієї української еміграції. Головним завданням кожної еміграції є документация прагнень рідного народу до незалежности й державности і, здається, немає кращої документації, як боротьба й жертва, що їх приніс український народ у боротьбі за осягнення цієї мети.

Історія I Визвольних Змагань ще не написана, але вона написана бути мусить. Донедавна думали, що за таке завдання можуть взятись тільки учасники I Визвольних Змагань, але це погляд помилковий. Коли б це так дійсно було, ми не могли б сьогодні писати історії Єгипту чи старинної Геллади. Історична наука знає методи, як розв'язувати різні сумніви щодо минулого без допомоги безпосередніх учасників. І коли учасники I Визвольних Змагань не написали історії I Визвольних Змагань так, як ми її розуміємо, даючи нам тільки, здебільша, вартісні причинки до цієї історії, то завдання написання історії спадає на молодше покоління істориків, яких ще й на світі не було, коли ці змагання відбувались. Що це завдання ім цілком під силу свідчить факт, що одинокую повну історію I Визвольних Змагань, головню в її політичному і дипломатичному аспектах, маємо з-під пера молодого американського історика українського роду — п. Джана С. Решетаря, молодшого. Його книга: *Українська революція 1917-1920*, в англійській мові, буде ще довго незаступленим *вадемекум* для кожного дослідника української історії доби I Визвольних Змагань. В українській літературі, це завдання могла б сповнити *Історія України 1917-1923 рр.*, пера проф. Дмитра Дорошенка, але тільки після появи давно очікуваного III тому цієї праці.

Отже, виходячи з цих міркувань, хочемо сказати, що ми покладаємо велику надію на молоде покоління істориків, що в чужинецьких університетах здобуло, або здобуває історичне знання. Ми віримо, що з-під пера цих молодих adeptів історичної науки вийде *Історія I Визвольних Змагань*, в усіх аспектах, не виключаючи й мілітарного (до певної міри, занедбаного, проф. Решетарем, але й теж проф. Дорошенком). Оце покоління, на жаль, не є численне, але серед нього знаємо

кілька чи кільканадцять вартісних одиниць Для кожного з них, навіть для тих, що ще стоять перед написанням магістерської чи докторської праці, тема праці, що охоплювала б історію І Визвольних Змагань може бути вдячна й интересна. Звичайно, перед кожним з них стоїть дуже важливе питання, яка є література для такої праці і де її можна набути. Для них власне ми приготували список цієї літератури, що обіймає тільки книжкові видання, але з поданням загальної характеристики твору й вказівки, де його можна отримати. Для глибших студій літератури потрібно роздобути комплект журналу *Літопис Червоної Калини* (можна отримати в книгозбірні Інституту Просвіти у Вінніпегу, або в приватній книгозбірні п. Кочанів в Джоліет, стеїт Іллінойс) й переглянути «Бібліографію» пера І. Ш. Серед матеріалів статейного характеру є дуже багато цінних причинків, які з браку місця не входять до нашого списку. І треба, чим скорше, використовувати ще привабливість учасників І Визвольних Змагань на цьому світі й шляхом усних чи письмових інтерв'ю, листування, опитування перевірити факти, здобути іншими шляхами. Для цього вже крайня пора, бо закон природи такий, що ми учасники І Визвольних Змагань уже готовимось до відходу і коли хтось бажає з нами про І Визвольні Змагання говорити, то повинен це зробити тепер.

Список наш обіймає дві групи джерел. Перша група — це література в українській і російській мовах. Може вперше подається тут обширно література, видана, в різні часи, в СРСР. Ця література своїм характером дуже суб'єктивна, але певні цікаві факти з неї можна відгребати, зокрема з творів, виданих в двадцятих роках, які, з цієї причини, вже в самому СРСР перейшли давно в «таємні фонди» бібліотек. Друга група — це література в західноєвропейських мовах. Вона дуже бідна, бо про І Визвольні Змагання, зокрема про мілітарний аспект проблеми, на Заході нічого не знають. Для цього головна причина — це факт, що в СРСР ці змагання, здебільша, промовчують («див. наприклад, статті в *Большой Советской Энциклопедии* на гасла: «петлюровщина», «григорьевщина», «врангельєвщина» тощо, де питанням боротьби проти «врангельєвщини» присвячують куди більше місця, як боротьбі проти «петлюровщини», при чому мілітарні операції проти різних білих російських армій обговорюється доволі широко), а ми, знову ж, не зуміли й існуючої української літератури про І Визвольні Змагання довести до відома Заходу.

Подаючи вказівку про те, де можна отримати окремі книги, користуємось такими скороченнями:

НІПБ — Ньюйоркська Публична Бібліотека
 БКу — Бібліотека Колюмбійського університету, Нью-Йорк
 УВІІ — Український Воєнно-історичний Інститут в Торонто
 УВАН — Українська Вільна Академія Наук у США, Нью-Йорк
 Гарв — Бібліотека Гарвардського університету
 Гув — Гуверівська Бібліотека в Стенфорд, Каліфорнія
 ІПро — Бібліотека Інституту Просвіти у Вінніпегу
 БКо — Приватна книгозбірня п. Кочанів у Джоліет, ст. Іллінойс
 БПР — Бібліотека тов. Пролаг, Нью-Йорк

І. Література українською й російською мовами:

- Алексеев, Сергей А. (ред): *Революция на Украине по материалам белых*. Москва, 1930. НІПБ
 Доволі обширна (435 стор.) колекція спогадів білих росіян про революцію в Україні.
- Андрієвський, Віктор, *3 минулого*. 3 томів. Берлін, 1921. НІПБ.
 Спогади українського політичного діяча. Терен, головно, Полтавщина. Також про бої на Полтавщині.
- Антонов-Овсеєнко, В. А. *Записки о гражданской войне*. 4 томи. Москва, 1924, 1928, 1932, 1933. НІПБ.
 Капітальне джерело до історії І Виз. Змагань. Автор, якого пізніше ліквідували за троцькізм, а тепер реабілітували, очолював большевицьку воєнну агресію проти Української Народньої Республіки.
- Аншиєв, Анатолий, *Очерки истории гражданской войны, 1917-1920*. Ленинград, 1925.
- Аршинов, Петр А. *История махновского движения — 1918-1921 гг.* Берлін, 1923. НІПБ.
 Історія махнівщини, написана «махнівцем». Джерело це, на Заході краще відоме, як українська література до історії І Визвольних Змагань. Перекладене на чужі мови.
- Базар. *Збірник*. Каліш 1932.
 Збірник статей, присвячений історії Льодового Походу та Базарської трагедії.
- Безручко, М. ген. *Січові стрільці в боротьбі за державність*. Каліш, 1932. УВІІ.
 Історія Січових Стрільців, написана командиром Січової дивізії в 1920 р.
- Бильй, Гнат, *Трагедия казачества*. 4 томи. Париж, 1936.
 Історія визвольних змагань донських і кубанських

- козаків, написана одним із провідників козацького самостійницького руху.
- Білон, Петро прот. *Спогади*. Частина I. Пітсбург, 1952. УВАН. БПР. Важливий причинок до історії української авіації.
- Бесвые подвиги частей Красной Армии (1918-1922 гг.)*. Сборник документов. Москва, 1957. БПР.
Список частин, нагороджених у громадянській війні з поданням за що і коли нагороджена. Деякі факти про боротьбу проти українських армій.
- Болотенко, О. *Козацтво і Україна*. Торонто, 1951. БПР.
Огляд історії Кубанського козацтва аж до найновіших часів, написаний кубанським козаком української орієнтації.
- Бош, Евгения, *Год борьбы*. Борьба за власть советов на Украине с апреля до немецкой оккупации. Москва, 1925. НІПБ.
Цінні спогади кол. «командира» II Гвардійського корпусу, що під її проводом збільшивився на Південно-західному фронті й загрожував Києву з півдня.
- Буденный, С. М. *Красная конница*. Москва-Ленинград, 1930.
Маловартісний еляборат маршала — кол. к-ра I Кон-армии.
- Винниченко, Володимир, *Відродження нації*. 3 томи. Відень, 1920. БПР. Спогади визначного діяча укр. революції.
- Войнаренко, Остап, *До нової Полтави*. Нью-Йорк, 1955. БПР.
Цікаві факти з гетьманського навітлення.
- Врангель, П. бар. ген. *Белое дело*. 6 томів.
Спогади російського генерала, що очолював останній спротив білої армії на Криму.
- Галаган, Микола, *З моїх споминів*. 4 томи. Львів, 1930. ВПР.
Надзвичайно цінні спогади українського військовика й пізнішого дипломата з часу I Визвольних Змагань.
- Гіряк, Никифор, *Організація і духовий ріст УСС*. Філядельфія, 1955. БПР.
Важливий причинок до історії Українських Січових Стрільців, написаний одним із визначних частин цієї формації.
- Головин, Н. Н. *Россійская контрреволюция в 1917-1918 гг.* 5 томів. Таллін, 1937. ВКу.
Наукова праця російського генерала й визначного російського воєнного історика.
- Горький, М., Исаак Минц и Р. Зайдеман (ред.) *Крах германской оккупации на Украине*. Москва, 1936. НІПБ.
- Григоріів, Никифор, *Поляки на Україні*. Польсько-українські відносини в історичній перспективі. Скрантон, 1936. НІПБ. Цікавий причинок.
- Григоріів, Никифор, *1. Українська боротьба за державу в роках 1917-1920. 2. Чому українці не вдержали своєї держави*. Скрантон, 1934. БПР.
Спроба аналізу причин невдачі I Визвольних змагань.
- Грушевський, Михайло, *На порозі нової України*. Київ, 1918.
Думки чільного діяча Центральної Ради на тему витвореної ситуації.
- Гуковский, Алексей И. *Французская интервенция на юге России 1918-1919*. Москва, 1928. ВКу.
Важливе джерело до вивчення французької інтервенції. «Юг России» — це, звичайно, Україна.
- Деникин, А. И. *Очерки русской смуты*. 5 томів. Париж, 1921-1926. НІПБ.
Капітальний твір «вождя» білого, російського руху. Про Україну в томі III.
- Дивнич, Юрій, *На іспиті Великої Революції 1917-18-1948*. Нью-Йорк, 1949. Цікава спроба аналізу.
- Дольницький, Мирон, *Між молотом і квалом*. Львів, 1923.
Спогади галицьких військовиків про побут на Великій Україні.
- Дорошенко, Дмитро, *Історія України 1917-1923 рр.* 2 томи. 1 вид. Ужгород 1928, 1932; 2 вид. Нью-Йорк, 1954. НІПБ.
Неоціненої вартости джерело до історії цього часу. Бракує ще 3 том, що охоплюватиме період Директорії.
- Дорошенко, Дмитро, *Мої спомини про недавнє минуле, 1914-1918*. Львів, 1923-24. У НІПБ тільки два перші томи.
Спогади визначного укр. політичного й державного діяча.
- Доценко, Олександр, *Зимовий похід армії УНР (6. XII. 1919-6. V. 1920)*. Варшава, 1932. Праці Українського Наукового Інституту. том XIII. НІПБ, ВКу.
Першорядне, документарне джерело для вивчення історії I Зимового походу.
- Доценко, Олександр, *Літопис української революції*. Том II, частини IV і V. Київ, 1923-24. ВКу.
Одна книга із запланованої серії документів до історії I Визвольних Змагань.
- Дубинець, Іван, *Горить Медвин*. Історично-мемуарний нарис. Нью-Йорк, 1952. УВАН. БПР.
Важливий причинок до історії повстанського руху в Україні.

- Ейдеман, Р. і Н. Е. Какурін, *Громадянська війна на Україні*. Харків, 1928. Важливе джерело, на жаль, недоступне. Какурін — це відомий больш. воєнний історик — старшина галицького штабу, що перейшов на бік червоних.
- ЕНЦИКЛОПЕДІЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА, частина I, 3 томи. Мюнхен-Нью-Йорк, 1949. Див. «Відродження Української Держави 1917-20 рр. «Том II, стор. 498-542, та розділ «Військо», том III, стор. 1166-1194.
- Ерде, Д. И. *На левобережжі 1917 г.* Харків, 1927. ВКУ.
- Ерде, Д. И. *Революція на Україні. От кереницини до немецкой оккупации.* Харків, 1927.
- Жуков, В. К. *Черноморський флот в революції 1917-1918 гг.* Москва, 1932. Більшовицька історія чорноморської флотії в революції.
- Загальна Українська Енциклопедія*. 3 томи. Львів-Станіславів-Коломия, 1934-1935.
Перша українська енциклопедія, видана перед війною, має багато цікавих статей і гасел, що стосуються до історії I Визвольних Змагань.
- Зайцев, А. *1918 год. Очерки по истории русской гражданской войны.* Париж, 1934.
Білогвардійське джерело.
- Заславский, Д. И. *Поляки в Киеве в 1920 г.* Петроград, 1922. НІПБ. Цікаве — пера відомого більшовицького журналіста.
- Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926)*. Прага, 1930.
Збірник статей, присвячених пам'яті Головного Отамана Симона Петлюри.
- Зелінський, Віктор, *Синьожупанники*. Берлін, 1940. ВПР.
Цікаві спогади командира Синьої дивізії — ген. Зелінського.
- Зимовий Похід 6. XII. 1919 — 5. V. 1920*. Ретроспективний огляд походу. Прага, 1940. ВПР.
Огляд походу опертій на працю ген. Мих. Омеляновича-Павленка. Бібліографія Зимового походу пера П. Зленка.
- Золоті ворота. Історія Січових Стрільців 1914-1919*. Львів, 1926.
Велика історія Січових Стрільців — необхідна для вивчення історії цієї формації української армії.
- История гражданской войны в СССР*. ВПР.
Том 2 (окт. — ноябрь, 1917), Москва, 1943. Том 3 (ноябрь 1918 — март 1919), Москва, 1957. Том 3 — це розкішно виданий альбом, багато ілюстрований знімками й художніми творами.

- Іванис, Василь, *Симон Петлюра — Президент України*. Торонто, 1952. ВПР.
Книга кубансько-українського політичного діяча, присвячена Головному Отаманові Симонові Петлюрі є спробою першої обширної біографії вождя I Визвольних Змагань.
- Ірчан, Мирослав, *Трагедія першого травня. Спомини з української війни на Україні*. Нью-Йорк, 1923. НІПБ.
Спогади Мирослава Ірчана (Баб'юка) важливі для вивчення історії ЧУГА і її переходу на бік поляків в 1920 році. Ірчан пізніше виїхав до СРСР, де був знищений більшовиками, тепер реабілітований.
- Какурін, Н. *Белопольская война*. Петроград, 1923.
- Какурін, Н. *Как сражалась революция?* Москва, 1925.
Немов продовження книги Троцького: Как вооружалась революция?
- Какурін, Н. *Стратегический очерк гражданской войны*. Москва, 1926.
- Какурін, Н. и К. Берендс, *Киевская операция поляков 1920 г.* Москва-Ленинград, 1927.
Італійського походження полк. Н. Какурін, служив у Галицькій армії, потім перейшов до більшовиків, дав найцінніші матеріали з погляду воєнно-історичного про «громадянську війну» і окремі її фази. Зліквідований за троцькізм.
- Калина, Володимир, *Курінь смерті УСС*. Львів, 1936.
Спогади про пробойову формацію УСС пера її командира.
- Капустянський, М. ген. *Полід українських армій на Київ-Одесу в 1919 р.* 3 частини. 2 вид. Мюнхен, 1946. ВПР.
Цінні стратегічні нариси визначного старшини укр. генштабу.
- Кедрін, І. ред. *Берестейський мир*. 3 нагоди 10 роковин, 9. II. 1918 — 9. II. 1928. Спомини та матеріали. Львів, 1928.
- Кедровський, Володимир, *Рижське Андрусово*. Спомини про російсько-польські мирові переговори в 1920 р. Вінніпег, 1926.
Спомини українського дипломата про Ризький мир.
- Кин, Д. *Деникинщина*. Ленинград, 1927. НІПБ.
З більшовицького погляду на денікінщину.
- Козельський, Б. В. *Шляхом зрадництва і авантур*. Харків, 1927, НІПБ.
Про повстанський рух в Україні і повстанських отаманів.

Кошовалець, Євген, *Причини до історії української революції*. 2 вид. Німеччина, 1948. БПР.
Цінне джерело авторства командира корпусу СС.

Короливский, С. М. *Победа великой Октябрьской Революции и установление советской власти на Украине*. Сборник документов и материалов. Киев, 1951. НІПБ.
Обширне джерело (511 стор.), але цікавих документів мало.

Коротков, И. С. *Разгром Врангеля*. Москва, 1955. БПР.
З воєнно-історичного погляду — доволі цікаве джерело.

Кох, Ганс, *Договір з Денікіном*, Львів 1930.
Про перехід УГА на бік Денікіна — пера кол. старшини УГА — німця, тепер директора Наукового інституту в Мюнхені й автора антології укр. поезії в нім. мові.

Кравс, Антін, *За українську справу*. Львів, 1926.
Спогади визначного українського генерала.

Крезуб, А. *Нарис історії польсько-української війни, 1918-1923*. Львів, 1923.
Крезуб — один із визначніших укр. воєнних істориків періоду між двома світовими війнами.

Крип'якевич, Іван і Богдан Гнатевич, ред. *Історія українського війська*. 1 вид. Львів. 1936, 2 вид. Вінніпег 1953 (див. Левицький, М.).

Кубанин, М. *Махновщина*. Крестьянское движение в степной Украине, в годы гражданской войны. Ленинград, 1927. НІПБ.
Больш. історія махнівщини — назагал добра праця.

Кубань, *Збірник*. Прага, 1927.
Збірник, присвячений найновішій історії Кубанщини.

Кузьма, Олекса, *Листопадові дні 1918 р.* Львів, 1931.

Кузьма, Олекса, *Бої за Львів*. Львів, 1933.
Дві, дуже цінні й вичерпні монографії до історії I Визвольних Змагань, пера сотника укр. армії. Мабуть недоступні на еміграції.

Курган, Р. *Страница гражданской войны*. Харків, 1955. НІПБ.
Спогад про Київ і Катеринослав 1919 року.

Ласовський, В. *Генерал Тарнавський*, Львів, 1930.
Книга про Начального коменданта УГА.

Лацис, М. Я. *Два годы борьбы на внутреннем фронте*. Москва, 1920. Гарв. Про дії че-ка в Україні.

Лебедь, Д. и В. Затонский, ред. *Октябрьская революция — Первое пятилетие 1917-1922*. Харків, 1922. НІПБ.
Обширна праця — доволі інтересна (633 стор.).

Левицький, Кость, *Великий зрив*. Львів, 1931. Гув.

Левицький, Кость, *Історія визвольних змагань гал. українців з часів світової війни 1914-1918*. Львів, 1928.

Левицький, Кость, *Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914*. Львів, 1928.
Цінні праці сеньйора українських політичних діячів Західньої України.

Левицький, Мирон ред. *Історія українського війська*. 2 пошпр. вид. Вінніпег, 1953.

Левицький, Осип, *Галицька армія на Великій Україні*. Спомини з часів від липня до грудня 1919 р. Відень, 1921. НІПБ.
Вартісний причинок сотника української армії.

Лизов, Б. М. *Шляхами інтервенцій*. Харків, 1932.

Лихолат, А. В. *Разгром буржуазно-националистической директори на Украине*. Москва, 1949. БКУ.

Лихолат, А. В. *Разгром националистической контрреволюции на Украине 1917-22 гг.* Москва, 1954. БПР.
Ці обширні праці приносять мало цікавих фактів і матеріалів.

Лозинський, М. *Галичина 1918-1921*. Відень, 1922. БПР.
Дуже цінна, документарна праця.

Лотоцький, Ол. *Симон Петлюра*. Варшава, 1936.
Вартісна студія, мабуть недоступна.

Мазепа, Ісаак, *Україна в огні й бурі революції 1917-1921 рр.* 3 томи. 2 вид. Вид. Прометей, 1950-1951. НІПБ.
Спогади визначного українського політичного діяча, одного з будівничих української державности.

Мазепа І. і П. Феденко, *З історії української революції*, Прага, 1930.

Манилов, В. ред. *1917 год на Киевщине*. Київ, 1928. НІПБ.
Події подані в хронологічній формі, багато цитатів з преси. Конечне джерело для вивчення подій 1917 р.

Марголин, Арнольд, *Україна и политика Антанты*. Берлін, 1921. НІПБ.
Солідна праця жида — кол. українського дипломата.

Махно, Нестор, *Русская революция на Украине*. От марта 1917 по апрель 1918 г. Париж, 1929. НІПБ.

Махно, Нестор, *Под ударами контрреволюции*. Апрель-июнь 1918 г. Париж, 1936. НІПБ.

Махно, Нестор, *Украинская революция*. Июль-декабрь 1918 г. НІПБ.
Спогади «вождя» махнівщини.

Меженинов, С. *Начало борьбы с поляками на Украине*, в 1920 г. Москва, 1936. НІПБ.

Миковский, А. М. *Гражданская война в СССР, 1918-1920 гг.* Москва, 1940.

Милкоков, Павел Н. *История второй русской революции.* Том I, 3 частини. Софія, 1921-1923. НІПБ.
Необхідне. Виступ Полуботківського полку в Києві та інші факти з історії української революції.

Минц, И. и Е. Н. Городецкий, *Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 г.* Москва, 1942. НІПБ.

Минц, И. и Е. Н. Городецкий, *Документы по истории гражданской войны.* Москва, 1940. НІПБ.
Важливі збірки документів.

Мишуга, Лука, *Погід українських військ на Київ. Серпень 1919.* Відень, 1920. Коротка історія походу українських армій на Київ.

Монкевич, Борис, *Слідами новітніх запорожців.* Львів, 1930.

Монкевич, Борис, *Спомини з 1918 року.* Львів, 1928.

Монкевич, Борис, *Чорні Запорожці.* Львів, 1929.
Спогади старшини Запорізького корпусу.

Моргунов, В. и З. Мочульская, *1917 год в Харькове.* Харьков, 1928. Цікаве, багато фактів.

Назарук, Осип, *Рік на великій Україні.* Конспект споминів з української революції. Відень, 1920. НІПБ.
Контroversійні, але дуже цікаві спогади визначного українського журналіста.

Оберучев, К. М. *В дни революции. Воспоминания участника Великой Русской Революции 1917 года.* Нью-Йорк, 1919. ВПР.

Оберучев, К. М. *Воспоминания.* Нью-Йорк, 1930. НІПБ.
Спогади командира Київської воєнної округи в 1917 році, завзятого противника «українізації штика».

Омелянович-Павленко, М. ген. *Зимовий похід.* Каліш, 1934.
Документарна праця командарма в Зимовому поході.

Омелянович-Павленко, М. ген. *На Україні 1917-1918.* Прага, 1935.
Спогади визначного українського генерала, що перед тим були друковані в Літературно-науковому віснику.

Омелянович-Павленко, М. ген. *Спомини.* Львів-Тернопіль, 1936.

Омелянович-Павленко, М. ген. *Українсько-польська війна 1918-1919 р.* Прага, 1929.
Документарна праця генерала, що був теж начальним комендантом Галицької армії.

Пам'яті вождя УГА. Львів, 1939.
Пропам'ятна книга видана після похоронів ген. М. Тарнавського.

Пасіка, Микола, ред. *За велич нації.* Збірник. Львів, 1938.
2 вид. Нью-Йорк, 1955. ВПР.
Збірник присвячений гетьманському періоду української державности.

Певний, Петро, *За волю і державність.* Станиславів, 1920.

Петлюра, Симон, *Статті, листи, документи.* Нью-Йорк, 1956. ВПР.
Збірник статей, листів і документів, написаних Головним Отаманом С. Петлюрою і виданий УВАН в США.

Петрів, Всеволод ген. *Спомини з часів української революції (1917-1921).* 4 томи. Львів, 1927-1931. НІПБ (тільки 3 томи).
Спогади одного з чільних організаторів українського війська.

Пионтковский, С. *Гражданская война в России (1918-1921 гг.).* Москва, 1925.
Обширна (695 стор.) праця кол. царського генерала, що став на службу в большевиків.

Попов, Николай Ф. *Нарис історії комуністичної партії (большевиків) України.* Харків, 1928. НІПБ (російське видання).
Першорядне джерело.

Рабинович, С. *История гражданской войны.* Москва, 1935.
Популярна історія — мала декілька видань.

Равич-Черкасский, М. *История коммунистической партии (большевиков) Украины.* Харків, 1923. НІПБ.
Першорядне джерело.

Рафес, Мойсей Г. *Два гола революции на Украине.* Москва, 1930. НІПБ. Цікаве.

Ріпецький, Степан, *Українське Січове Стрільцтво.* Визвольна ідея і збройний чин. Нью-Йорк, 1956.
Історія Українських Січових Стрільців.

Руднев, В. В. *Крах білопольської окупації України.* Київ, 1940.

Руднев, В. В. *Махновщина.* Харьков, 1928.

Садовський, Михайло, ген. *Генерал-полковник Микола Юнаків.* Монографія. Манускрипт. УВП.

Сальський, Володимир ген. і ген. П. Шандрук, *Українсько-московська війна 1920 року в документах.* Варшава, 1933.
Праці Українського Наукового Інституту, том XV. НІПБ.
Дуже цінна збірка документів.

Скрипник, Микола, *Статті й промови.* 2 томи. Харків, 1929-1931. НІПБ.
Необхідне джерело.

- Соловій, Дмитро, *Визвольні змагання українського народу в 1917 році в освітленні тогочасної преси*. Манускрипт, 1947. УВАН.
Дуже потрібна збірка.
- Стахів, Матвій, *Гетьманський режим в 1918 році та його державно-правна якість*. Скрентон, 1954. ВПР.
- Стахів, Матвій, *Звідки взялася советська влада в Україні та хто її будував?* Скрентон, 1955. ВПР.
- Стахів, Матвій, *Перша советська республіка в Україні*. Скрентон, 1956.
- Стахів, Матвій, *Друга советська республіка в Україні*. Скрентон, 1957. Популярно-наукова серія відомого українського науковця й політичного діяча.
- Стефанів, Зенон, *Українські збройні сили 1917-1921 рр.* 3 частини. Коломия, 1934-1935.
- Стефанів, Зенон, *Українські збройні сили 1917-1923 рр.* СУВ. 1947. ВПР.
Цінні причинки відомого українського воєнного історика.
- Сулятицький, П. *Нариси з історії революції на Кубані*. Прага, 1926.
- Сулятицький, П. *Разгром Кубанской Краевой Рады в ноябре 1919 г.* Прага, 1931.
Необхідні джерела для вивчення історії революції на Кубанщині, мабуть, на жаль, недоступні.
- Суслик, Р. Л. *Криваві сторінки з неписаних літописів*. Англія, 1955. ВПР.
Цікаві спогади полтавчанина, необхідні для вивчення повстанського руху на Полтавщині.
- Темницький, В. УСС. *Пам'яткова книжка СУВ*. Відень 1917.
- Томашівський, Степан, *Під колесами історії*. Берлін, 1922.
Аналіз визвольних змагань пера відомого історика.
- Троцький, Лев, *История русской революции*. 2 томи. Берлін, 1931, 1933. НІПВ.
Також в англійській мові, 3 томи, Лондон, 1932, Нью-Йорк, 1957.
- Тюленев, И. *Первая конная в боях за социалистическую родину*. Москва, 1938.
Причинки до історії 1 Кінної армії большевиців.
- Тютюнник, Юрко ген. *Зимовий похід 1919-1920 рр.* Коломия-Київ, 1923.
Спогади командира 4-ої Київської дивізії.
- Тютюнник, Ю. *З поляками проти України*. Харків, 1928.
Одна з праць, написана після повороту до СРСР.

- Удовиченко, Олександр ген. *Україна у війні за державність*. Вінніпег, 1954.
Дуже добрий конспект історії I Визвольних Змагань. *Українські Січові Стрільці, 1914-1920*. Альбом. Львів, 1935. ВПР.
На еміграції перевидало накладом кол. УСС — Ігоря Федева.
- Христюк, Павло, *Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920*. 4 томи. Відень, 1921-22. БКу.
Безцінна збірка документів.
- Цюкан, І. *Від Денікіна до большевиків*. Відень, 1921. НІПВ.
Фрагменти споминів галицького старшини.
- Черная книга. Сборник статей и материалов об интервенции Антанты на Украине в 1918-1919 гг.* Екатеринослав, 1925. НІПВ.
Дуже цінна збірка.
- Чижевський, Т. *Коротка історія 3-ої Залізної дивізії*. Каліні, 1922.
Історія одної з найкращих дивізій української армії.
- Чортківська офензива*. Мюнхен, 1953. ВПР.
Коротка історія Чортківської офензиви, видання Братства кол. Вояків 1-ої УД УНА.
- Шаповал, Микита, *Велика Революція і українська визвольна програма*. Прага, 1937. БКу.
- Шарик, Михайло, *Діти війни*. 3 частини. Вінніпег, 1955, 1956. ВПР.
Спогади колишнього українського вояка, вижливі для вивчення історії української авіації.
- Шатагин, Н. И. *Организация и строительство Советской армии в 1919-1920 гг.* Москва, 1954. ВПР.
Важливе для вивчення організаційних схем, озброєння, чисельности Червоної армії в 1919-1920 рр.
- Шахрай, Василь М. *Революція на Україні*. Саратов, 1919. НІПВ.
Протилеїнська книга українського большевика й делегата Радянської України на переговори в Бересті.
- Шелухин, Сергій, *Варшавський договір*. Торонто, 1947. ВПР.
Критика Варшавського договору.
- Шухевич, Степан, *Спомини*. 5 томів. Львів, 1929.
Спогади галицького майора, персонального референта НКГА та учасника делегації для переговорів про перемир'я у Варшані.
- Щаденко, С. А. *Григорьевщина. Борьба Красной армии против Григорьева*. Харків, 1929.
Важливе джерело.

Ярославин, Сидір, *Визвольна боротьба на західньо-українських землях у 1918-23 рр.* Філадельфія, 1956 БІР.
Цінна праця, пера колишнього українського вояка, тепер священика.

II. Література західноєвропейськими мовами

- Allen, William E. C. *The Ukraine: A History.* Cambridge, 1941. НІПБ.
Дивна книга дивного автора, що, без сумніву, знає матеріал, але, не зважаючи на силовану об'єктивність, подає його в неприхильному навітленні для українських визвольних змагань.
- Bobrzyński, M. *Wskrzeszenie Państwa Polskiego.* 2 tomy. Kraków, 1925.
Також про польсько-українську війну.
- Borschak, E. *L'armée ukrainienne. Une histoire de trois ans.* Paris, 1920.
Коротка історія I Визвольних Змагань.
- Chamberlin William Henry, *The Russian Revolution, 1917-1921.* 2 vls. New York, 1935.
Деякі цікаві факти, напр., про розклад російської армії в 1917 році.
- Chamberlin, William Henry, *The Ukraine: A Submerged Nation.* New York, 1944.
Прихильна для нас книга.
- Choulguine, Alexander, *L'Ukraine contre Moscou.* Paris, 1935.
Оцінка кол. міністра закордонних справ України.
- Choulguine, Alexander, *L'Ukraine et le cauchemar rouge.* Paris, 1927.
Больш. терор в Україні і жидівські погроми.
- Czernin, Ottokar, *Im Weltkriege.* Berlin-Wien, 1919.
Австр. міністер закордонних справ про переговори в Бересті.
- Documents sur les pogromes en Ukraine et l'assassinat de Simon Petlura a Paris.* Paris, 1927. БІР.
Цінна збірка документів, видана укр. видавництвом «Тризуб».
- Fedenko, Panas, *Der nationale und soziale Befreiungskampf der Ukraine.* Berlin, 1923.
- Heifetz, Elias, *The Slaughter of the Jews in the Ukraine in 1919.* New York, 1921.
Антиукраїнська книга про жидівські погроми в Україні.
- Hoffmann, M. *Der Krieg der versäumten Gelegenheiten.* Berlin, 1919.
- Hupert, Witold, *Boje lwowskie.* Lwów, 1926.

- Hupert, Witold, *Zajęcie Małopolski wschodniej i wojna w r. 1919.* Lwów-Warszawa, 1928.
Тактично-стратегічні студії польського старшини.
- Kutschabsky, W. *Die Westukraine im Kampf mit Polen und dem Bolschewismus.* Berlin, 1934.
Дуже добре написана й солідно документована більша праця українського дослідника й колишнього старшини Січових Стрільців.
- Kutrzeba, T. gen. *Wyprawa kijowska 1920 r.* Warszawa, 1937.
Солідна праця.
- Lang, Ferdinand, *Die Ukrainer Galiziens im Kampf um die Aufrichtung des Ukrainischen Staates.* Berlin, 1943.
Напис німця, кол. старшини Галицької армії.
- Maczynski, Czesław, *Boje lwowskie.* I, II. Warszawa, 1921.
Праця польського старшини, що почав бої за Львів.
- Majstrenko, Iwan, *Borot'bism. A Chapter in the History of Ukrainian Communism.* New York, 1954.
Документальна праця про боротьбизм.
- Malinowski, Władysław Pobóg, *Najnowsza historia polityczna Polski 1864-1944.* T. 1, Paryż, 1953, Tom 2, cz.I, London, 1956.
Багато місця присвячено польсько-українській війні.
- Manning, Clarence A., *Twentieth-Century Ukraine.* New York, 1951.
Популярна історія України — XX століття, що тільки неприхильного шуму викликала в СРСР.
- Margolin, Arnold D. *From a Political Diary: Russia, the Ukraine and America, 1905-1945.* New York, 1946.
Спогади жида — українського дипломата.
- Martovych, Oleg, *Ukrainian Liberation Movement in Modern Times.* Edinburgh, 1951.
- Martovych, Oleh, *Por la Libertad de Ucrania.* Buenos Aires, 1952.
Інформаційні історії визвольних змагань українського народу від Хмельниччини по УПА. Бібліографія.
- Material Concerning Ukrainian-Jewish Relations during the Years of the Revolution.* Collection of Documents and Testimonies by Prominent Jewish Political Workers. Preface by F. Pigido. Munich, 1956.
Видання Українського Інформаційного Бюро в Мюнхені.
- Pipes, Richard, *The Formation of the Soviet Union.* Cambridge, 1954.
Солідна й документарна праця про боротьбу неросійських народів проти советської агресії й створення Радянського Союзу.
- Przybylski, A. *Wojna polska 1918-1921.* Warszawa, 1930.
Історія польських воєн 1918-1921.

- Reshetar, John S. *The Ukrainian Revolution 1917-1920*. Princeton, 1952.
Історія I Визвольних Змагань українського народу, головню в їх політичному й дипломатичному аспектах. Мілітарний аспект доволі занедбаний.
- Roja, Boguslaw, *Legandy j fakty*. Warszawa, 1932.
Знаменита праця польського генерала, що старається відбронзувати найновішу історію.
- Sopotnicki, Józef, *Kampanja polsko-ukraińska*. Lwów, 1921.
Тактично-стратегічна студія польського старшини, що його група прийшла на допомогу полякам у Львові при кінці 1918 року.
- Stachenwicz, J. gen. *Dzialania zaczepne III. armiji na Ukrainie*. Warszawa, 1936.
Стратегічна студія про дії III польської армії в Україні в 1920 році.
- Stewart, George, *The White Armies of Russia*. New York, 1933.
Про білі російські армії.
- Xydias, Jean, *L'intervention francaise en Russie 1918-1919. Souvenirs d'un témoin*. Paris 1927.
Про французьку інтервенцію в Україні, неприхильна для українських визвольних змагань.

III. Періодичні видання

- Армія и революція*, Харків, 3 річники, 1921-1923. Гув.
- Архив русской революции*, Берлін. 32 томи, 1921-1937. НІПБ.
- Вісник*, Львів, 1933-1939. ВКо, комплет.
- Гуртуймося*, Прага, журнал військово-громадської думки під ред. пполк. В. Філоновича та сотн. М. Битинського. УВІІ.
- Дніпро*, Львів, річники 1929-1938. ІПро.
- За Державність*, річники 1925-1939. УВІІ, комплет.
- Красная летопись*, Ленинград, 62 томи, 1922-1934. Гув.
- Красный Архив*, Москва, 106 томів, 1922-1941, НІПБ.
- Летопись революции*, Харків, 1922-1927, НІПБ, здекомплетований.
- Літопис революції*, Харків, 1928-1933, НІПБ, здекомплетований.
- Літературно-науковий вісник*, Львів, 1922-1933, ВКо, комплет.
- Літопис Червоної Калини*, Львів, 1929-1939, календарі, журнал, ВКо, ІПро.
- Нація в поході*, Прага.
- Наш Вік*, Торонто, 1950-1951, УВАН.

- Наша Доба*, Париж, 1949, УВАН.
- Немезіда*, Яблонна коло Варшави.
- Табор*, Каліш, 1923-1939, військовий журнал під ред. ген. В. Куца.
- Тризуб*, Париж, 1925-1939.
- Хліборобська Україна*, Відень.
- Червона армія*, Харків, 1924-1935.
- Червоний шлях*, Харків, 14 томів, 1923-1936.

ПОКАЗНИК

У цьому показнику об'єднано показники: а) тематичний (назви тем, що зустрічаються в тексті, б) географічний (назви місцевостей), в) особовий (прізвища й імена військових та цивільних осіб, г) назви військових з'єднань і частин української та чужих армій. Ступінь військових старшин зазначено скороченням: хор. — хорунжий, чет. — четар, пор. — поручник, сотн. — сотник, май. — майор, пполк. — підполковник, полк. — полковник, ген. — генерал, кап. лейт. — капітан-лейтенант фльоти, от. — отаман. Подано останній відомий ступінь. Приналежність старшин до різних армій зазначено скороченнями: австр. — австрійський, б. — більшовицький (Червона армія, Советська армія), добр. — добровольчий (російська Добрармія), нім. — німецький, рос. — російський (царський), укр. — український (Армія УНР і УГА), франц. — французький тощо. Інші скорочення вжиті в показнику такі: ав. — авіація, арм. — армія, армійський, Б. — Бібліографія джерел до історії І Визвольних Змагань, подана наприкінці книги, в. — військовий, ген. секр. — генеральний секретар, гр. — група, д. дивись, д-р — доктор, зал. — залізничний, ЗОУНР — Західня область Української Народньої Республіки, іст. — історик, кол. — колонія, м. — місто, мін. — міністер, м-ко — містечко, письм. — письменник, повст. — повстанський, пол. — політик, проф. — професор, публ. — публіцист, р. — річка, с. — село, свяц. — священник, сов. — советський, ст. — станція.

Авіозагони, 53
Авіоінспектури, 53
Авіопарки, 53
АВІАЦІЯ, українська, 7, 33, 53-62; історія, 53; організація, 53-55, Галицька авіація, 55-56, Література, 62
АВСТРО-УГОРСЬКА АРМІЯ, 38, 68, 85-102; реорганізація — 85-86; штурмові батальйони — 85; гірські бригади — 86-87; артилерія — 86, 96-98; багатонаціональна армія — 86, 95-105; українці в корпусах — 68, 100, 103; в дивізіях — 98-103, 202; в полках — 38, 88-95, 98-102; українці — генерали австр. армії — 221
Агентурна розвідка, 162
Азербайджан, 156
Акт Злуки, 135
Албанський фронт, 102

Александровіч, Єжи, поль. ген. 118
Алмазов, О. укр. полк., 29, 46, 179
Амуніція, 35, 39, 44
Ананіїв, д. Онаніїв
Андрієвський, Віктор, укр. пол. і публ. 81, Б.
Андрюшине, с. на Херсонщині, 199
Ангел, укр. повст. от., 141, 162, 163, 232, 254
АНТАНТА, 104, 125, 126, 142, 146, 156, 157, 160, 173, 252; Антанта й ген. Денікін, 154; Бльокада укр. території, 154-155; Антанта й Україна, 158-159, 233; укр. орієнтація на Антанту, 248-249, 248-249; Антанта і Східня Галичина, 252-253; політика представ-

ників А. в Одесі, 1920 р. — 181
Антонівка, с. на Поділлі, 211
Антонов-Овсенко, Володимир А., б. командарм, 12, 271, Б.
Армійські групи укр. армії, 20, 27, 32, 148, 151, 162-165
Армійські корпуси, д. Корпуси Армії, багатонаціональні, 63, 64, 76, 86, 96-105
АРМІЯ, українська д. Українська армія; Австро-угорська д. Австро-угорська армія; Дійова армія УНР д. Українська армія; Добровольча російська армія д. Добрармія; Галицька армія д. Українська армія; Червона армія д. Червона армія; Червона Українська Галицька Армія (ЧУГА) див. ЧУГА. Наддніпрянська армія д. Українська армія; Російська (царська) армія д. Російська армія
Арсенали зброї, 57
Арсенал, київський, 136
Артилерійська розвідка, 45-48
Артилерійський зв'язок, 45
Артилерійський Резерв Головного Командування, 46
Артилерійські майстерні, 30, 47, 57
Артилерійські парки, 45, 46
АРТИЛЕРІЯ, 45-48, характеристика 45, кількість і організація, 45-46, галицька, 46-47, озброєння, 47, 48, д. також Організація війська
«Архив Русской Революции», журнал, 269, Б.
Ауст, австр. генерал, 100
Афнер, Григорій, сотн. автор, 180, 205, 234, 236, 255
База Наддніпрянської армії, 52
Базар, Базарська трагедія, 33
Байлов, б. бригадир, 217
Бактеріологічна війна, 174, 190
Балта, м. на Поділлі, 31, 141, 182, 188, 191, 192, 200, 212, 230, 232, 234, 254
Бандрівський, Омелян, в. пласту, 113
Бар, м. на Поділлі, 140, 149, 151, 187

Баранів, полк. укр. ав. 53
Барахти, с. коло Києва, 164
Баришпіль, м-ко на Полтавщині, 165, 166
Бартельмі, франц. ген. 125, 144, 249
Барчинський, укр. пор., 17
Басарабія, 32, 98, 101, 142, 171
Батальйони, д. Організація армії
Батерії, д. Організація армії
Батурич, м-ко на Чернігівщині, 77
Бахмач, зал. вузол на Чернігівщині, 77
Бачинський, Василь, укр. сотн. 118
Вашинський, Е., укр. пполк. 179
Безрадище, с. коло Києва, 169
Безручко, Марко, укр. ген. 29, 254, Б.
Беллюно, м. в Тиролі, 102
Бельгія, місія в Україні, 70
Бельц, австр. ген. 100
Бербецькі, Леон, поль. ген. 118
Бергдорф, нім. кол. на Херсонщині, 181, 187, 193, 194, 199, 224, 229, 234, 235
Бердичів, м. на Київщині, 21, 152, 189, 217
Бережани, м. в Галичині, 118, 139
Берестейський договір, 74, 75
Берестовенко, сотн. укр. ав. 54
Бершадь, м-ко на Поділлі, 187, 204, 205, 207, 230, 256
Бехер, Ізидор, укр. хор. 224
Бидгощ, м. в Польщі, укр. авіошкола, 55
Бібліографія джерел до історії І Визвольних Змагань, 263, 271, Б.
Бігун, Микола, в. пластун, бойовик УВО, 102
Бізанц, Альфред, укр. пполк. 117, 130, 131
Біла Церква, м. на Київщині, 21, 153, 162, 163
Білецький, укр. чет. 206
Білий, Гнат, козацький діяч і автор, 271
Білинський, Ярослав, в. пластун, 113, 114

Білорігцев, добр. полк, тер-ський козак, 153, 162, 166, 252
Білон, Петро о. протосрей, автор, 62, 270, В.
Білорусь, 21, 42, 73, 76, 128, 251
Більшовики, 136, 137, 140, 141, 159-160, д. також Росія, Червона армія
Бірзуля, зал. вузол на Херсонщині, 148, 152, 163, 182, 187, 192, 193, 195, 200, 209, 211
Блакитний, укр. повст. от. 32, 141
Блощаневич, укр. сотн., 180
Бльокада, 174-175
Бобрики, зал. ст. на Херсонщині, 195, 201, 202, 216, 224, 238, 240
Бобринець, м-ко на Херсонщині, 142, 178, 187, 189, 196, 228
Бобринська, зал. вузол на Київщині, 162, 167
Бобровський, Борис, укр. ген. 13
Бог, р. в південній Україні, 145, 146, 181, 182, 183, 187, 195, 200, 202, 228, 230, 233, 236, 240, 255
Богданівський полк, д. Полки Божко, Юхим, укр. от., 28, 140
Болбочан, Петро, укр. полк., 20, 25, 37, 83
Болдирів, сотн. укр. ав. 52
Болотенко, О. автор, 271
Бондаренко, укр. полк. 77
Борислав, м. в Галичині, 125
Воротьбистська революція, 229
Борщагівка, с. коло Києва, 165
Ворців, м. в Галичині, 117
Вота, Льюїс, бурський ген. 125, 253
Воярка, зал. ст. коло Києва, 166
Браїлів, м-ко на Поділлі, 151
Бранденбурги, тип літаків в укр. армії, 56
«Брат проти брата», 67, 68, 202
Братство вояків І УД УНА, 129
Братство української державности (БУД), 256
Брацлав, м. на Поділлі, 182, 187

Бредов, Николай Е., добр. ген. 153, 162, 168, 169, 170, 171, 254
БРИГАДИ, 24-26, 28-31, 38, 41, 44-45, 49, 56-57; важкої артилерії, 24, 45; піші, 25, 26; гірські, 25, 31; кінні, 25, 28, 30, 31, 41, 44; польової артилерії, 26, 45; залізнична, 49; місцеві, 56, 57, д. також Організація війська
БРИГАДИ, галицькі: 1. УСС, 30, 35, 121, 139, 152; 2. Коломийська, 30, 31, 38, 118, 121, 139, 151, 152, 162, 164, 165, 166, 167, 194, 230; 3. Бережанська, 30, 35, 117, 118, 121, 139, 151; 4. Золочівська, 30, 35, 139, 151; 5. Равська, 30, 117, 139, 151, 164, 166; 6. Сокальська, 30, 139, 151, 151, 164, 166; 7. Львівська, 30, 35, 117, 121, 130, 139; 8. Самбірська, 30, 31, 118, 121, 139, 151, 152, 162, 164, 165, 166, 194, 230; 9. Угнівська, 30, 139, 151, 163; 10. Яворівська, 30, 117, 139, 151, 164; 11. Стрийська, 20, 30, 121, 139, 147, 148, 194, 230; 14. Станиславівська, 30, 31, 139, 151, 193, 194, 230; 15. — 21. 30, 31, 139; 1. Гірська, 31, 190; 1. Кінна, 164, 171, 175, 181, 182, 185, 187, 190, 192-195, 197, 200-202, 204-209, 211, 216-218, 220, 227, 229, 234, 236, 237, 255, 256
Брик, Михайло, укр. пор. 17, 112
Брікс, нім. в. іст. 270
Броди, м. в Галичині, 52, 118, 134
Броневики, 52
Броневі поїзди, 52, 143, 149, 150, 152, 192, 196, 197, 200, 207, 208, 212, 216, 217, 223, 236, 238, 240
Броневоєвський, Володимир Б. укр. в. іст. 270
Брусилів, м-ко на Київщині, 164
Брусілов, А. А., рос. ген. 78
Брянськ, м. в Росії, 42
Будапешт, м. в Угорщині, 248
Будівельні курені, д. Організація війська

Буковина, 22, 23, 75, 79
Булавні відділи й сотні, д.
Організація війська
Булатов, сотн. укр. ав. 55
Бутенко, укр. пор. 225
Бучач, м. в Галичині, 118, 130, 139
Важкі гарматні полки, 45, 46, 165
Вайс, Е. укр. пор. 194, 225
Валегоцулово, с. на Херсонщині, 200
Валки, муніципін, санітарні, д. Організація війська, Тилові служби
Ванькович, полк. укр. ав. 53
Вапнярка, зал. вузол на Поділлі, 151, 187, 192, 204, 206, 207, 208, 212, 216, 241
Варшава, столиця Польщі, 126, 137, 233, 249, 263
Варшавський договір, 157, 161, 218, 230, 231, 232, 254, д. також Польща
Васильків, м. на Київщині, 162, 164, 165, 169
Васильчичин, Осип, укр. пор. 111
Вегинер, полк. укр. ав. 53, 54
Велика Британія, 158
Велика Бугайка, с. коло Києва, 164, 165
Великдень на Херсонщині, 238-240
Великі Луки, м. в Росії, 42
Вербка, с. на Поділлі, 208, 211, 213, 217
Верніш, укр. сотн. 167
Веселий Кут, зал. ст. на Херсонщині, 198
Весоловська, Марія з Охримовичів, укр. діячка, 109
Весоловський, Остап, укр. діяч, 109, 111
Весоловський, Ярема, в. пластун, 110, 115
Вета, с. коло Києва, 165, 166
Ветеринарі, військові, 57, д. теж Тилові служби
Вибори до Всеросійських Установчих Зборів, 23, 72
ВИЗВОЛЬНІ ЗМАГАННЯ 1917-1920, армія 6-70, втрачені можливості, 242-257, можли-

вості в І Зимовому Поході, 180 і д.
Виметаль, укр. май. 164, 165, 166, 167, 168
Винниченко, Володимир К., укр. пол. діяч і письмен. 81
Вислоцький, Іван, укр. сотн. 172, 173
Виступ Полуботківського полку, 36
Вишнівський, Олександр, укр. полк. 180
Відень, стол. Австрії, 220, 221, 222
«Війна і Техніка», журнал, Париж, 263
Військова Академія, д. Школи, військові
Військова Рада, тимчасова, 15
Військовий реєстр, д. Реєстр, військовий
Військові З'їзди, 9, 68, 244; Перший, 69; Другий, 14, 69-70; Третій, 70; XII Армії, 72
«Вільна Україна», бронепоезд, 51
Вільне козацтво, 36, 203, 244, 245
Вілсон, Вудров, президент США, 242
Вільшанка, с. на Поділлі, 183, 208, 210, 211, 213, 215, 216, 241
Вінниця, стол. Поділля, 21, 67, 141, 147, 151, 152, 175, 183, 187, 189, 191, 192, 203, 206, 217, 233, 240, 254
Вінниччина, 27, 232
Вірановський, рос. ген. 79
Вірменія, 72, 161
«Вісті Братства І УД УНА», журнал, Мюнхен, 269, 272
«Вісті Музею Визвольної Боротьби», журнал, Прага, 263
«Вісті Українського Військового З'їзду Кавказького фронту», 80
«Вісті Української Краєвої Ради Закавказзя», 80
Вітек, укр. сотн. 180
Вітовський, Дмитро, укр. полк. 15
Вітошинський, австр. ген. 221
Вовк, А., укр. ген. 180, 218
Вовчухівська офензива, 249

- Вогнемети, 35
«Военная Энциклопедия», вид. Ситіна, 267
«Военный журнал», 262
«Военный сборник», 262
Воєнна історія, 259-260
Вози, обозні, 57
Вознесенське, м. на Херсонщині, 178, 182, 187, 188, 189, 196, 199, 228, 236, 240, 255, 256
Волинець, укр. повст. от. 141, 182, 217, 232, 254, 255
Волинська група, 20, 32, 33, д. також Українська армія
Волинська дивізія, д. Дивізії
Волинський полк, д. Російська армія
Волинь, 67, 189
Володимир, м. на Волині, 67
Волосевич, укр. сотн. 179
Волох, Омелько, укр. от. 23, 25, 229
Волочиське, м-ко на Поділлі, 52, 149
Волошин, Павло, укр. полк. 11
Волощук, укр. май. 117, 130, 131
Вольф, Арнольд, укр. ген. 20, 117, 130, 131, 139, 147, 149, 150, 151, 164, 165, 207, 220
Ворохта, с. на Гуцульщині, 116, 160
«Вояк», журнал, Париж, 263
Врангель, Петро Н., добр. ген. 170, 232, 254, 255, 271
Всеросійські Установчі Збори, вибори, 23, 72
Втрати укр. частин в офензиві Керенського, 73
Вурмбрандт, укр. май. 139
В'ючні коні, 39, 44, 48
- Гавбиці 47-48
Гавриляк, М. укр. пор. 194, 209, 225
Гайдамаки, червоні, чорні, одеські, катеринославські, див. Полки, Українська армія
Гайсин, м. на Поділлі, 141, 182, 187, 254
Гайсинщина, 232
Галаган, М., укр. дипломат, 81, 156, 248, 271, Б.
Галицька армія, д. Українська армія
- Галичина, 24, 68, 74, 85, 98, 104, 116, 124, 126, 129, 134, 218, 222, 257
Галина, д-р, укр. в. лікар, 73
Галкин, Олекса, укр. ген. 19
Галкин, укр. полк. 180, 191, 192
Галлер, Юзеф, поль. ген. 116, 123, 126, 134
Галька, Антін, укр. сотн. 17
Ган, Юрко, укр. сотн. 11
Гандзюк, укр. ген. 21
Ганжа, укр. сотн. 26
Гарасимів, Антін, д-р, укр. пол. діяч, 111
Гарасимів, Юрко, пхор. УСС, 115
Гармата, д. Артилерія, Озброєння, Роди зброї
Гарматня служба, д. Тиллові служби
Гарматній полк, д. Організація війська
Гасло: «Хай нас розсудить залізо й кров», 125
Гасло: «Через Київ до Львова», 124, 138
«Гастролірування», 218, 220
Гембачев, укр. ген. 139
Генерал-квартирмейстерства, 13, 15, 19
Генеральний секретаріат військових справ, 15
Генеральний штаб, 15, 16, 19-20
Геодезична служба, д. Тиллові служби
Геодезичний відділ, 58
Гетьманат 1918 року, 24, 25, 26, 27, 35, 36, 37, 43, 46, 49, 53, 56, 58, 60
Гетьманщина, історична, 66
Гинейко, полк. укр. ав. 53, 54
Гірські гармати 05/8, 48
Гірські гарматні полки, 45, 48
Глеваха, с. коло Києва, 165, 166
Глинський, укр. полк. 15
Глібовицький, пхор. 225, 226
Гнапевич, Богдан, д-р, укр. сотн. 261
Годис, Антін, в. пластуц, 113
Голендри, зал. ст. на Київщині, 152
Головин, Н. Н., рос. ген. 80, Б.
Головна Шкільна Управа, д. Школи, військові
Гологори, м-ко в Галичині, 118
- Голта, м-ко на Херсонщині, 182, 187, 191, 196, 203, 240
Голуб, укр. повст. от. 217
Гомель, м. на Білорусі, 76
Гончаренко, полк. УПА, 33
Горбач, О. д-р, автор, 129, 266, 267, 269
Горбільський, Г. укр. в. іст. 265, 271
Горліс-Горський, автор, 203
Городок, м-ко на Поділлі, 137, 149
Городська Дума, Київ, 167, 168, 169
Горшков, полк. укр. ав. 53, 54
Гостів, с. коло Києва, 166
Гофнунгсталь, нім. кол. на Херсонщині, 127, 230
Гоц, укр. хор. 11
Греков, Б. Д., сов. іст. 270
Греков, Олександр, укр. ген. 16, 20, 118, 129
Гречак, укр. пор. 17
Гречанівський, Гриць, укр. сотн. 225
Грибовський, укр. пполк. 180
Григорієв, укр. повст. от. 27, 141, 154, 231
Григорієвці, 231, 254
Грицак, Євген, укр. шкільний діяч, 203
Гришине, зал. ст. в Донбасі, 42
Грицишин, Степан, булавний, 240
Грузія, 161, 251
Група майора Виметаля, 164, 165
Групи, армійські: Волинська, 140, 149; Тютюнника, 140, 148, 149, 151, 153; Удовиченка, 149, 151; Дійової армії, 148, 151; д. також Українська армія
Грушевський, Михайло, проф. укр. іст. і пол. діяч, 260, 264
Губер, Борис, полк. Укр. ав. 55, 56
Гулий-Гуленко, Т., укр. ген. 28, 29, 32, 178, 206, 228
Гуперт, Вітольд, поль. пполк. 271, Б.
«Гуртуймося», журнал, Прага, 184, 213
Гуцульщина, 116, 160
- Гвардія, російська, 22, д. теж Російська армія
Гліксталь, нім. кол. на Херсонщині, 193, 230
Горюнов, сов. конструктор кулеметів, 39
Гранатомети, 35
Гретцмюллер, нім. в. іст. 270
- Далековиди, 48
Далекоміри, 48
Данилівка, с. коло Києва, 169
Данилов, Г. Н., рос. ген. 80
Данівка, с. на Поділлі, 206
Дармохвал, Володимир, в. пластуц, 81
Дарниця, передмістя Києва, 165, 166
Дашів, м-ко на Київщині, 41, 227
Двинськ, м. в Латвії, 42
Делатин, м. в Галичині, 116, 160
Дельвіг, Сергій, укр. ген. 19, 21, 126, 144, 249, 250, 251
Демидова, с. на Поділлі, 206
Деморалізація, 64, 72, 76, 217, 218
Дем'ячук, Михайло, укр. хор. 197
Денікін, Антон, добр. ген. 11, 81, 123, 124, 136, 153, 154, 155, 157, 158, 159, 161, 170, 173, 175, 180, 190, 218, 220, 229, 231, 233, 253, 254, 271
Деражня, м-ко на Поділлі, 150, 151
Дереш, укр. пор., в. вет. 194, 224
Дереш, Петро, укр. чет. 194, 223, 224
Державний секретаріат військових справ (ДСВС) ЗОУНР, 57, 268
Десант, Добармії в Одесі, 146, 173
Десант, французький, в Одесі, 154
Десна, р. в Півн. Україні, 72
Джугастра, с. на Поділлі, 183, 208, 211, 212, 213, 214, 241
Джурич, с. в Галичині, 131
Дзвиняч, с. в Галичині, 117
ДИВІЗІЇ, української армії: 1917-1918: Сердюцькі, 26, 36,

37; Запорізька, 25, 34, 37; Сина, 26; Сіра, 26, 37; Дніпровська, 26, 27, 47; Чорноморська, 26, 27, Подільська, 26; Степова, 27, 32, 75, 79; Одеська гайдамацька, 23, 42, 82, 83; 1919: 1. Північна, 20, 27, 140, 148; 2. Запорізька Січ, 20, 26, 27, 28, 140, 148; 3. Залізна, 20, 27, 28, 29, 38, 140, 148; 4. Холмська, 20, 28, 140, 148; 5. Київська, 20, 28, 140, 148; 6. Запорізька, 25, 28, 140, 162, 164; 7. Запорізька, 25, 28, 140, 162, 164; 8. Запорізька, 25, 28, 140, 162, 164; 9. Залізнична, 25, 28, 140, 148; 10. СС, 25, 28, 140; 11. СС, 25, 28, 140; 12. Партизанська, 20, 27, 28, 140, 148; 1920: 1. Запорізька, 28, 175, 179, 187, 196, 207, 208, 216, 228, 254; 2. Волинська, 28, 179, 187, 196, 205, 207, 208, 216, 228, 254; 3. Залізна, 28, 180, 231, 254; 4. Київська, 28, 187, 196, 207, 208, 209, 213, 216, 218, 228, 254; 5. Херсонська, 28, 217, 220; 6. Січова, 28, 231, 254; Окрема кінна, 28, 40, 44; Кулеметна, 28; д. теж Українська армія, Організація війська, Роди зброї.

Дивізії, 1, 25, 28, 45, 46, 51, 52; Автопанцерний полк. Дістеля, 51-52; Автопанцерний СС, 52; Запорізький важкий гарматний, 46; Кінний гірсько-гарматний полк. Алмазова, 25, 28, 29, 46; д. теж Організація війська, Роди зброї.

Дивізія «Галичина», 172
Диктатура ЗОУНР, 118, 127, 136
Дипломатія, українська, 155-158, 247-251
Директорія УНР, 11, 15, 20, 26, 35, 38, 44, 54, 58, 126, 127, 202
Дишлевий, укр. осаул (шполк), 220
Дійова армія УНР, д. Українська армія
«Діло», щоденник, Львів, 269
Дістель, В., укр. шполк. 52

Дністер, р. в Півд. Україні, 116, 126, 134, 137, 148, 149, 171, 181, 183, 220, 231, 249, 261
«Дніпро», календар, 269, Б.
Дніпро, р. в Україні, 146, 163, 164, 165, 166, 183, 228, 248, 251, 255

ДОВБАРМІЯ, російська біла армія, 173, 223, 234, 251; стан, 11, 142; десант в Одесі, 146; просування на Київ, 153, 162, 163; група ген. Бредова, 153, 171; Добармія й антанта, 154, 155, 248; Д. і Польща, 156, 157; Д. й Україна, 156, 248; козацькі частини на укр. фронті, 158; Д. у Києві, 167; переговори в Бобринській, 163; в Києві, 169-170; з армією УНР, 180-181; договір з Гал. Армією, 190, 253; Армія УНР в запллі, 228; розгром Д. 231, 254; частини: Ігвард корпус, 153; II корпус, 153, 163; IV корпус, 153; 7 пд, 153; 11пд, 153, 168; 2 тер. кін. коз. бриг. 41, 54, 153, 154.

Довбанюк, сурмач I Кінної бригади, 209

Долинська, м-ко на Херсонщині, 142, 178, 228
Долуд, Андрій, укр. полк. 18, 29, 178, 179, 205, 211, 218
Дон, козацька республіка, 156, 157, 161, 252
Донбас, 42, 75
«Донская летопись», журнал, 269
«Донские дела», журнал, 269
Дорошенківський полк, д. Полки української армії
Дорошенко, Дмитро, укр. іст. 81
Доценко, Олександр, укр. полк. і автор, 178, 184, 195, 206, 208, 212, 217, 262 271, Б.
Драган, укр. чет. 125
Дрогобич м. в Галичині, 125
Дружини Українських Націоналістів (ДУН), 273
Дубицький, Ярослав, в. пла-стун, 114
Дубно, м. на Волині, 67
Дубовий, Іван, укр. полк. 179

Дуліби, с. в Галичині, літ. май-дан, 55, 56, 62, 110, 111, 115, 221, 222
Думін, Осип, укр. сотн. і автор, 81, 266
Дунайці, м-ко на Поділлі, 140, 149
Духовенство, військове, 58, д. теж Тилові служби
Духонин, Н. Н. рос. ген. 78
Дяченко, Петро, укр. полк. 44, 168, 179

Ейдеман, Роберт П., б. в. іст. 271, Б.
Енциклопедія Українознавства, 129, 258, 259, 262
Ерле, А., укр. май. 15
Ескадри, літунські, повітро-плавні, 55

Євський, сотн., укр. літ. «ас», 55
Євтимович, Варфоломій, укр. шполк. 81
Єгоров, сотн. укр. ав. 54, 55
Єгоров, А. І. б. маршал. 79
Єднак, укр. май. 194, 225
Єдність стратегії, 123-124, 136-137
Єлисаветград, м. на Херсонщині, 189, 231, 254
Єлтушково, м-ко на Поділлі, 149, 151
Єнджеєвські, Владислав, поль. ген., 118
Єрошевич, Петро, укр. ген., 22, 23, 75, 81, 148

Жабокрич, с. на Поділлі, 211
Жандармерія, польова, д. Тилові служби
Жаховський, сотн. укр. ав. 54, 55
Жеребково, зал. ст. на Херсонщині, 200, 201
Жиди в Галицькій арії, 153, 224; в Онанісі, 200, 224
Житомир, столиця Волині, 20, 42, 67, 79, 83, 147, 152, 156, 164, 165, 166, 189, 248
Жмеринка, м. і зал. вузол на Поділлі, 21, 67, 73, 147, 149, 150, 151, 163, 182, 187, 204, 206, 207, 208, 211

Жовнин, м-ко на Поділлі, 178
Жуківський, Олександр, укр. полк. 13
Жупінас, укр. шполк. 180
Журавлівка, зал. ст. на Поділлі, 207, 208

Заболотний, укр. повст. от. 141, 182, 200, 217, 232, 254, 255
Забор'є, с. коло Києва, 169
Загородський, Олександр, укр. ген. 28, 29, 179, 228
«За державність», воєнно-історичний журнал, 60, 64, 72, 73, 75, 76, 81, 82, 263, Б.
«За Збройну Україну», журнал, Париж, 263
Закарпаття, 114
Залізна дивізія, д. Дивізії укр. армії
Залізнична охорона, 25
Залізничний страйк у Києві, 162, 164, 165
Залізнодорожні війська, 24, 48, 49, д. теж Організація війська
«Залізники», д. Полки української армії
Залізі, м-ко в Галичині, 118
Заліщики, м. в Галичині, 212
Замора, б. комісар, 193
Замасові частини, 27, 29, 30, 49, 57, 58, д. теж Організація війська
Запляси, зал. ст. на Херсонщині, 201
Запоріжжя, 231
Запорізька Січ, д. Дивізії укр. армії
Запорізький загін, 25, 37
Запорізькі дивізії, д. Дивізії укр. армії
«Запорожець», бронепотяг, 52
«Запорожець», журнал, Каліш, 182
Заремба, австр. ген. 202
Заслав, м-ко на Волині, 144
Заславський, Осип, укр. сотн. 186, 191, 192, 194, 222, 236
Затише, зал. ст. на Херсонщині, 192-198, 200, 230, 235, 236
Затонський, Володимир, б. пол. діяч, 156, 230, 248
Західний фронт, д. Фронти

Західньоукраїнська Народня Республіка (ЗУНР), 134
Зах. Область УНР (ЗОУНР), 134
Збірна юнацька школа, 59
Збірник справоздань, 32
Збройна боротьба, вирішальна, 257
Збройні майстерні, старшини, 57
Збруч, р. в Зах. Україні, 60, 122, 134, 137, 138, 144, 249, 250
Звенигородський кіш Вільного козацтва, 83
Звенигородщина, 141
Зв'язель, м. на Волині, 144, 152, 164, 165
Зелений, укр. повст. от. 27, 141, 163, 164, 232, 254
Зелінський, Віктор, укр. ген. 10, 26, Б.
Зелінські, Зигмунт, поль. ген. 118
ЗИМОВИЙ ПОХІД, ПЕРШИЙ, 1, 8, 18, 28, 31, 58, 124, 135, 136, 144, 186, 191, 195, 196, 206, 217, 228, 230, 232, 233, 253, 254; оцінка, 229; стратегічна концепція, 230-232; перехід через розташування ГА 190-191; в запллі Добрармії, 228; прорив через фронт XIV армії, 209-211, 216-217; значення Зимового Походу, 174-184
Зінгер-Співаченко, укр. хор. 224
З'їзди, військові, д. Військові З'їзди
Зленко, Петро, укр. сотн. і автор, 184
Знаменка, зал. вузол на Херсонщині, 182, 195, 200
Золота Липа, р. в Зах. Україні, 126
«Золоті ворота», історія Січових Стрільців, 62, 262, Б.
Золотоноша, м. на Полтавщині, 178
Золочів, м. в Галичині, 118, 139, 202
Зорення, зорець, 48
Зубрицький, укр. сотн. 131
Зубчатка, д. Краски родів зброї

Іванис, Василь, укр. куб. пол. діяч і автор, 12, 82, 272, Б.
Іваницький, укр. сотн. 17
Іванів, б. ген. в ЧУГА, 230
Івасик, Роман, в. пластун, 109
Івасик, Степан о. укр. пол. діяч, 111
Івасюк, Микола, укр. маляр, 205
Ігнатівка, с. коло Києва, 166, 170
Ізонцо, р. в Італії, 99, 100
Імператорська воєнна академія, 262
Інженерна служба, д. Тилові служби
Інженерні війська, 48-49, д. також Організація війська, Роди зброї
Інспектури авіації, 19, 53
Інспектури артилерії, 19
Інструкторська школа старшин, д. Школи, військові
Інтервенція, 159, 253, 256
Ірпень, р. на Київщині, 170
«Історія Останньої Війни Австро-Угорщини», офіційна історія, 85-105
«Історія українського війська», 62, 266, 272, Б.
Італійський фронт, 99, 100, 101-104
Італійці в I Кінній бригаді, 225
Італія, українські полонені, 146, 158, 190, 233, 255

Кавказ, 161, 231
Кадетські корпуси, д. Школи, військові
Кадри, 37-38
Казань, стол. Волзьких татар, 83
Кай, б. комісар, 193
Какурин, А. Е. укр. полк. пізніше б. в. істр., 80, 271, Б.
Калинівка, м-ко на Поділлі, 152
Калинковичі, зал. вузол на Білорусі, 164
Калитовський, Омелян, укр. пол. діяч, 111
Камінна Криниця, с. на Київщині, 203, 204

Кам'нець, стол. Поділля, 28, 54, 55, 123, 137, 140, 152
Кандяк, укр. чет. 17
Канів, м. на Київщині, 178
Кануков, князь, полк. укр. ав. 55, 56
Капеляни, військові, 58
Капкан, Юрко, укр. полк. 13
Каплида, с. коло Києва, 165
Капустянський, Микола, укр. ген. 14, 15, 19, 21, 129, 141, 172, 262, 265, Б.
«Кармелюк», укр. бронепотяг, 52
Карпати, гори в Україні, 106
Карп'як, укр. сотн. 195
Картографічний відділ, 58
Кассель (Комарівка), нім. кол. на Херсонщині, 41, 181, 187, 193, 194, 227, 229, 235, 236
Катеринослав (Січеслав), м. в Україні, 66
Катеринославщина, 141
Качківка, с. на Поділлі, 211, 215
Качмарська, Марія, в. канцелярист, 197
Кешев, австр. ген. 99, 100, 101, 103, 104
Кедровський, Володимир, укр. в. діяч і дипломат, 82, Б.
Келлер, граф, рос. і гетьм. ген. 202
Керенський, Александер, рос. пол. діяч, 73, 74, 245, 247
«Киевская старина», журнал, 270
КИЇВ, стол. України, 20, 21, 23, 32, 33, 35, 36, 42, 52, 53, 67, 78, 79, 123, 125, 142, 143, 145, 147, 153, 156, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 170, 173, 230, 236, 246, 248, 251, 254, 264; д. теж Наступ на Київ
Київська держава, 265
Київська дивізія, д. Дивізії укр. армії
Київський авіозагін, 53
Київщина, 141, 232
Кисіль, полк. 265
Китросанівка, с. на Херсонщині, 196
Кишинів, стол. Басарабії, 67
«Кіевская Мысль», щоденник, Київ, 69
Кімполунг, м. на Буковині, 79

Кінна бригада, галицька, д. Українська армія, Рейд I Кінної Бригади
Кінні дивізії, українізовані, д. Російська армія
Кінна дивізія, окрема, д. Українська армія, Дивізії укр. армії
КІННОТА, української армії, чисельність, 40, 44, традиції, 40-42, тактика, 41, організація, 43, реєстр кінноти, 43, озброєння, 44-45; д. теж Організація війська, Роди зброї, Українська армія, Рейд I Кінної бригади
Кітроси, с. на Поділлі, 217
Кіш Слобідських Гайдамаків, д. Полки української армії
Клемансо, Жорж, франц. пол. діяч, 253
Клембівка, с. на Поділлі, 210
Клименко, укр. полк. 21, 26
Кнітель, укр. май. 217
Кобилянський, Степан, австр. ген. 221
Коваль-Недзвещкий, укр. ген., геодезист, 58
Кодима, р. на Поділлі, 201, 202
Кожухів, конц. табір коло Москви, 190
Кожухівка, с. коло Києва, 169
Козак, В., сотн. I УД УНА, 266
Козак, Едвард, в. пластун, укр. маляр, 114
Козак, Іван д-р, укр. сотн., 182, 191, 192, 193, 196, 235
КОЗАКИ, ДОНСЬКІ, КУБАНСЬКІ, ТЕРСЬКІ, кількість, 11; козацькі полки, 40; кубанці, 60, 62, 79, 157-158, 161; терці, 41, 54, 153, 154, 251, 252; козаки й Україна, 155, 157-158, 160, 161, 248; союзники Денкіна, 231
Козельський, Б. В., б. іст. повст. руху, 271, Б.
Козир-Зірка, укр. сотн., повст. от., 42, 80
Козятин, м. і зал. вузол на Київщині, 21, 73, 147, 152, 175, 206
Козьма, укр. полк. 48
Колодницький, Омелян, укр. сотн., 111, 112

Колодницький, Омелян (мол.), в. пластун, 108
Коломия, м. в Галичині, 59, 116, 139, 160, 165
Колчак, Александер В., рос. адмірал, 156, 159
Колът, тип легкого кулемета, 44
КОМАНДИ, Начальна Команда Галицької Армії (НКГА), 16, 25; Обласні команди, 24; Окружні команди, 24; 58; Команда тилу, 56; Етапна команда, 56
Комаргород, м-ко на Поділлі, 137, 210
Комаринський, укр. пор. інж., 17
Комарівка, д. Кассель
Комендантури, військові, 57
Компанійські полки, 40, 66
Коні, військові, 57, 58
Коновалець, Євген, укр. полк. 10, 12, 13, 20, 140, 175
Конотоп, м. на Чернігівщині, 77
Контррозвідка, 172, 173, 218
Концепція визвольної політики, 244
Конюх, Дмитро, укр. пор., 193
Конюхи, с. в Галичині, 22
Копайгород, м-ко на Поділлі, 149
Копачів, с. коло Києва, 164
Копичинці, м. в Галичині, 117
Корніїв, В. укр. сотн., автор, 81
Корнілов, Л. Г., рос. ген., 78
Король, д-р, укр. сотн. в. лїк., 194, 225
Коростень, м. на Волині, 20, 147, 164, 165, 166
КОРПУСИ УКРАЇНСЬКОЇ АРМІЇ: Перший (кол. XXXIV), 9, 21, 22, 36, 78; Другий (Січовий), 22, 65, 74, 78, 83; Третій (кол. XXI), 22; Запорізький, 25, 40, 45, 46, 83, 140, 142, 147, 148, 149, 151, 152, 153, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 234; Січових Стрільців, 10, 20, 35, 45, 46, 140, 147, 149, 150, 152, 165, 228; I Галицький, 26, 30, 53, 116, 117, 118, 192, 230; II Галицький, 20,

26, 30, 35, 117, 118, 192, 230; III Галицький, 17, 26, 30, 117, 118, 182, 192, 196, 200, 227, 229, 234, 236, 237, 255; IV-V Галицькі, 25, 31; Осадний, 20; Залізничної охорони, 25
КОРПУСНІ ОКРУГИ: I Волинська, II Подільська, III Херсонська, IV Київська, V Чернігівська, VI Полтавська, VII Харківська, VIII Катеринославська, IX Поліська, X Донецька, 24, 38, 43
«Коршун», б. бронепотяг, 196
Косович, Володимир, в. пластун, 113
Коссак, Василь, укр. чет., 17
Коссак, Гриць, укр. полк., 15, 17
Котович, Володимир, укр. май., 111
Котовський, Григорій І., б. командир бригади, 41, 195, 196, 200, 202, 222, 237, 238
Коханів, укр. піполк. 179
Коцюржо, укр. хор. 17
Кравс, Альфред, австр. ген., 86
Кравс, Антін, укр. ген., 20, 147, 162, 167, 168, 169, 171, 191, 192, 200, 207, 220, 235, 262, Б.
Крамаренко, укр. полк., 21
Красицький, укр. полк., 191
КРАСКИ РОДІВ ЗБРОЇ: піхота, 39; кіннота, 44-45; артилерія, 48; технічні війська, 50; панцерні частини, 53; авіація, 56; польова жандармерія, 59
«Красная летопись», журнал, 269
Красне, с. і зал. вузол в Галичині, галицька авіобаз, 55, 56, 134
Красногірка, с. на Поділлі, 221
«Красный Архив», журнал, 269
«Красный крестянин», б. бронепотяг, 196
Крат, Михайло, укр. ген. 179, 265
Кревецький, Іван д-р, укр. в. іст. 260, 261
Кременчук, м. на Полтавщині, 22, 75
Криве Озеро, с. на Поділлі, 202

Крижопіль, м-ко на Поділлі, 207, 208, 211, 212, 221, 241
Крим, 170, 232, 254
Крип'якевич, Іван д-р, укр. іст., 266
Крицький, Павло, полк. укр. ав., 54
Кріпосна артилерія, 75
Крохмалюк, Юрій (Тис), пор. укр. письм. і в. іст., 265
Крути, зал. вузол на Чернігівщині, 23, 76, 246
Кубанське козацьке військо, 60, 62, 79, 271
Кубанські козаки в укр. армії, 193
Кубанщина, 157-158, 161, 252, д. теж Козаки
Кубійович, Володимир д-р, проф. укр. географ, 258
Кузьма, Олекса, укр. сотн. автор, 262, Б.
Кулемет, д. Озброєння
Купчанко, Корній, укр. сотн., 271
Купчинці, с. в Галичині, 118
Курах, М. укр. полк., 82
КУРЕНІ (батальйони): 102-й укр. курінь смерти, 24; санітарні 24; зв'язку, 24, 26; інженерні, 24, 26; піші (стрілецькі), 28, 35, 38; Низових Запорозжів, 28, 179; Чорноморський, 28; Галицькі стрілецькі, 30, 34, 35; 4/VIII гал. стр., 38; 2/VIII гал. стр., 168; 2/II гал. стр., 167, 168; 28-й, 209; Гайдамацький, 76, 78; Понтонний, 48; д. теж Організація війська
Курилівці Муровані, м-ко на Поділлі, 140
Курінний, укр. сотн., 26
Курманович, Віктор, укр. ген. 15, 130, 144, 145, 221
Кутоміри, 48
Кутшеба, Тадеуш, поль. ген., автор, 271, Б.
Кучабський, Володимир д-р, укр. сотн., автор, 272, Б.
Кучера-Кучеґарів, укр. сотн., 195, 199, 222
Кучерова, дружина сотника, 199, 222, 225

Кучика, Володимир, в. пластун, 113
Кущ, Всеволод, укр. ген. 20
Лавочне, с. і зал. ст. в Карпатах, 99
Лавриненко, Юрій (Дивнич), укр. публіцист і бібліограф, 269, Б.
Ладижинка, с. на Київщині, 204
Ласківці, с. в Галичині, 118
Левицький, Кость д-р, укр. пол. діяч і автор, Б.
Левицький, Мирон, укр. маляр і публ. 272
Левицький, Осип, укр. сотн. Б.
Левицький, Северин, укр. пор., 81
Ленін, Н. (В. І. Ульянов), б. вождь, 155, 247
Ленінград, м. в Росії, 246
Лесняк, Омелян, укр. май., 191
Лесюр, франц. іст., 270
Леґра, Жюль, франц. офіцер, автор, 84
Липовець, м. на Київщині, 228
Литвиненко, І. укр. полк. 179
Лихолат, А. В., б. іст. 271, Б.
Лівобережжя, 25, 142, 246
Лівобережна арм. група, 20
Лікари, військові, 57
Лінейці (козаки), 158
Лінія Бартельмі, 125, 144, 249
Лінія Боти, 125, 253
Лінія Дельвіґа, 126, 144, 249, 251
Лісники, с. коло Києва, 165, 166
Літаки укр. авіації: кількість, 53-54; типи, 56
Літин, м. на Поділлі, 30
«Літопис Червоної Калини», журнал, Львів, 60, 64, 104, 184, 226, 263, 271, Б.
«Літопис Революції», журнал, Харків, 272, Б.
Літуни укр. авіації: кількість, 53; кваліфікації, 55-56
Літунство, д. Авіація
Літунська розвідка, 162
Лічниця, військові, 58
Ліщинський, укр. сотн. 117, 131
Ліщинський, укр. пор., 214

Лозоватка, с. на Херсонщині, 196
Лоїв, м-кр на Чернігівщині, 265
Ломінський, Густав, укр. пор. 17
Лотоцький, Лонгин, в. пластун, член УВО, 107, 108, 111, 113
Лощенко, укр. пполк., 180
Лукавецький, Володимир, в. пластун, 109, 113, 115
Лукавиця, с. в Галичині, 221
Лукіянович, Денис, учитель, 113
Лукомський, Володимир, в. пластун, 108
Луценко, Іван д-р, в. лікар, 11
Луцьке, м. на Волині, 67
ЛФГ — військові літаки укр. ав., 56
Любар, м-ко на Волині, 175, 206, 228
Любашівка, зал. ст. на Херсонщині, 200, 201
Любашівка, с. на Поділлі, 204
Любляна, стол. Словенії, 99
Люїс, ручний кулемет, 44
Лютий-Лютенко, укр. повст. от. 142
Ляндміліція (укр. в. формація), 37, 66
Лятичів, м. на Поділлі, 141
Львів, стол. Галичини, 100, 102, 116, 117, 118, 125, 134, 139, 202, 221, 226, 249, 260, 262
Львівські «батяри», 224
Льобковіч, Вільгельм князь, укр. май. 139, 147, 171, 172, 261
Льодовий Похід, 32
Льонер, укр. май. 139, 147, 207
Мавзер, тип рушниці, 39
Магнатеско, полк., автор, 265
Майстерні, військові, 50
Максим, тип кулемета, 39
Макух, укр. пор. 17
Маліновскі, Владислав Побуг, поль. іст. 105, 129
«Малоросійская каваллерія» (в. формація), 66
Малохатка, укр. сотн. 26
Мандрика, укр. ген. 10, 22, 44, 78
Манліхер, тип рушниці, 39

Мараці, укр. пор. 193, 199, 225
Маргуліс, Володимир, рос. ме-муарист, 271
Марківка, с. і р. на Поділлі, 208, 211, 213, 215
Мартинець, Мирослав, пор. I УД УНА, автор, 265
Мартинків, Володимир о. укр. сваяц. 113
Мартович, Олег Р., автор, 272, Б.
Маруценко-Богданівський, А. інж. укр. пполк. 82
Маршові роти, 74, 245, 246
Матковський, Микола о. укр. сваяц., 111
Махно, Нестор I., укр. повст. от. — анархіст, 137, 141, 231, Б.
Махноград (Гуляйпільля), 141
Медвідь, укр. чет. 17
Мельник, Андрій, укр. полк. 15, 16
Меннінг, Кляренс А. ам. іст. і публ. 272
Микитка, Осип, укр. ген. 16, 139, 167
Микитка, Осип, в. пластун, 108, 113
Микитюк, Дмитро, УСС, 7, 129
Миколаїв, м. на Херсонщині, 173
Милоков, Павел Н. рос. пол. діяч, 81, Б.
Мир з Центральними Державами, 247
Мир, м-ко на Білорусі, 42
Мирова Конференція, 125, 158, 252
Михайлівка, с. на Поділлі, 205
Мишківський, Євген, укр. ген. 16
Мишуга, Лука, укр. діяч, автор, 270, Б.
Мінери, 50
Міністерство військових справ, 14, 16, 59
Міномети, 35, 39, 44
Мірчук, Петро д-р, укр. публ. 272
Місія для закупу літаків, 55
Місцеві бригади, 56, 57
Міхенко, сотн. укр. ав. 55
Міхновський, Микола, укр. пор., в. діяч, 11, 12, 83

Мобілізація, 27, 142, 153, 251, 252
Могилів, м. на Поділлі, 28, 30, 137, 140, 149, 218
Мозир, м. на Поліссі, 164
Молдавія, 148
Монкевич, Борис, укр. сотн., автор, 82, 178, 184, Б.
Монкевич, Николай, рос. ген., автор, 84, 148, Б.
Мончинські, Чеслав, поль. пполк., автор, 271, Б.
Мордалевич, укр. повст. от., 142, 254
Морозевич, укр. сотн., 179
Мортири, 39
Москва, 35, 80, 142, 143, 156, 175, 231, 251, 156
Московщина, 12, 21, 23, 25, 42, 43, 53, д. теж Росія
Мотоциклісти, 49, 50
Мрочковский, сотн. укр. ав. 53
Мукачев, м. на Закарпатті, 100, 114
Муніційні валки, 30, 57
Муравьев, Михайл А., б. ко-мандарм, 246
Мурашко, полк. укр. ав. 55
Мюллер, білий рос. ген., 156
Мюнхен, стол. Баварії, 261
М'ясківка, с. на Поділлі, 184, 208, 209, 211, 241

Набір до укр. армії, 24
Наддніпрянська армія, д. Ук-раїнська армія
Назарук, Осип, д-р, укр. публ. автор, 271, Б.
Наконечний, сотн. укр. ав., 53, 54
Народна міліція, 245
Нарожняк, Омелян, в. пластун, член УВО, 109
НАСТУП НА КИЇВ, 145-173, 261; оцінка концепцій насту-пу 145-146, 172-173; вихідні позиції, 147-149; наступ гру-пи Вольфа, 149-150; наступ групи Кравса, 151-152; на-ступ Дійової Армії УНР, 151-152; визволення Правобе-режжя, 151-152; вирішальна битва, 152-153; зустріч з Добармією 153-154; перерва

в наступі, 161-163; похід Добармії на Київ, 162-163, ситуація на Одеському на-прямку, 163; остаточна фаза наступу, 164-165; здобуття Києва й події в Києві, 167-169
Натів, укр. ген. 25
Науменко, Юрій, укр. сотн., автор, 82
Національний центр, 256
Недзвецкий, укр. пполк., 179
Нельговський, укр. полк., 180
Немирів, м-ко на Поділлі, 141, 151, 189
Нижанківський, Богдан, в. пластун, член УВО, 109, 113
Нижанківський, Нестор, укр. чет., композитор, 110, 111
Нижанківський, Остап о., укр. сваяц., композитор, 109, 111
Нижанківський, Степан, укр. чет., 111
Нижнів, м-ко в Галичині, 118
Никонів, укр. ген. 179
Нікітський, Александер I. рос. в. іст., 270
Німецькі колонії в Півд. Ук-раїні, 189
Німеччина, німці, 26, 128, 158, 160, 247
Ніссель, франц. іст. 270
Нова Ушиця, м. на Поділлі, 146, 149
Новий Буг, м-ко на Херсон-щині, 178
«Новий Вік», тижневик, То-ронто, 269
«Новий Шлях», укр. часопис, Вінніпег, 269
«Новое русское слово», щоден-ник, Нью-Йорк, 69
Новоселки, с. на Херсонщині, 200
Ново Українка, м-ко на Хер-сонщині, 196
Нокс, Альфред Сер, брит. во-енний аташе в Росії, автор, 84
Ньюпор, тип літака в укр. ав., 56
Оберучев, К. М., рос. полк., автор, 81, Б.

Об'єднання укр. армій, 134-136, 144
Ободівка, м-ко на Поділлі, 175, 205, 206, 207
Обоз, д. Інтендантська служба
Обозні валки, 35, 43, 46
Оборона, 34
Обсервація арт. вогню, 48
ОДЕСА, м. і порт в Півд. Україні, 20, 23, 35, 42, 67, 79, 100, 123, 143, 145, 146, 148, 152, 154, 163, 173, 181, 182, 183, 187, 189, 190, 192, 197, 199, 217, 230, 232, 233, 234, 235, 236, 246, 251, 254, 255
Одеська гайдамацька дивізія, д. Дивізії
ОЗВРОСННЯ — піхоти 38-39, кінноти 44; артилерії 47-48
Озеряни, м-ко в Галичині, 117
Окна, с. на Буковині, 23
Окрема кінна дивізія, д. Дивізії
Окремі гарматні полки, 46
Олевське, м-ко на Волині, 144
Олександрович, укр. полк. 26
Олексіїв, сотн. укр. ав. 54
Оліїв, с. в Галичині, 118
Ольвіопіль, м-ко на Херсонщині, 189
Ольгопіль, м-ко на Поділлі, 178
Ольшевський, Володимир, укр. ген. 180
Омелянович-Павленко, Іван, укр. ген., 29
Омелянович-Павленко, Михайло, укр. ген., 16, 18, 22, 66, 82, 117, 130, 170, 176, 177, 178, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 195, 196, 199, 204, 205, 209, 210, 211, 228, 234, 237, 253, 255, 262, Б.
Онанів, м-ко на Херсонщині, 141, 182, 200, 217, 232
Оперативний щоденник НКУ-ГА, 261
Оптимізм, невиправданий, 157-158
Орден Залізного Хреста, 180
Орден св. Юрія, 37, 69
Організатори військової справи, 8-13, 36
ОРГАНІЗАЦІЯ ВІЙСЬКА, 7; штабів 18-20; вищих з'єд-

нань, 20-29; корпусів 24, Запорізької дивізії, 25; піших дивізій, 26; кінних дивізій, 26; Синьої дивізії, 26; Сірої дивізії, 26; Сердюцької дивізії, 26; галицьких стрілецьких бригад, 30; Армії УНР в 1920 році, 29-30; Армії УНР в I Зимовому Поході, 27-29; піхоти, 33-39; піших полків, 34-35; кінноти, 40-45; артилерії, 45-47; технічних військ, 48-50; панцерних сил, 51-52; авіації, 53-56; тилових служб, 56-59
Організація Об'єднаних Націй (ООН), 127
Організація Українських Націоналістів (ОУН), 144
Орієнтація на власні сили, 247, 256
Оркестри, полкові, 35, 247
Ортинський, Любомир О., сотн. I УД УНА, автор, 265
Осадний корпус, 20
Осецький, Олександр, укр. ген., 15, 20, 23
Острроверх, чотовий УПА, автор, 272
Офензива Керенського, 245, 246
Павелко, В., укр. хор., 11
Павленківці, 220
Павленко, Віктор, укр. ген., 53, 54, 55
Павленко, Іван, д. Омелянович-Павленко, Іван
Павленко, Михайло, д. Омелянович-Павленко, Михайло
Павловський, укр. сотн., 179
Павлоград, м. на Катеринославщині, 42, 80, 100
Падалка, М. укр. сполк., 82
Падаревські, Ігнаці, поль. музик і дипломат, 126
Пайпс, Ричард, амер. іст., 84
Палій-Сидорянський, укр. полк., 32
Паліїв, Дмитро, укр. чет., 191
Панцерні війська, 50-52
Панцерні поїзди, 30, 150-152, 172
Париж, стол. Франції, 267
Паш де Яноші, укр. сполк., 17
Партизанська дивізія, д. Дивізії

Пашківка, с. коло Києва, 164
Пацевський, Павло о., митрофорний протоєрей, в. свящ., 58, 180, 212
Певний, Петро, укр. пол. діяч, автор, 178
Пеленський, Дам'ян, укр. хор., 17
Пельман, нім. іст., 270
Перемишляни, м-ко в Галичині, 134
Перемишль, м. в Галичині, 100
Переяславський, О., автор, 263, 264, 265
Перлик, укр. сполк., 26
«Перші полки», 35, 36
«Петлюра», броневик, 52
ПЕТЛЮРА, СИМОН, ГОЛОВНИЙ ОТАМАН АРМІЇ ТА ФЛЬОТИ УНР, 11, 13, 14, 141, 146, 148, 166, 170, 173, 180, 216, 247, 269, 272
«петлюрівщина», 137, 232
Петрів, Всеволод, укр. ген., автор, 9, 10, 11, 12, 13, 18, 20, 42, 59, 73, 82, 140, 198, 262, 266, Б.
Петрів, укр. полк., 179
Петріна, Роман, в. пластун, 109, 113
Петровський, Микола М., б. іст. 231
Петроград, стол. Росії, 35, 80, 156
Петропавлівка, с. коло Києва, 166
Петро І., цар Росії, 37
Петрушевич, Євген, диктатор ЗОУНР, 118, 127
Петрушевич, Константин о., укр. свящ., 110, 111
Петрушевич, Роман, в. пластун, 109
Печерська Лавра, Київ, 166
Пирятин, м. на Полтавщині, 153
Писарівка, с. на Поділлі, 210, 217
Південна група, 20
Південний український фронт, 230, 255
Південно-західний фронт, д. Фронти
Північна дивізія, д. Дивізії української армії

Північна група, 20, 249
Північний Кавказ, 161
Північний фронт, д. Фронти
Підривні відділи, 50
Пілсудський, Йосиф, поль. маршал, 126
Піонери, більшовицькі, 108
ПІХОТА: характеристика, 34; кількість, 34; вишкіл, 34; організація, 34-35; реєстр, 35-38; озброєння, 38-39; д. теж Роди зброї
Піхотні пушки, 35
Піші гарматні батареї, 34
Піява, р. в Італії, 86, 99, 100
Повітові комендантури, 57
Повітроплавні ескадри, 25
ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ в УКРАЇНІ; проти гетьманату, 24, 25, 59, 202; проти більшовиків: повстанські загоони, 32, 33, 40, 44, 141-2, 163, 170, 197, 231, 232, 238, 254, 255; настрої повстанців, 231, 232; на Уманщині, 202, 203, 204, 236, 240; 1921-1925 рр. 256, 271; повстанчий рейд I Кінної бригади, 185-226; д. теж Зимовий Похід, Льодовий Похід, та прізвища окремих повстанських отаманів
Погребище, м-ко на Київщині, 152
Погроми, 200
Поджіо, укр. ген., 22
Поділля, 67, 126, 189, 229, 230, 238, 255
Подільська група, 32
Познанка, с. на Поділлі, 206
Позиційна війна, 35, д. також НАСТУП НА КИЇВ
Покуття, 160
ПОЛКИ; кінні, 24, 25, 29, 40, 43; піші, 24, 25, 26, 28, 35; гарматні, 25, 26, 28; інженерні, 25, 29; теж Організація військова, Роди зброї
ПОЛКИ, УКРАЇНСЬКОЇ АРМІЇ: Гордієнківський, 9, 42, 73, 77, 82, 198; Богданівський, 11, 12, 15, 22, 36, 37, 74, 78, 81; Полуботківський, 11, 36; Дорошенківський, 11, 36, 37; Червоних Гайдамаків, 12; Чорних (Слобідських) Гайда-

маків, 2, 12, 37, 76; Січових Стрільців, 12; 7-ий Синій, 26, 38; 8-ий Чорноморський, 28, 37, 38; 9. Стрелецький, 38; Чорних Запорожців, 28, 44, 168, 172, 184; Максима Залізняка («Залізники»), 28, 42, 79, 179; ім. гетьмана Мазеви, 28, 42, 44, 77, 179, 211; Січово-Стрелецькі, 37, 38; кінний ім. Тараса Шевченка, 42, 77; Чорноморський, 181, 182, 187, 190, 191, 192, 195, 197, 205, 211, 212, 213, 234, 135, 136, 155; Запорізький інженерний, 48, 49; Звідомний, 49, 214; 2-ий кінний, 28; 3-ий кінний, 28, 221; 4-ий кінний, 28; 5-ий кінний, 211; 1. гал. кінний, 44, 164, 166; Сердюцькі, 36, 37; Гарматні СС, 45; кінний полк ім. Кош. От. Сірка («Сірки»), 44; 3-ий Бережанський гарматний, 117, 129; 4-ий Золочівський гарматний, 46; Галицький летунський, 55; 13-ий гал. стр. 117; 24-ий гал. стр. 38, 36-ий гал. стр. 38, Низовий Запорізький, 36; Наливайківський, 37, 83; Запорізький польовий гарматний, 46; Сірий гарматний, 46; кінний «Оборони України», 42, 79; Вогунський, Георгієвський, 37; Шевченківський, ім. Сагайдачного, 36, 37; 2-ий Республіканський, 37; Лубенський кінний, 43; Гірський гарматний, 48

Полонне, м-ко на Волині, 141, 152

Полтава, м. на Лівобережжі, 22, 42, 67, 77, 153, 163

Полтавщина, 142, 228, 254

Полуботківський полк, д. Виступ Полуботківського полку, Полки української армії

Польова жандармерія, д. Тилові служби

Польова пошта, д. Тилові служби

Польове духівництво, д. Тилові служби

Польовий штаб ЧУГА, д. ЧУГА

Польові гарматні полки, 45

ПОЛЬСЬКА АРМІЯ; дивізії п. а. під час Чортківської офензиви, 183; на противітшовицькому фронті, 250, 254, 256

ПОЛЬЩА, 126-128, 129, 229; Варшавський договір, 28-29, 254; Перехід галицьких бригад, 30, 128, 160, 204-207, 232, 256; перехід Армії УНР, 30, 228, 253; польсько-українська війна, 134; спроби замирення, 125-127; «Велика Польща», ідея, 127, 158; Ворожість до України, 173; демаркаційна лінія, 144; П. і Денікін, 156-157; П. і Росія, 161; П. і Україна, 157, 160, 232; перемир'я, 249, 250, 252; сателіт Антанти, 252; окупація Східної Галичини, 252

Поневолені народи, 256

Понтонні батальйони, 49

Понтонні парки, 49

Попельня, зал. ст. на Київщині, 152

Попов, Александер Н., іст. 270

Порайко, Василь, діяч ЧУГА, 230

Порохівський, Г., укр. полк., 82

Порш, Микола, ген. секр. в справ, 9, 13, 22, 23

Постачання, д. Інтендантська служба

Потутори, зал. вузол в Галичині, 249

Пральні, військові, 58

«Привіслянський край», 156

Придаткевич, Роман, укр. пор., 17

Прип'ять, р. в Україні, 72, 144

Присовський, Адам, укр. ген., 25

Прірва, сотн. УПА, автор, 265

ПРОВІД ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ, 243, 244; продукт свого часу, 243; брак чіткої визвольної концепції, 244; віра в російську демократію, 244, 245; проголошення самостійності, 246, 247; єдність про-

воду, 257; брак активної політики, 250-253

Пропам'ятна книга УСС, 262

Проскурів, м. на Поділлі, 23, 54, 67, 123, 140, 149, 150, 181

Проскурівська операція, 123, 250

Протилітакова артилерія, 45

Прохода, В. автор, 82

Пропенко, Петро, укр. хор., 82

Процик, Володимир, в. пластун, 113

Процюк, Степан, д-р, автор, 266

Прияшів, м. у Східній Словаччині, 101

Псков, м. в Росії, 77

Пустовіт, укр. сотн., 77, 78

Пушки, 47-48

Пфляндер-Вальтін, австр. ген., 103

Пшонник, укр. сотн., 180, 234

Рава руська, м. в Галичині, 139

Рагоза, Александер, укр. ген. в. міністер, 13, 79, 84

Рада Чотирьох, 126

Радзівський, укр. сотн., 225

Радіостанції, 50

Радіотелеграфні дивізіони, 49

Радко-Димітрієв, рос. ген., 68, 72

Радомишль, м. на Київщині, 141, 254

Ревельський укріплений район, 72

Рев'юк, Омелян, укр. сотн., 165

Регіоналізм, 124

Реєстр. військовий, 35, 36, 37, 38, 43

РЕЙД І КІННОЇ БРИГАДИ: світлий період іст. галицької кінноти, 185-186; підготовка, 187-188; ситуація в Україні на весну 1920 р., 188-189; умовини і наслідки, 189-190; плян, 192-193; виконання, 193-194; організація Кінної бригади, 194-196; кінна бригада Котовського, 195-196; переговори в Бергдорфі, 198-199; перехід зал. лінії Бірзуля-Одеса, 198-199; похід в р. Балта-Онанів, 200-201; бій під Вобриками, 201-202; пе-

реправа через Бог, 202; повстанський район в Уманщині, 203-204; об'єднання з А УНР, 204-205; прорив через фронт XIV Армії, 206-207; після закінчення рейду, 217-220

Решетар, Джан (мол.), амер. іст. 8, 271, Б.

Рига, стол. Латвії, 22, 72, 73, 77

Рижевка, с. на Київщині, 204

Ризький договір, 157

Рівне, м. на Волині, 67

Рігельман, Александер, укр. іст. 270

Рій: піший, 35; кінний, 43

Роверето, м. в Італії, 102

Рогатин, м. в Галичині, 118

Рогачів, м. на Білорусі, 21

РОДИ ЗБРОЇ: піхота, 33-39; кіннота, 33, 40-45; гармата, 33, 45-47; технічні війська, 33, 48-50; панцерні війська, 33, 50-52; авіація, 33, 53-62

Роздільна, зал. вузол на Херсонщині, 148, 152, 192, 197, 198, 235

Романівка, с. коло Кисва, 161

Ромодан, зал. вузол на Полтавщині, 153

РОСІЙСЬКА АРМІЯ, розклад в 1917 р., 63-77; територіальний військовий поділ, 65; комплектування, 65; розташування в Україні, 72; кількість українців, 68; українізація, 20-22, 68, 75-77, 261; деморалізація, 63, 64; російська гвардія, 65, 66; кіннота, 40, 41, 66; технічні війська, 48; авіація, 53; мобілізація 1914-1916 рр., 67; кількість армій, корпусів, дивізій, 72; піхота, 34; армії I-XII. Особа, 68, 72, 73, 77, 82, 83, 261; армійські корпуси: VII, 66; VIII, 67; IX, 67, 73, 77, 81; X, 67, 74, 79, 246; XI, 67, 74, 75, 82; XII, 67; XXI, 67, 73, 77, 82, 83, 246; VI, 22, 73, 74, 78, 83, 245; XXXIV, 9, 21, 73, 78, 82, 245, 246; XLI, 78, 81, 245; XXXII, 78; XXXIX, 82; XL, 82; піші дивізії, 21, 22, 23, 66, 67, 73, 74, 75, 77, 78, 79,

- 82, 246; кінні дивізії, 21, 40, 42, 67, 68, 75, 77, 78, 79, 80, 82, 83, 202; полки, 65, 76, 77, 79, 82, 83; запасові полки, 40, 75, 80
- РОСІЯ**, 124, 128, 137, 149, 154; розчленування, 155, 161; поневолені народи, 159, 160; імперіалізм, 171; Р. і Польща, 157; Р. і Захід, 159; Р. і інтервенція, 159; Р. і козацькі держави, 161; Росія і Україна, 245, 247; громадянська війна, 251; розвал, 256; російський фронт — головний, 248, 253; д. теж Московщина, Російська армія, Червона армія
- Росоха, Степан, д-р, укр. пол. діяч, автор, 272
- Ростов на Дону, м. в Донській республіці, 80, 83
- Рудниця, зал. вузол на Поділлі, 207, 212, 215
- Руменовіч (Роменович), Е., укр. сотн., 180, 194, 195, 197, 198, 199, 201, 221, 222, 223, 236
- Руменовіч, І., укр. пор., 194, 223
- РУМУНІЯ**, 25, 32, 45, 46, 52, 124, 126, 136, 137, 193, 229, 230, 234; місія до Р. 70, грабунок Запорізького корпусу, 25, 148; окупація Румунщини, 116; майно Румунського фронту, 148, 149; Р. і Росія, 161, 173; ворожий неутралітет Р., 160, 174
- Румунський фронт, д. Фронти
- Русава, р. на Поділлі, 210
- Русова, с. на Поділлі, 217
- «Русский Инвалид», журнал, 262
- Рушниця, д. Озброєння
- Рябовол, М. куб. коз. діяч, 252
- Савинці, с. на Поділлі, 211
- Савон, укр. сотн., 182, 195, 224, 235
- Саврань, м-ко на Поділлі, 195, 202, 240
- Савченко, Володимир, укр. полк., автор, 72, 76, 82, 83
- Савчино, с. на Поділлі, 211, 212, 216, 241
- Садовський, Михайло, укр. ген., автор, 262, Б.
- Сальський, Володимир, укр. ген., 18, 20, 26, 140, 163, 167, 262, 271
- Самара, м. в Росії, 80
- Самбір, м. в Галичині, 139, 165
- Самгородок, м-ко на Поділлі, 175
- Самойлович, полк. укр. ав., 53
- Самокиша, Микола, укр. маляр, 205
- Самоозначення народів, 158, 242, 243, 247
- Самохідні війська, 49, 50, 57
- Самутін, Петро, укр. полк., 265
- Санітарна служба, д. Тилові служби
- Санітарні матеріали, брак, 58, 252
- Санітарні самоходи, 50
- Сапери, д. Технічні війська
- Саперська сотня, 30
- Сапрука, Богдан, в. пластун, 114
- Саранськ, м. в Росії, 80
- Саратов, м. в Росії, 80, 83
- Сатанів, м-ко на Поділлі, 137, 140
- Сателіти Антанти, 248, 253
- Сафонів, укр. ген., 21
- Свечін, Александер, рос. і б. ген., 9
- Свирж, м-ко в Галичині, 134
- Свідомість, національна, 8, 64, 65
- «Свод Законов Российской Имперіи», джерело, 267
- Севастопіль, м. на Криму, 66
- Севастьянов, укр. сотн., 179
- Селезінка, Ярослав д-р, укр. май., 17
- Семнар української військової історії, 260, 261
- Сенів, укр. пор., 225
- Сепаратизм, 63, 64, 76, 244
- Сербський фронт, 99, 100, 101, 105
- Сергеевич, В., рос. іст., 270
- Сердоки, сердючкі полки, 12, 26, 37, 52
- Сетон-Уотсон, Гуго, англ. іст., 258
- Сидоренко, укр. дипломат, 158
- Сигіт, м. на Закарпатті (тепер в Ромуні), 101, 160
- Симферопіль, м. на Криму, 35
- Синявка, м-ко в Білорусі, 35
- Синя дивізія, д. Дивізії української армії
- Сідло, 44
- Сікорські, Владислав, поль. ген., 118
- Сінклер, Володимир, укр. ген., 16, 20, 141
- Сіра дивізія, д. Дивізії укр. армії
- «Сірки», д. Полки укр. армії
- Січова дивізія, д. Дивізії укр. армії
- Січові Стрільці (СС), в. формація, 10, 11, 20, 25, 26, 34, 47, 52, 60, 62, 175, 262; д. теж Корпус СС, Осадний корпус
- Скира, м. на Київщині, 152, 161
- Скнилів, летовище к. Львова, 56
- Скобельський, Осип, в. пластун, укр. хор., 108, 115
- Скоропадський, Іван, гетьман України, 36
- Скоропадський, Павло, укр. ген., гетьман України, 9, 10, 21, 24, 36, 73, 78, 83, 246
- Слезак, пор. укр. ав., 55
- Сливинський, Александер, укр. полк., 12, 15, 16, 23, 24, 43, 45, 48, 49
- Слобідське козацтво, 38, 40
- Слобідський гайдамацький полк, д. Полки укр. армії
- Служба в комунікацій, д. Тилові служби
- Служба комплектування, д. Тилові служби, Місцеві бригади
- Служба ремонту, д. Тилові служби, Коні
- Смоленськ, м. в Росії, 42
- Смолитч, р. на Поділлі, 250
- Снятин, м. в Галичині, 116
- Соборність, 124, 136-137, 253-257
- «Сови», пластовий гурток, 103
- Сокаль, м. в Галичині, 139
- Соколовська, Маруся, укр. повст. от., 141, 232, 254
- Соколовський, укр. повст. от., 141
- Солодуб, рос. і б. ген., 165, 166
- Сопетницькі, Юзеф, поль. пполк., автор, 271, Б.
- Сороки, с. на Київщині, 41, 227
- СОТНІ, тактичні одиниці, укр. армії: залізнодорожні 24; муштрові, 24; кінні, 28, 30, 43; інженерні, 27, 28, 49; кулеметні, 35; піші, 35; галицькі стрілецькі, 35; кінно-кулеметні, 43, 44; зв'язку, 49; залізничні 49; будівельні, 49; самохідні, 49; мотоциклетні, 49; автоброневі, 49; галицькі легунські, 55, 56, 115; комендантські, 58; санітарні, 58; польової жандармерії, 59; булавні, 59
- Союз Визволення України (СВУ), 256
- Спервач, укр. пор., 225
- Ставище, м-ко на Київщині
- Станимир, Осип, укр. сотн., 165, 168, 169
- Станиславів, м. в Галичині, 59, 60, 99, 116, 118, 139, 194, 220, 225
- Станкевич, В. Б., в. комісар Тимч. уряду, автор, 81, Б.
- Старокостянтинів, м. на Волині, 123, 147, 151
- Старшинські школи, д. Школи, військові
- Стахевіч, Юліян, поль. ген., автор, 189, Б.
- Шашків, Зенон, в. пластун, 114
- Степова дивізія, д. Дивізії укр. армії
- Стефанів, Гнат, укр. ген., 16, 180
- Стефанів, Зенон, укр. полк., автор, 60, 83, 271, Б.
- Стечишин, М. укр. полк., автор, 226
- Стойкин, б. штабіст, 207
- Стохід, р. на Волині, 21
- Стратегія, 143, 144, 244
- Стрий, м. в Галичині, 55, 56, 139, 207, 221, 226
- Стрийська пластунська сотня, 112-115
- Стугна, р. на Київщині, 162, 169

Студентський курінь, 12, 246
Ступницький, Леонід, укр. полк., ген. УПА, 32, 33
Ступницький, Михайло, в. пластун, 113
Сукачів, В. о., укр. в. свящ., 180
Сулківський, Борис, укр. шполк., 22, 83
Сухорочко-Хословський, Б., укр. шполк., 208
Сучава, м. на Буковині, 22
Східня Європа, 155, 158
США й Україна, 158

«Табор», укр. в. журнал, Каліш, 60, 64, 262, 264, В.
Тасмні високі школи у Львові, 260, 261
Тактика, 7
Тарас, пхор. 1 Кінної бригади, 226
Тарнавський, Мирон, укр. ген., 15, 117, 138, 163, 221, 233, 271
Татомир, Володимир, в. пластун, 108, 113
Татомир, Михайло о. укр. свящ., 111
Тачанки, 34, 44
Ташлик, с. на Поділлі, 204
Темперлей, істо. Мірової конференції, 125, 252
Теодорович, Іоан о. митрополит УАПЦ, в. свящ., 58
Теодорович, Роман, укр. пор., 207
Терлецький, укр. сотн., 172
Тернівка, с. на Київщині, 203
Тернопіль, м. в Галичині, 52, 118, 126, 139, 249
Терські козаки, 158, 162, 166, 251, 252

ТЕХНІЧНІ ВІЙСЬКА: кількість, 48; організація, 48, 49; А УНР, 49; УГА, 49; зв'язкові частини, 49, 50; самостійні частини, 50; характеристика, 50
Тешнар, Леопольд д-р, поль. публ., 104
Тиктор, Іван, видавець, 62, 266, 272, В.

ТИЛОВІ СЛУЖБИ, 33, 56; комплектування військ, 56, 57; інтендантська (постачан-

ня), 57; гарматна, 57; інженерна, 57; санітарна, 57; ветеринарна, 57; ремонту військ, 58; геодезична, 58; юридична, 58; військових комунікацій, 58; польова пошта, 58; польове духовенство, 58; польова жандармерія, 59
Тиманівка, с. на Поділлі, 207, 211
Тимошенко, укр. шполк. 26
Тимчасовий уряд в Росії, 247
Тироль, 86, 102, 103
Титар, укр. сотн., 205
Тиф в українській армії, 58, 128, 143, 174, 181, 229, 252
Ткаченко, укр. сотн., 26
Ткачук, А., укр. полк., 178, 188
Токарев, тип пістолі, 38
Томашпіль, м-ко на Поділлі, 207, 210
Топографічний відділ, 58
Торонто, 263
Трапезунд, м. в Туреччині, 75, 79, 80
Трач, Олександр, укр. пор., 194, 225
«Тризуб», журнал, Париж, 184
Тростянець, м-ко на Поділлі, 206
Троцький, Лев Д., б. в. нарком, 84, 155, 247, 254
Трутенко, Валентин, укр. полк., 178, 180
Тулська бригада, 249
Тулчин, м. на Поділлі, 187, 207, 208
Тургенєв, Іван, рос. письм., 63
Турецька армія, 72
Тухоля, поль. табір для полонених, 3, 128, 136, 160, 190, 232, 237, 256
Тюн, Володимир, в. пластун, 108
Тютюнник, Василь, укр. полк., 15, 141, 148
Тютюнник, Юрко, укр. ген., 27, 28, 29, 32, 83, 140, 142, 148, 151, 153, 178, 184, 204, 206, 213, 220, 228, В.

Удовиченко, Олександр, укр. ген., 7, 20, 23, 29, 79, 129, 140, 151, 172, 181, 206, 210, 216, 217, 246, 254, В.

УКРАЇНА: ситуація в 1920 р., 231, 232, 254; боротьба на два фронти, 247-250; активна політика на козацькому відтинку, 251; союзники України, 251, 252; антибільшовицький фактор у Східній Європі, 252, 253, 254; втрачені можливості укр. визв. змагань, 242-257; ситуація 30. VI. 1919, 137, 140, 141; Добрармія і Україна, 156, 248; Польща й Україна, 173; Румунія й Україна, 160, 174; д. теж: Центральна Рада, Гетьманат, Директорія УНР, Дипломатія, Український уряд, Українська армія
Українізація російської армії, 20-22, 34, 48, 63-77

УКРАЇНСЬКА АРМІЯ: армійські групи, 20, 27, 32, 162, 164, 165; армійські корпуси, 24; стан (чисельність), 8, 11, 23, 27, 28, 30, 32, 244; керівництво, 12; об'єднання укр. армій, 134, 232; стан об'єднаних армій, 142; стратегія, 143-144; Штаб Головного Отамана, 15, 40, 59, 124, 136, 144, 145, 147, 152, 153, 161, 163, 164, 165, 262; кіннота, 144; позиційна війна, 144; втрачені можливості, 248-257; ДІЙОВА АРМІЯ УНР (Надніпрянська армія): 16, 25, 26, 27, 28, 30, 32, 34, 40, 41, 44, 45, 46, 55, 56, 124, 136, 196, 205, 206, 208, 209, 215, 216, 217, 218, 220, 228, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 249, 250, 251, 256; стан 30. VI. 1919, 140, 141; Організація, 140, 141; Боездатність, 141; Штаб Дійової Армії (ШДА), 16, 141, 142, 149, 173, 215, 216, 234; об'єднання з Галицькою армією, 134-135; Вінницький договір про злуку, 190-191; положення 30. VI. 1919, 137; Стан у Зимовому Поході, 28; Стан у 1920 р., 29-30; Проскурівська операція, 123; Воєнні дії на Візульському напрямі, 163; у запллі Червоної армії, 231; ситуація на

початку 1920 р., 231-233; здобуття Вознесенська, 236, 237; у Зимовому Поході, 174-184; інтернування у Польщі, 228; організація дивізій, 26-27; піхота, 34, 38, 39; кіннота, 40, 41, 44, 45; артилерія, 46, 47, 48; технічні війська, 48, 49; панцерні частини, 50, 52; авіація, 53-55;

ГАЛИЦЬКА АРМІЯ: 16, 24, 30-32, 38, 44, 45, 46, 60, 116, 117, 200, 204, 205, 206, 218, 219, 220, 228, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 249, 250, 251, 256; Начальна команда (НКГА), 136, 138-139, 149, 163, 181, 214, 261; кіннота, 44, 185-226; артилерія, 45, 46, 48, 117; піхота, 35, 117; технічні війська, 49, 50; авіація, 54, 55; тилові служби, 56; обози, 57; школи, 59, 60; Чортківська офензива, 117-129; перехід через Збруч, 134, 137-138, 144; дисципліна, 152-153, 218-220; жиди в ГА, 153; група Виметала, 164, 165; напад румунів на ГА, 160; без політичного проводу, 229, опортунізм, 232; перехід до поляків, 30, 128, 160, 204, 205, 206, 207, 232, 237; договір з Денікіном, 175, 190; підпільний ревком, 233, 234, 255; кінець ГА 256.

Дивись теж: Бригади, Дивізії, Корпуси, Полки української армії, Організація війська, Роди зброї, Озброєння, Школи, Чортківська офензива, Наступ на Київ, Зимовий похід, Рейд 1 Кінної бригади

Українська Військова Організація (УВО), 109, 115, 224, 256, 261

Українська Галицька Армія (УГА), д. Українська армія

Українська кінно-козацька дивізія 1812 р., 40, 66, 267

Українська Повстанча Армія (УПА), 7, 33, 76, 174, 179, 256, 264

«Українська Трибуна», Мюнхен, 129, 261

Українська фльота, 7
Українська школа червоних старшин, Харків, 60
Українське Воєнно-історичне товариство, Варшава, 184
«Український вопрос» спосіб розв'язування росіянами, 133
Український Воєнно-історичний інститут, Торонто, 262, 263
Український Військовий Клуб ім. гетьм. Павла Полуботка, 13
Український Військовий Організаційний Комітет, 13
Український Генеральний Військовий Комітет, 13, 22, 36 64, 68, 73
«Український голос», фронтова газета, 77
«Український Інвалід», журнал, Львів, 263
«Український Самостійник», Мюнхен, 60
«Український Сурмач», журнал, Каліш-Щипорно, 184
Український уряд, 103, 115, 128, 136, 137, 142, 155, 158-160, 205, 248, 253
Українські Січові Стрільці (УСС), 22, 34, 44, 60, 62, 85, 105, 139, 230, 265, 270
Умань, м. на Київщині, Уманщина, 44, 75, 83, 141, 178, 182, 189, 199, 203, 204, 228, 236, 238
«Ураган», б. бронепотяг, 196
УРСР, 242

Файгель, Роман, в. пластун, 108
Феденко, Панас д-р, автор, 266, 267
Федорів, Сергій, пполк ККВ, автор, 62, 271
Федченко, укр. шполк., 179
Филинович, Василь, укр. полк., автор, 77, 83
Фіголь, Атанас, автор, 83
Фоккер, тип літака в укр. ав., 56
Фош, Фердинанд, франц. маршал, 125, 253
Фрайдорф, нім. кол. на Херсонщині, 197
Франція, 134, 158

Французька місія в Україні, 70-71
Французька сфера впливів, 154
Фронти російської армії в 1917 році: Північний, 21-23, 42, 72, 246; Західний, 23, 72-73, 82; Південно-західний, 23, 66, 72, 73, 81, 245; Румунський, 22, 23, 72, 73, 74, 246; Кавказький, 72, 79
Фронти, українські, 124, 134, 135, 144, 152, 181-183, 194, 230-233, 236, 247-250, 257

Харків, м. в Україні, 22, 42, 60, 67, 74, 195
Хвастів, м. на Київщині, 147, 153, 161, 164
Херсон, м. в Півд. Україні, 66
Херсонська дивізія, д. Дивізії укр. армії
Херсонщина, 28, 32, 67, 140, 182, 187, 196, 201, 227-241, 255
Хирів, м-ко в Галичині, 114
Хмельницький, Богдан, гетьман України, 37
Холмська дивізія, д. Дивізії укр. армії
Холмщина, 67
Холодний Яр, повст. район, 141, 203, 232, 236, 254
Христюк, Павло, автор, 83, Б.
Хрін, Степан, май. УПА, автор, 272
Хрущ, П. пор. укр. ав., 55

Царенко, укр. полк., 179
Царицин, м. в Росії, 251
Цвіткове, зал. вузол на Київщині, 153, 156
Центральна Рада, 13, 34, 36, 37, 68, 70, 72, 77, 247
Цибулів, с. на Поділлі, 206
Цитаделя в Кисві, 166, 169
Цімерман, укр. май., 191
Ціріц, А., укр. ген., 15
Цукроварня в Рижевці, 204
Цьокан, Ілько, укр. май., автор, Б.

Че-Ка, б. терористична установа, 143, 197, 200, 235
Чемберлен, Вільям Г., амер. публ., 84, Б.

Ченстохова, м. в Польщі, 55
ЧЕРВОНА АРМІЯ, 38, 218, 229, 230, 231; царські офіцери в ЧА, 9; стан, 142-143; стратегія, 143; армія Буденного, 40; XII армія, 31, 143, 162, 180, 188, 230, 231; XIV армія, 31, 143, 178, 180, 182, 183, 185, 188, 195, 196, 206, 207, 208, 209, 210, 216, 217, 228, 230, 231, 241, 255; Бірзульська група, 152; Жмеринська група, 151; Старокоштанівська група, 150, 151; Західний фронт, 157, 182; Південний фронт, 157; Тульська бригада, 249; 41 сд, 178, 189, 213, 216, 232, 233; 44 сд, 189, 207; 45 сд, 152, 163, 178, 189, 207, 211, 216; 47 сд, 163, 189; 58 сд, 152, 163, 189; 60 сд, 178, 189, 207, 216; бригада Котовського, 195, 196; залоги на Правобережжі, 182, 189, 232; Ситуація, 232, 234, 248, 254; втрати в останній фазі Зимового Походу, 216-217

ЧЕРВОНА УКРАЇНЬСЬКА ГАЛИЦЬКА АРМІЯ (ЧУГА), 28, 31, 60, 227, 228, 229, 230, 231, 254-255; Польовий штаб, 192, 194, 207, 230, 231; Ревтрибунал, 207; стан, 183; 1 бриг. ЧУСС, 230; 2 бриг., 204, 230; 3 бриг., 192, 194, 199, 204, 224, 229, 255; Запасний курінь, 194; Технічний курінь, 204, 207, 209, 212; укр. підпілля в ЧУГА, 255. Д. теж Рейд 1 Кінної бригади

Червоняк, Павло, укр. пхор., 197
Черкаси, м. на Київщині, 228
«Черник», броневик, 52
Чернівці, стол. Буковини, 101
Чернігів, м. в Півн. Україні, 35
Чернігівщина, 73, 141, 142, 232, 254
Черський, укр. май., 31
Черче, с. в Галичині, 118
Чехія, 220, 224, 226
Чехословаччина, М., укр. полк., 26
Чечельник, м-ко на Поділлі, 200

Чигирин, м. на Київщині, 228
Чижевський, Г., укр. полк., автор, 26, 178, Б.
Чистокатов, пор. укр. ав., 54
Чорне море, 145, 146, 230, 233
Чорний Острів, м-ко на Поділлі, 150
Чорний, Сергій, укр. полк., 32, 180
Чорноморська фльота, 227, 269
Чорноморське козацтво, 37
Чорноморський курінь, д. Курені укр. армії
Чорноморський полк, д. Полки укр. армії
Чортків, м. в Галичині, 117, 130, 214
ЧОРТКІВСЬКА ОФЕНЗИВА, 24, 39, 134-135, 250, 251, 252; ініціатива, 117, 130, 131; хід, 117-122; стратегічна аналіза, 122-124; політична аналіза, 125-129, 250-252
Чорторія, с. на Волині, 175, 228
ЧОТИ, організація: розвідчі, 35; зв'язку, 35; санітарні, 35; піші, 35; кулеметні, 35, 39; боротьби зблизка, 39; кінні, 43; кінно-кулеметні, 43; розвідчо-артилерійські, 45, 46, 47, 48; зв'язково-артилерійські, 45, 46; гарматні, 46; самохідні, 49; польової жандармерії, 58
Чотирикутник смерті, 174, 175, 190, 220, 227, 228, 252
Чуднів, м-ко на Волині, 147
Чудо в стратегії, 122
Чупринка, Григор, поет, укр. повст. діяч, 33
Чупринка, Тарас, ген., ГК УПА, 33
Чучупака, укр. повст. от., 44, 141, 232, 254

Шаманек, Альфред, укр. полк., 15, 139, 207
Шандрук, Павло, укр. ген., 226, 271, Б.
Шанковський, Лев, в. пластун, пхор., 83, 84, 110, 113, 185, 197, 272
Шанковський, Петро о., укр. свящ., 111

Шаповал, Микола, укр. полк., 26
Шаповал, Олександр, укр. пполк., 83, 178
Шапошников, Борис, б. маршал, 9
Шарик, Михайло, укр. легун, автор, 62
Шатава, м-ко на Поділлі, 54
Шварцльозе, тип кулемета, 39, 44
Швидкі формації, 34
Шевченко, Тарас, полк його імені, 36
Шемет, Сергій, укр. пол. діяч, 83
Шепарович, Альфред, Фелікс, пор. укр. ав., 55, 221
Шепарович, Едмунд, укр. май., 180, 185, 186, 191, 193, 194, 198, 209, 216, 217, 218, 220, 221, 222, 235, 255, 256
Шепарович, Іван, укр. пол. діяч, 187
Шепарович, Лев, укр. сотн., 207, 214, 215
Шепарович, Михайло, о., укр. свящ., 221
Шепарович, Михайло, учитель, 221
Шепарович, Олена Федак, дружина Лева, 207, 212, 213, 214, 216
Шепарович, Роман, укр. чет., 194, 199, 207, 216, 222, 237
Шепарович, Фелікс, австр. ген., 221
Шепарович, Шепай Едле фон, 221
Шепарович, Юліян, укр. май., 117, 129-131
«Шепаровичівці», 196
Шепель, укр. повст. от., 141, 183, 232, 254, 255
Шепетівка, м. на Волині, 144, 152
Шеремецінський, укр. сотн., лет. «ас», 55
Шіллінг, добр. ген., 146, 181
ШКОЛИ, ВІЙСЬКОВІ: політехніка, 27, 59; військова академія, 59; інструкторська школа старшин і підстаршин, 59, 60; юнацькі школи, 27, 59, 180; галицькі, 59, 60, 199; кількість вишколених старшин, 60
Школи, українські в повстанських районах, 203
«Шлях перемоги», газета, Мюнхен, 129
Шльоссер, укр. май., 192
Шпилинський, О., укр. сотн., автор, 83, 263, 264, 269
Шпрінгер, нім. іст., 270
Шрамченко, Святослав, укр. кап. лейт., автор, 7, 269, 272
Штаб Головного Отамана (ШГО), д. Українська армія
Штаб Дійової Армії (ШДА), д. Українська армія
Штаб Повітряної Фльоти, 55
Штакельберг, добр. ген., 168
Штейн, фон, нім. в. іст., 269, 271
Штендера, Євген, сотн. УПА, автор, 265
Штессель, добр. полк., 167
Штик, д. Озброєння
Штокс-Брандт, тип міномета, 39
«Штурм», в. журнал, 269
Шухевич, Роман, ген., ГК УПА, 33
Шухевич, Степан, д-р, укр. май., автор, 126, В.

Щербачев, Дмитрій Г., рос. ген., 79
Щербина, Ф. А., куб. коз. іст., 270

Юденіч, Николай Н., рос. ген., 156, 159
Юнаків, Микола, укр. ген., 16, 59, 144, 145, 180, 261, 262, 268
Юнацькі школи, д. Школи, військові

Яворський, Роман, пластун, 110
Яворський, Ярослав, пластун, 115
Ягольниця, м-ко в Галичині, 117, 130, 214
Якимович, б. командир, 200
Якубівка, с. на Поділлі, 205
Яланець, с. на Поділлі, 214, 217
Ямінський, Степан, пластун, 113

Ямпіль, м. на Поділлі, 137, 140, 149, 184, 206, 208, 211, 212, 213, 215, 216, 217, 218, 220, 226, 241
Янчевський, Микола, укр. ген., 79, 83
Янченко, укр. ген., 33
Ярмолинці, м-ко на Поділлі, 137, 140
Ярослав, м. в Галичині, 98, 100

Ярославин, Сидір, автор, 62, 129, Б.
Ярославичі, с. в Галичині, 41, 68, 202
Ярри (Ярий), Ріко, укр. сотн., 180, 194, 195, 204, 208, 221, 223
Яруга, м-ко на Поділлі, 261
Ясіня, с. на Закарпатті, 100
Яськевич, укр. чет., 194, 223

З М І С Т

1	Українська армія під час перших Визвольних Змагань 1917-1921	7
	Керівництво української армії	14
	Організація вищих з'єднань української армії	20
	Армія УНР в 1920 році	29
	Українська Галицька Армія	30
	Епілог Перших Визвольних Змагань	32
	Роди зброї й тиллові служби Української Армії	33
	Піхота	33
	Кіннота	40
	Гармата	45
	Технічні війська	48
	Панцерні (броневі) частини	50
	Літунство (авіація)	53
	Тиллові служби	56
2	Розклад російської армії в 1917 році	63
3	Де були українські полки австрійської армії при кінці світової війни	85
4	Стрийські пластуни у Визвольних Змаганнях	106
5	Чортківська офензива	117
6	Наступ на Київ в 1919 році	133
7	Зимовий похід армії УНР	174
8	Повстанчий рейд кінної бригади от. Шепаровича	185
9	1920 рік на Херсонщині	227
10	Втрачені можливості у Визвольних Змаганнях	242
11	Джерела військоознавства	258
	Бібліографія	274
	Показник	292